

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული სამართლის ისტორია

წიგნი პირველი

წარმოდგენილი ელექტრონული ვერსია შექმნილია
სამართლის ელექტრონული ბიბლიოთეკის
(სეზის)
გაციფრების პროექტის ფარგლებში

სამართლის
ელექტრონული
ბიბლიოთეკა

www.library.court.ge

ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა

ტფილისი
1928

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა

IV

კარი პირველი: ზოგადი ცნობები

თავი პირველი: სამართლისა და სამართლის ძეგლების აღმნიშვნელი ტერმინები

8

კარი მეორე: ქართული სამართლის წყაროები

თავი პირველი: საერკესიო სამართლის ძეგლები

20

§1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა

20

§2. ექვთიმე მთაწმინდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში

28

§3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები:

33

A. რუის-უბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერა

34

B. 1236 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება

39

C. „სამართალი კათალიკოზლა და კრებისა მიერ“

42

D. 1767-8 წ. განჩინება

46

§4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები

47

§5. მონასტრების წესები და განგებანი

48

თავი მეორე: საერო კანონმდებლობის ძეგლები

49

ნაწილი I. ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო ს ა მ ა რ თ ლ ი ს ძ ე გ ლ ე ბ ი :

49

A. „გარიგება ჳელმწიფისა კარისა“

49

B. „წესი და განგებაჲ მეფეთა კურთხევისაჲ“

54

C. დასტურლამალი

57

ნაწილი II. ს ი ს ხ ლ ი ს ა და ს ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ო ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ყ ა რ ო ე ბ ი :

62

§1. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი

63

§2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა

71

§3. ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი

78

§4. ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ

83

§5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო

86

§6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები	92
§7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე	95

**კარი მესამე: საქართველოს სახელმწიფო და
სოციალური წესწყობილება (I ს. ქ. წ. – VII ს. შ.)**

თავი პირველი: წყაროების ზოგადი დახასიათება	99
§1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება	99
§2. სტრაბონის ცნობა	101
თავი მეორე: მიწა-წყლის ერთეულები	102
თავი მესამე: მოსახლეობის ერთეულები	105
თავი მეოთხე: გვაროვნული წესწყობილება	108
§1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ.	108
§2. სოფლების დასახლებულობა გვაროვნებათა მიხედვით	109
§3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წესწყობილების პირველადობის საკითხი	111
§4. ცოლქმრობისა და ქორწინების წესები საქართველოში	115
თავი მეხუთე: სახელმწიფო წყობილება	123
§1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი	123
§2. მეფის ხელისუფლების უხუცესობით დამკვიდრების წესის დამადასტურებელი ცნობები	126
§3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსახული	132
§4. საქვეყნოდ გამგე ხელისუფალნი	133
თავი მეექვსე: წოდებანი, სოციალური თანასწორობა	135

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის ერთადერთი მკვლევარი ნ. ურბნელი (ბიზანიშვილი) იყო, რომელსაც წარსული საუკუნის ოთხმოციანი წლებითგან მოყოლებული არა ერთი ქვევით თავის ადგილას მოხსენებული მონოგრაფია ჰქონდა გამოქვეყნებული. მისი ღვაწლი ამ მხრივ თვალსაჩინოა. ნ. ურბნელი ნიჭიერი დამკვირვებელი იყო და მის ნაშრომებში ბევრი საგულისხმო გარემოება იყო გამორკვეული. მაგრამ ამ სფეროში მას არც მიმდევარი და არც გამგრძელებელი არ აღმოსჩენია.

ნ. ურბნელი იმ დროს რუსულსა და ევროპულ მწერლობაში გაბატონებული სოციოლოგიური და შედარებითი სკოლისა და მეთოდის მიმდევარი გახლდათ, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლებადაც რუსეთში პროფ. მაქსიმე კოვალევსკი და პროფ. ლეონტოვიჩი იყვნენ. ამ ორ მეცნიერს თავიანთი კვლევა ძიების საგნად სხვათა შორის კავკასია და ჩვენი ქვეყანაც ჰქონდა აღებული და მათი შრომების საერთო მიმართულების გავლენა ემჩნევა კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის პირველ მკვლევარს.

რადგან ზემოდასახელებული ორივე რუსი მეცნიერი კავკასიელთა თანამედროვე ზნეჩვეულებებში პირველყოფილი სოციალური ცხოვრების კვალს ეძებდნენ, მთელი კვლევა ძიების უუდიდესი ენერგია ამ პირველყოფილობის ძებნაში ილევოდა. ამის წყალობითვე მათი მიმდევარი ნ. ურბნელი ს ნაშრომებსაც ყურადღება ქართველ მთიელთა დაბალი უფლებრივი მდგომარეობისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი და პირველყოფილობის ძიებისადმი მიდრეკილება ემჩნევა.

მაგრამ რამდენადაც „უკულტურო“ და უმწერლობო ტომთა და ერთა სამართლის შესასწავლად კვლევის ასეთი მეთოდი ერთად-ერთი შესაძლებელი გზა არის, იმდენად მრავალსაუკუნოვანი კულტურისა და მწერლობის მქონებელი ერის სოციალური ისტორიის შესწავლა მარტო ამ გზით უტყუარსა და ნაყოფიერ შედეგს ვერ მოგვცემს. ერის თანამედროვე ზნეჩვეულებათა სათანადოდ გამოყენებისათვის წინასწარ მათი ქრონოლოგიური განსაზღვრა არის აუცილებლად საჭირო და მარტო თვით იურიდიულ ძეგლებში დაცული ცნობებით დაკმაყოფილება არ შეიძლება. რა-კი სამართლის წერილობითი ძეგლები ყოველთვის შედარებით უფრო გვიან ჩნდება ხოლმე, ამიტომ მხოლოდ მათი საშუალებით უძველესი ხანის მდგომარეობის გარკვევა შეუძლებელია. სამართლის ისტორიის მკვლევარი ამის გამო ვალდებულია ყოველგვარი მასალებით ისარგებლოს, მათ შორის რასაკვირველია უპირველესად საისტორიო ძეგლებითა და საბუთებით. მ კოვალევსკისა და ნ. ურბნელის ნაშრომების უმთავრესსა და თითქმის ერთად-ერთ წყაროს კი სწორედ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში დაცული სამართლის ძეგლები და სოციოლოგიური მასალები შეადგენენ. იმ საგულისხმო და უხვი ცნობების გამოყენება კი, რომელიც საისტორიო თხზულებებსა და სიგელ გუჯრებში მოიპოვება, ფიქრად არ მოსვლიათ. ამასთანავე სათანადო ისტორიული და ფილოლოგიური მეთოდოლოგიის უცოდნელობის გამო ნ. ურბნელს ქართული იურიდიული ძეგლების ტექსტის კრიტიკული განხილვისა და აღდგენის საჭიროებისათვის ყურადღება არ მიუქცევია. ძველი ქართულის უცოდინარობა მას ზოგჯერ ძეგლის ტექსტის დედააზრის სწორედ გაგებას უძნელებდა. ამასთანავე ევროპულ ენებზე სათანადო სამეცნიერო მწერლობის მისთვის მიუწოდომელობის გამო, ნ. ურბნელი იძულებული იყო ამ დარგის დარიბი რუსული სამეცნიერო ლიტერატურით დაკმაყოფილებულიყო. ამის გამო რომისა, დასავლეთ ევროპისა, ბიზანტიისა და აღმოსავლეთ სოციალური წესწყობილებისა და სამართლის შესახებ მას სათანადო წყაროებით

სარგებლობა არ შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ჯეროვანი შეფასება შესძლებოდა. დასასრულ ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი ს ნაშრომებს სათანადო ისტორიული პერსპექტივაც აკლდა: ქართული სამართლის ისტორიის კვლევა ძიება უძველესი ხანიდან კი არა, არამედ მე-XIV ს. ითგან, დაქვეითების ხანის ძეგლებით დაიწყო და ეს გარემოება მას სწორე გეზის აღებას უძნელებდა.

მაგრამ ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი ს მოღვაწეობის შეფასების დროს უნდა კარგად გვახსოვდეს, რომ მაშინ ქართული საისტორიო კვლევა-ძიებაც მეთოდოლოგიურად ძალიან დაქვეითებული იყო და არც წყაროების კრიტიკული შესწავლის და არც ტექსტის აღდგენისა და წესიერად გამოცემისა და ფილოლოგიური თარგმანების აუცილებლობის შეგნება არსებობდა. ისეთი საისტორიო სამეცნიერო დისციპლინების, როგორც ქართული პალეოგრაფია, ანუ დამწერლობათა - მცოდნეობა და დიპლომატიკა, ანუ სიგელთამცოდნეობა, და სხვების ხსენება არ იყო. საქართველოს ისტორია იმ დროს უმეტესად ქართლის ცხოვრების მოთხრობის გამეორებითა და ზოგიერთ უცხო მწერალთა ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდა. ასეთ პირობებში პირიქით უნდა აღინიშნოს მისი ღვაწლი, რომ ასეთი მძიმე პირობებში და ხელშემწყობ გარემოებათა უქონლობისდა მიუხედავად თავისი სამსახურის მოვალეობით, ვითარცა სასამართლოს გამომძიებელს, პრაქტიკული საქმიანობით დატვირთულს, მას ქართული სამართლის ისტორიის მონოგრაფიული კვლევა ძიების ხალისიც ჰქონდა და ქართულ მაშინდელ ღარიბ საისტორიო მწერლობაში მანამდე ხელუხლებელი, სრულებით ახალი ასპარეზის შესწავლით ძვირფასი წვლილიც შეჰქონდა. ეს სხვებისათვისაც საუკეთესო მაგალითი უნდა ყოფილიყო და ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი ს საქმეს ქართველ იურისტთა შორის გამგრძელებელნი უნდა გამოსჩენოდნენ, რომელთაც თანდათანობით ყველა ამ ზემოაღნიშნული ნაკლის გასწორება და შევსება შეეძლოთ. მაგრამ ეს იმედეები არ გამართლებულა: უ რ ბ ნ ე ლ ი ს გარდა არცერთ იურისტს ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა თავის სპეციალობად არ აურჩევია. შესაძლებელია ეს გარემოება იმითაც აიხსნებოდეს, რომ სამართლის ისტორიკოსი უნდა ერთსადაიმავე დროს იურისტიცა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსი იყოს, რაც რასაკვრველია იშვიათ შემთხვევას წარმოადგენს.

იმ ნაკლის თავითგან ასაცილებლად, რომელიც ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი ს ნაშრომებს თანსდევდა, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა უნდა უძველესი დროითგან დაწყებულიყო ყველა ამისთვის გამოსადეგი მასალების გამოყენებით, სამართლის ძეგლების ტექსტის წინასწარი კრიტიკული შესწავლითა და პირვანდელი სახის აღდგენთ, იურიდიული ძველი ქართული ტერმინოლოგიის ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამორკვევითა და ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ბუნების გამორკვევის შემდგომ სხვა მეზობელ, გინდა შორეულ, მაგრამ ოდესმე საქართველოსთან დაკავშირებულ ერთა ასეთსავე დაწესებულებთან შედარებითი შესწავლით, ქართველი ამა თუ იმ ინსტიტუტის წარმოშობილობის გასაგებადა და ღირებულების დასაფასებლად.

ამ მიზნის მისაღწევად ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა იყო საჭირო ზემოდასახელებული გეგმისადა მიხედვით. წინამდებარე ნაშრომი „ქართული სამართლის ისტორია“-ც სწორედ ასეთ ხანგრძლივი მეთოდური მუშაობის ნაყოფს წარმოადგენს, რომლის ზოგიერთი ნაწილები ამ სტრიქონის ავტორს წინათაც ჰქონდა გამოქვეყნებული, მაგ. სოციალური ბრძოლისა და დემოკრატიული რეფორმების შესახებ მე-IX – XI ს. ქართულ ეკლესიაში 1904 წ. იყო დაბეჭდილი (იხ. Журн. Мин. Нар. Прос. 1904 წ. N 2, განყ. 2, გვ. 358-372). 1905 წ. გამოვიდა პეტერბურგში მონოგრაფია „ძველი საქართველოს და ძველი სომხეთის სახელმწიფო წესყობილება“ (ტ. I. რუს.),

რომელიც უძველეს ხანს ეხებოდა, და ტბილისში „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“, რომელიც ჯერ გაზეთ „ცნობის ფურცელ“-ში იბეჭდებოდა (1905 წ. NN 28, 56, 60, 62 და 66), ხოლო იმავე 1905 წ. ცალკე ამონაბეჭდად გამოიცა ქართულ სამონასტრო ცხოვრებაში სოციალ-ეკონომიკური იდეალების გამო ატეხილ ბრძოლას ეხებოდა მონოგრაფია, რომელიც 1906 წ. გაზ. „ივერია“-ში დაიბეჭდა და ეწოდებოდა „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (N 10-13).

1907 წლისათვის უკვე დაწერილი მქონდა „ქართული სამართლის ისტორია“ უძველესი დროითგან მოყოლებული მე-XIII ს. დამდეგამდის, რომლის ბეჭდვა დაიწყო კიდეც 1909 წ. ალმანახში „ერი“ და მის გაგრძელებაში, მაგრამ ცენზურისაგან ორგანოს შეჩერების გამო შეწყდა. მოესწრო მხოლოდ ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიისა და სამართლის წყაროების ისტორიული მიმოხილვისა და კრიტიკული გარჩევის შემცველი თავების დაბეჭდვა. შემდგომაც ამ დარგში მუშაობა შეუწყვეტილად გრძელდებოდა და ახალ-ახალი საკითხების შესწავლით „ქართული სამართლის ისტორიის“ შინაარსიც ვრცელდებოდა და შემადგენლობაც იზრდებოდა. ამ ახალმოპოვებული შედეგების შედეგად 18 იანვარს 1915 წ. წაკითხული მქონდა ტბილისში ლექცია „ქართული სამართლის ისტორიითგან“. 1917 წელს ქუთაისში კვლავ დაიწყო „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა, რომელიც 1919 წ. შეცდომით I წიგნის სახელით გამოვიდა იმ დროს, როდესაც გამოცემული ნაწილი ამ ისტორიის II წიგნის მხოლოდ პირველს, IX-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის მოსახლეობისა და მოხელეობის შესახებ ცნობების შემცველ ნაწილს შეადგენდა. ფინანსური კრიზისისა და უქადაღდობის გამო ამ შემთხვევაშიაც „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა კვლავ შეწყდა. საქართველოში ტფილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ ამ საგნის უნივერსიტეტში სავალდებულოდ ქცევის გამო ამ დარგში მუშაობა, რასაკვირველია, უნდა გაცხოველებულიყო, რათგან ქართული სამართლის ზოგადი კურსის წასაკითხავად ყველა საკითხები წინასწარ სათანადო სისრულით უნდა საფუძვლიანად შესწავლილი ყოფილიყო. ამის წყალობით ბევრი საკითხი, რომელიც წინათ, ან სრულებით არ ყოფილა, ან მეტად მოკლედ იყო განხილული, გულდასმით უნდა ყოფილიყო გამოკვლეული. ამით „ქართული სამართლის ისტორია“ შეივსო და საგრძნობლად გაიზარდა კიდეც.

ასეთ ხანგრძლივი დროისა, სხვაგან და სხვადასხვა პირობებში გაწეულ კვლევა მიეხება, რა თქმა უნდა, სრული ერთგვარობა არ ექნება იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ავტორი ყოველნაირად ცდილობდა ასეთი ერთგვარობა დაეცვა.

რამდენიმე წიგნად განზრახული „ქართული სამართლის ისტორია“-ითგან ამ ჟამად მხოლოდ პირველი ორი წიგნი იბეჭდება, რომელთაგან პირველი წყაროების განხილვასა და უძველესი ხანის ისტორიას შეიცავს არაბთა შემოსევამდე, ანუ მე-VII ს. შუა წლებამდის. მეორე წიგნი - კიდეც ქართული სამართლის ისტორიის IX - XIII სს-ს ეხება და სახელმწიფო სამართალს, სისხლის სამართალს, სამოქალაქო სამართალსა და სასამართლოს წარმოებასაც შეიცავს.

ხოლო „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველ წიგნში მთავარი ყურადღება წყაროების განხილვასა და ტერმინოლოგიაზეა მიქცეული, რათგან იგი დანარჩენი მოთხრობისა და თვით სამართლის ისტორიისათვის ნამდვილ საფუძველს წარმოადგენს: აქ გამორკვეულია ყოველი ძეგლის შედგენის დრო, პირობები, მიზნები და მოქმედების ასპარეზი, პირვანდელი ტექსტის სახე და დანაწილების წესები. სამართლის წიგნების ასეთმა დაწვრილებითმა შესწავლამ ცხადჰყო, რომ

ჩვენში იურიდიული ძეგლების შედგენისა და წერის ერთგვარი წესები ყოფილა, რომელთა ცოდნა ამიერიდან ამ ძეგლების დამახინჯებული ადგილების აღდგენას შეგვაძლებინებს.

თვით ქართული სამართლის ისტორიის უძველესი ხანა 1905 წ. დაბეჭდილთან შედარებით ახალი მასალების მიხედვით ხელახლად არის დამუშავებული. მაგრამ ამ დროისათვის მასალების მეტისმეტი სიმცირის გამო, ბევრი საკითხი გამოურკვეველი რჩება.

თავდაპირველად განზრახული მქონდა, რომ პირველი და მეორე წიგნისათვის ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის ლექსიკონიც დამერთო ლათინური, ბერძნული, ფრანგული და გერმანული შესატყვისობით, მაგრამ რაკი დანარჩენ წიგნებშიც ასეთი მასალა ბლომად იქნება, ამიტომ ამგვარი ლექსიკონის სულ ბოლოში დართვა ვაძგობინე. ამასთანავე პირველსა და მეორე წიგნს დართული აქვთ იმდენად ვრცელი სარჩევი და ტერმინთა და სახელების საძიებლები, რომ მკითხველს ნაწილობრივ ლექსიკონისაც და საგნობრივი საძიებლის მაგიერობასაც გაუწევინ.

დაკვირვებული მკითხველი, რომელიც ამ ორ წიგნს გულდასმით გადაშინჯავს, დარწმუნდება, თუ რაოდენი შემოქმედებითი მუშაობა გაუწევია ქართველ ერს საუკუნის განმავლობაში სოციალური ცხოვრების ასპარეზზე, სამართლის სფეროშიაც. ამ ისტორიის მეორე წიგნი, მეტადრე მის მეორე ნაწილში, რომელიც ამ ჟამად ჯერ კიდევ იბეჭდება, იგი თავისი თვალთ დაინახავს იმ გაცხოველებულ მუშაობასა და შეუწყვეტელ ბრძოლას, რომელიც სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში და სოციალურ ცხოვრებაში წარმატებისა და სამართლიანობის მოსაპოებლად სწარმოებდა. ქართული სამართლის ისტორია მეცნიერსაც და ჩვეულებრივ განათლებულ მკითხველსაც ბევრ საგულისხმოსა და საყურადღებო გარემოებას უშლის იგი თვალზე წინ. რასაკვირველია, მომავალში, როდესაც საქართველოში ამ დარგშიც სხვა მკვლევარნიც აღმოჩნდებიან და ეხლანდელის მსგავსად მკვლევარს ყველაფრის მარტო თითონ გამორკვევა არ მოუხდება, მაშინ ინტენსიური და უფრო გაღრმავებული მუშაობის წყალობით ამ სურათს უფრო მეტი მკაფიოებაც, ფერადოვნებაც და მეტი მიმზიდველობაც მიენიჭება. ამ ჟამად ისიც კარგი იქნება, თუ ეს ორი წიგნი მკითხველს ქართული სამართლის ისტორიის, ადამიანის შემოქმედების ამ საყურადღებო დარგის, შესწავლას გაუადვილებს. ყოველ მკითხველს უნდა ახსოვდეს მხოლოდ, რომ „ქართული სამართლის ისტორია“ ჰგულისხმობს, რომ მკითხველმა ქართველი ერის ზოგადი ისტორია უკვე იცის. ამას გარდა, თუ მას საისტორიო წყაროების შესახები ცნობები დასჭირდა უნდა მიჰმართოს ჩემ მონოგრაფიის („ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“) I წიგნს, „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ გულითადი მადლობა მოვახსენო დოც. ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ს ა და ლექტ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს ი მ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც ამ წიგნის ბეჭდვისათვის თვალყურისდევენებითა და კორექტურის გასწორებით გამიწიეს. საკუთარ და საგეოგრაფიო სახელების სარჩევი შედგენილია უნივერსიტეტთან დატოვებულის ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა, ლევ. მ ე ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს ა, იასე ც ი ნ ც ა ძ ი ს ა და გ. გ ო ზ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, რომელთაც იმ გვარადვე, როგორც უნივერსიტეტის გამოცემათა კორექტორს გ. ა თ ა ნ ე ლ ი შ ვ ი ლ ს აგრეთვე დიდად ვმადლობ.

ივ. ჯავახიშვილი

ტბილისს

1927 წლის 11 დეკემბერს.

კარი პირველი. ზოგადი ცნობები.

ქართული სამართლისა და საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად საისტორიო ძეგლების გარდა, რომელთა მიმოხილვას მკითხველი ჩემს გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (იხ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი I) იპოვის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა სამართლის ძეგლებს აქვთ. ამიტომ, სანამ საქართველოს სოციალური ისტორიის მოთხრობას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ ქართული სამართლის წყაროები განვიხილოთ, გამოვარკვიოთ თვითოეული მათგანის დაწერილობის თარიღი, შემდგენელისა, თუ შემდგენელთა ვინაობა, ძეგლების საერთო ხასიათი და პირვანდელი სახის გარეგანი, ტექნიკური თვისებები.

ხოლო რათგან სამართლის სფეროში, იმგვარადვე როგორც სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებაში, ორი მთავარი უწყება მოქმედებდა, ერთის მხრით თვით სახელმწიფოს ხელისუფლება, მეორეს მხრით ეკლესია, ამიტომ სამართლის ძეგლებიც ორნაირი იყო, საეკლესიო და საერო კანონმდებლის ძეგლები არსებობდა. რამდენადაც მაშინ ეკლესია სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების ძლიერ ფაქტორად ითვლებოდა და ერის მთელ აზროვნებაზე დიდი გავლენა ჰქონდა, განსაკუთრებული უფლებრივი უპირატესობით იყო მოსილი, თანაც საეკლესიო წესწყობილებას სახელმწიფო და სოციალურ წესწყობილებაზეც ხშირად თვალსაჩინო კვალი დაუშინებია, ამიტომ და ამდენად საეკლესიო სამართლის ძეგლების ცოდნაც საქართველოს სოციალური ისტორიის მკვლევარისა და მკითხველისათვის აუცილებლად საჭიროა. ამასთანავე საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებს როგორც მსოფლიო ეკლესიისას, თარგმანებს, ისევე ადგილობრივ შემოქმედებასაც, ქართული სამართლის ისტორიისა და ტერმინოლოგიის შესასწავლადაც აქვთ მნიშვნელობა.

მრავალი ქართული იურიდიული ტერმინის სრული ზედმიწევნილობითი მნიშვნელობის სწორედ ამ ნათარგმნი ძეგლების ენის დედნებთან შედარებითი შესწავლითაა შესაძლებელი.

რაკი ეკლესია თავის წერილობით ძეგლებს უკეთესად ინახავდა და იცავდა, ამიტომ ქართული სამართლის უძველესი ძეგლებიც სწორედ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებია და წყაროების განხილვა მათგანვე უნდა დავიწყოთ.

თავი I

სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები.

საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლების შესწავლა რომ შემდგომში უფრო გაადვილდეს და თვით საგანი გასაგები გახდეს, სანამ ქართულად არსებული ძეგლების ჩამოთვლასა და დახასიათებას შევუდგებოდეთ, ჯერ საკანონმდებლო ძეგლებისათვის მიღებული ტერმინოლოგიის გამორკვევას უნდა მივყოთ ხელი.

სამართლის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაშიაც იხმარებოდა და ეხლაც არის შერჩენილი სიტყვა „კ ა ნ ო ნ ი“. გრიგორ ხანძთელი რომ გვარამ მამფალს შეება და საეკლესიო მართვა-გამგეობის საქმეებში მის ჩარევას წინააღუდგა, საპასუხო სიტყვაში მოაგონა თურმე: „წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღდელთმოდპუართაგანისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღურებასა და იკადრებდა“-ო (გ ი მ ე რ ჩ უ ლ ი, ც ო გ გ ლ ხ ნ მ თ ე, მ ზ). ამ მაგალითითგანა

ჩანს, რომ აქ და მაშინ კ ა ნ ო ნ ს ზ ო გ ა დ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა ჰ ქ ო ნ და და ს ა მ ა რ თ ა ლ ს უ დ რ ი და.

მაგრამ თუ უფრო მეტად არა, მაინდამაინც იმგვარადვე ხშირად ეს ტერმინი ქართულში ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ ი ს თ ვ ი თ ო ე უ ლ მ უ ხ ლ ს ა ც ჰ ნ ი შ ნ ა ვ და. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერაში მაგ. ნათქვამია: „ქმნილ იყვნეს სხუანიცა ადგილობითნი კრებანი—პირველი ანკვრიას, რომელსაცა დაესხნეს კ ა ნ ო ნ ნ ი ო ც და ო თ ხ ნ ი, მეორე ნეოკესარიას, დამსხმელი კ ა ნ ო ნ თ ა ო ც და ა თ ო თ ხ მ ე ტ თ ა დ... ამისა შემდგომად მეორე წმიდად და მსოფლიოდ კრებად კონსტანტინოპოლისა ასერგასისთა წმიდათა მამათად, რომელთა კ ა ნ ო ნ ნ ი ა რ ი ა ნ რ ი ც ხ ზ თ შ ჯ დ“ (ქკბი II, 59). ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევებში, როგორც ეს განსაკუთრებით ნათლად უკანასკნელი სიტყვებითგან ჩანს, „კანონი“ სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰნიშნავს.

ასეთივე მნიშვნელობა ამ სიტყვას ბერძნულშიაც ჰქონდა და ბერძნული დიდი სჯულის კანონის წიგნშიაც შესატყვის ადგილებში ამგვარადვეა ნახმარი ეს ტერმინი. საფიქრებელია, რომ კ ა ნ ო ნ ს ქ ა რ თ უ ლ შ ი ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ ი ს მ უ ხ ლ ი ს მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა ჰ ქ ო ნ და ს ა ზ ო გ ა დ ო დ ს უ ლ ე რ თ ი ა, ს ა ე რ ო ი ყ ო, თ უ ს ა ს უ ლ ი ე რ ო ი ს ს ა მ ა რ თ ლ ი ს ძ ე გ ლ ი, რომლითგანაც მუხლია ამოღებული. ეს იქითგანა ჩანს, რომ რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში ნათქვამია „კ ა ნ ო ნ ნ ი ს ა ე კ ლ ე ს ი ო ნ ი“-ო (ქკბი II, 58). კანონი რომ მარტო საეკლესიო სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰქრმეოდა, მაშინ სიტყვა „საეკლესიონი“ დამატებული არ იქნებოდა.

რაკი სამართლის ძეგლის თვითოეულ მუხლში დამნაშავეთათვის განსაზღვრული სასჯელია აღნიშნული, ამიტომ ქართულად სიტყვას „კანონი“ ს ა ს ჯ ე ლ ი ს მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა ც მიეცა და ზოგჯერ ბერძნულს „ეპიტიმის“ სასჯელს უდრიდა ხოლმე, მაგ.: მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ქართულ თარგმანში, რომელიც ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ს ე კ უ თ ვ ნ ის, მ ო გ მ უ ხ ლ შ ი ნ ა თ ქ ვ ა მ ი ა: „მონაზონი უკეთუ სიძვითა დაეცეს და მონაზონებისა ოდენ კურთხევა აქუნდეს, ს ი ძ ვ ი ს ა კ ა ნ ო ნ ი აღასრულოს“-ო (იხ. ДВ Т. 2, В. III, გვ. 109). ბერძნულ დედანიში, § მ დ ნ ა თ ქ ვ ა მ ი ა „τοις τὰς πορνειόντων επιτίμοις“ „ტომს ტონ პორნეულონტონ ეპიტომიოის... ჰჰპობლეფეზეტად (იხ. ამგვარივე შემთხვევა იმავე ძეგლში მუხ. მ ო ვ., ibid. გვ 110=ბერძნულ დედანი § მ ო). იმავე თარგმანში მუხ. ო ზ ნ ა თ ქ ვ ა მ ი ა: რ ო ლ ნ ი მ ის ც ე მ ე ნ დ ე და თ ა წ ა მ ა ლ ს ა, შ ვ ი ლ ის მ კ ვ ლ ე ლ ს ა სა შ ო ს ა შ ი ნ ა... კ ა ც ი ს კ ვ ლ ი ს ა კ ა ნ ო ნ ს ა ქ ე ვ შ ე ა რ ი ა ნ“-ო (იქვე, გვ. 124), ხოლო ბერძნულ დედანიში შეს. § ს წ ე რ ი ა „τὰς τὰ ἀμβλαθιρῖδια δῖδοιςτας φαρμαχᾶ... τφ τ ο ὖ φ ο ν ἑ ῶ ς ἑ π ι τ ῖ μ ῖ ῶ χ α θ σ π ο ῖ ῶ λ λ ῖ ο μ ῖ ο ν“ „ტას ტა ამბლოთრიდია დიდუზას ფარმაკა ტო ტუ ჭონეოს ეპიტიმო კათჰპობალლომენ“. ამისდა მიხედვით ჩვენ ძველ მწერლობაში ზმნას „გ ა ნ კ ა ნ ო ნ ე ბ ა“-ს ხშირად დასჯას მაგიერ ხმარობდნენ. „განკანონებას“-ს ისეთს დასჯას ემახდნენ, რომელიც სამართლის შესაფერის კანონზე იყო დამყარებული. გ ო ო რ გ ო მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი მოგვითხრობს, მაგ. რომ ათონის ქართველთა მონასტერში ეფთჳმე „უკუეთუ ვინმე არა მოვიდის დაწესებულთა ზედა ცისკრისა, გ ა ნ კ ა ნ ო ნ ის ჯ ე რ ო ვ ნ ა დ ვ ი თ ა რ ც ა გ ა ნ ე წ ე ს ა მ ა მ ა ს ა“-ო (ც ო დ ო ე და ე ფ ო მ ე ს ი 36). შემდეგ იგივე ავტორი გვიამბობს, რომ ეფთჳმეს „უკუეთუ ტყუვილით რამე მოახსენიან, მ ძ ი მ ე დ გ ა ნ კ ა ნ ო ნ ნ ის და მის მიზეზისათვის მრავალნი ძმანი მონასტრისაგან გაასხნა“-ო (იქვე 42). ხოლო როცა იგი ეკლესიაში წირვის დროს ძმინარე მონაზონს შეამჩნევდა, აფრთხილებდა თურმე: „აქა ნუ დაიძნებ, თუ არა მ ძ ი მ ე დ გ ა გ კ ა ნ ო ნ ე ბ ს“-ო (იქვე 49).

მაგრამ „კანონი“ მარტო სასამართლოს წიგნის ერთერთს მუხლს-კი არა ნ ი შ ნ ა ვ დ ა, არამედ თვით ი მ კ ა ნ ო ნ ე ბ ი ს კ რ ე ბ უ ლ ს, თ ვ ი თ ს ა ს ა მ ა რ თ ლ ო წ ი გ ნ ს ა, ა ნ მ ე გ ლ ს ა ც, ს ა დ ა ც კ ა ნ ო ნ ე ბ ი მ ო ი პ ო ვ ე ბ ა, მაგალითად:

იოანე მმარხველის სამართლის წიგნს ქართულად ჰქვია „რ ჩ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ ი წ მ ი დ ი ს ა ი ო ა ნ ე მ მ ა რ ხ ვ ე ლ ი ს ა დ“ (იქვე 29), ცნობილს საეკლესიო სასამართლო კრებულსაც „მჯულის კანონი“ ეწოდება.

ქართული „კანონი“ ბერძნულ *κανών* „კანონ“-ისაგან არის წარმომდგარი. ბერძნულში კი ეს სიტყვა შემოხიზნულია ძველისძველ დროსავე, უკვე ჰომიროსის წინათ, ერთ-ერთი სემიური ენიტიგან (*Th. Zahn. Grundriss d. Geschichte d. Neatest. Kanons, 1901 წ., გვ. 2*), სადაც იგი ლერწამსა ჰნიშნავდა, ლელის მუხლებს. ბერძნულად „კანონ“ს თავდაპირველად ხუროს ერთს ხის იარაღს ემახდნენ, რომელსაც ოსტატები მუშაობის დროს თარაზოს მაგიერ სისწორეს გასაგებად ხმარობდნენ ხოლმე (იქვე 2). შემდეგ საბერძნეთშიაც სამართლის წიგნებსაც „კანონს“ ემახდნენ, იმიტომ რომ იგი სათნოებისა და ბოროტმოქმედების საზომად ითვლებოდა (იქვე 4). მე II-ე საუკუნის ნახევრითგან მოყოლებული „კანონი სარწმუნოებისა“ (*ὁ κανὼν τῆς πίστεως*) იმ მცნებასა და წესსა ჰნიშნავდა, რომელიც ყველა მამინდელ საქრისტიანო ეკლესიაში მიღებული იყო, ხოლო მსოფლიო კრებების გადაწყვეტილებას ემახდნენ, სადაც განსაზღვრული იყო „მართალი სარწმუნოება“, საეკლესიო წესწყობილება და ის სასჯელი, რომელიც უნდა გადაეხადა სამღვდელთა და მრევლს სხვადასხვა დანაშაულობისათვის სარწმუნოებისა, წესიერებისა და სინიდისის წინაშე (იქვე, 5).

სხვებისათვის ქართული საეკლესიო სამართალიც უმთავრესად მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობას ემყარებოდა. ამიტომ მსოფლიო ეკლესიის მიერ შემუშავებული ძეგლები სავალდებულო იყო მისთვისაც და მისი შედგენილობის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია მსოფლიო ეკლესიის სამართლის მთავარ წყაროდ საეკლესიო კრებები იყო, რომელთა დადგენილებანიც ყველასაგან აუცილებელ ჰქმნარიტებად იყო ხოლმე მიჩნეული, თუმცა არა ერთხელ მოწინააღმდეგენიც გამოჩენილან.

საეკლესიო კრებები-კი ორგვარი იყო. რუის-ურზნისის ძეგლის წერაშიც არის ნათქვამი: „მეფემან კონსტანტინე შეკრიბა პირველი და მ ს ო ფ ლ ი ო დ კ რ ე ბ ა დ ნიკეას..., რომლისა პირველად ქმნილ იყვეს სხუანიცა ა დ გ ი ლ ო ბ ი თ ნ ი კ რ ე ბ ა ნ ი“ ანკვირას და ნეოკესარიას და „შემდგომად დიდისა და მის მსოფლიოდა კრებისა სხუანიცა იქმნნეს ა დ გ ი ლ ო ბ ი თ ნ ი კ რ ე ბ ა ნ ი“-ო (ქ~კბი II, 59). დიდი სჯულის კანონის ქართულ თარგმანში ნათქვამია; მ ს ო ფ ლ ი ო ს ა კ რ ე ბ ა ს ა და სხუათა ა დ გ ი ლ ო ბ ი თ თ ა კ რ ე ბ ა თ ა განწესებანი“-ო (ტფილ. უნივ. ხელთნ. N 741, XB II 356).

მსოფლიო ეკლესიას 7 მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილება მიაჩნდა სავალდებულოდ: პირველი ნიკეის (325 წ.), მეორე კოსტანტინოპოლის (381 წ.), მესამე ეფესოს (431 წ.), მეოთხე ქალკიდონის (451 წ.), მეხუთე კოსტანტინეპოლისა (553 წ.), მეექვსე კოსტანტინოპოლისავე (680 წ.), და მეშვიდე ნიკეის (787 წ.).

მაშასადამე საეკლესიო კანონმდებლობის სათავედ ერთის მხრით „მ ს ო ფ ლ ი ო დ კ რ ე ბ ა დ“, მეორეს მხრით „ა დ გ ი ლ ო ბ ი თ ნ ი კ რ ე ბ ა ნ ი“ იყო. ტერმინი „მსოფლიო კრება“ ბერძნულს „*ὁ ἴσχυμενικὴ σύνοδος*“-ს (იხ. სჯულის კ. XB, II, 368) უდრის.

მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებათა დადგენილების გარდა ძველად ქრისტიანეთა წრეში რასაკვირველია განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ ყველაფერს, რაც

მოციქულთაგან ნაანდერძევედ თუ დაწერილად იყო მიჩნეული. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისეთი ძეგლები, როგორც მოციქულთა კანონებია, მსოფლიო ეკლესიის სამართლის წიგნს, ე. წ. სჯულისკანონს შეეთვისებინა. მოციქულთა კანონებს, რომელთაც ბერძნულად ეწოდებოდა Διαταγαί τών Αποστόλων, ლათინურად Constitutiones apostolicae, ან apostolorum, ქართულად ერქვა „გ ა ნ წ ე ს ე ბ ა ნ ი წ ო თ ა მ ო ც ი ქ უ ლ თ ა ნ ი“. მაგ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანის „განწესებანი... მოციქულისა პავლესნი საეკლესიოთა კანონთათჳს“, „განწესებანი წთა მოციქულთა პეტრე და პავლესნი“, „ნაწილნი კ ა ნ ო ნ ე ბ რ ი ვ თ ა გ ა ნ წ ე ს ე ბ ა თ ა ნ ი“ უდრის ბერძნული დედნის „Πάλου του... αποστόλου διατάξεις περί χανόνων εκκλησιαστικών“ „Πετρον και Πάλων τών άγιων άποστόλων διατάξεις“, „τίλοι τών χανονιχών συνταγματος“ (სჯულისკ. XB. II, 359, 365). მაშასადამე „გ ა ნ წ ე ს ე ბ ა ე“ ბერძნულს η διάταξις ჰე დიატაქჰის-სა და ლათინურს constitutio-ს უდრის.

საეკლესიო სამართალმა შეითვისა აგრეთვე ზოგიერთი განთქმულ მღვდელმთავართა თუმცა კერძო, გარკვეული შემთხვევით გამოწვეული, წერილები ანუ ეპისტოლეები, მაგრამ რომელთა შინაარს საეკლესიო ცხოვრების რომელსამე მოუწესრიგებელ მხარეს ეხებოდა და მათ ავტორთა განსაკუთრებული გავლენიანობის წყალობით საყოველთაოდ მოწოდებული იყო. ასეთ ეპისტოლეებს ბერძნულად ეძახდნენ „επιστολή χανονική“ როცა ერთი იყო, ხოლო კრებულს — „επιστολαί χανονικά“, ლათინურად epistolae canonicae. ქართულად ამის გამოსახატავად მიღებული იყო „ე პ ი ს ტ ო ლ ე კ ა ნ ო ნ ი ა ნ ი“. რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერაში მაგ. ნათქვამია: „გრიგოლ ეპისკოპოსისა ნეოკესარიელისა საკრველთმოქმედისა ე პ ი ს ტ ო ლ ე კ ა ნ ო ნ ი ა ნ ი¹, დიდისა ბასილის... ე პ ი ს ტ ო ლ ე კ ა ნ ო ნ ი ა ნ ი გრიგოლის მიმართ ხუცისა, მისივე ე პ ი ს ტ ო ლ ე კ ა ნ ო ნ ი ა ნ ი ხორეპისკოპოსთა მიმართ, მისივე ე პ ი ს ტ ო ლ ე კ ა ნ ო ნ ი ა ნ ი მის ქვეშეთა ეპისკოპოსთა მიმართ“ (ქკბი II, 59 60). ყველა ამ ძეგლების ქართული სათაური დიდი სჯულის კანონის თარგმანში „ეპისტოლე კანონიანი“ ბერძნული დედნის „επιστολή χανονική“-ს უდრის (XB. II, 362-363).

გარკვეული მისამართითა და პირისადმი მიმართულ კანონიან ეპისტოლეებს გარდა არსებობდნენ ეპისტოლეები, რომელნიც ყველასათვის იყო განკუთვნილი წასაკითხავად და სახელმძღვანელოდ. ასეთს ძეგლს ბერძნები ეძახდნენ „εγχύλιος έπιτολή“ ფრანგ. encyclique. ქართულად ამ ცნებისათვის ორი განსხვავებული ტერმინი მოიპოვება ძველს მწერლობაში: ერთი მათგანი „ს ა ყ ო ვ ე ლ თ ა ო ე ე პ ი ს ტ ო ლ ე ე“ ამ ცნების აზრის გადმომცემია, ხოლო მეორე „მ რ გ უ ლ ი ვ მ ო ს ა ვ ლ ე ლ ი ე პ ი ს ტ ო ლ ე ე“ სოტყვასიტყვითი თარგმანია. რადგან ეს ორი ტერმინი ერთისა და იმავე ძეგლის სათაურში გვხვდება, აქ უნებლიეთ აზრი იბადება, რომ სხვადასხვაობა შესაძლებელია მთარგმნელთა სხვადასხვაობით აიხსნებოდეს. დიდი სჯულის კანონში ნათქვამია: გენადი წისა პატრიარქისა კოსტანტინუპოლისისა... ს ა ყ ო ვ ე ლ თ ა ო ე ე პ ი ს ტ ო ლ ე ე“ (XB, II, 365), „მ რ გ უ ლ ი ვ მ ო ს ა ვ ლ ე ლ ი ე პ ი ს ტ ო ლ ე ე გენადი წისა კსტანტინუპოლისისა“ (იქვე II, 376). ბერძნულად ორთავე შემთხვევაში სწერია „εγχύλιος έπιτολή“ (იხ. იქვე). თანამედროვე სამეცნიერო იურიდიულს მწერლობაში შეიძლება ორივე ტერმინი გამოყენებულ იქმნეს ისე-კი, რომ თვითოეულს მისთვის უფრო შესატყვისი მნიშვნელობა მიენიჭოს.

¹) თ. ჟ ო რ ჟ ო ლ ი ა ნ ი ს ასე აქვს დაბეჭდილი „კანონი ანი (ე. ი. ერთი)“—ო. მაგრამ აქ „ანი“ დაბოლოებაა და არა რიცხვითი ნიშანი.

საეკლესიო სამართლის ერთ-ერთ წყაროდ აგრეთვე მწერლობის ის დარგი იქცა, რომელიც სახელგანთქმულ მოძღვართადმი მიმართული კითხვების საპასუხოდ დაწერილ ნაწარმოებს წარმოადგენდა და თითოეულ წამოყენებულ კითხვაზე შესატყვის პასუხს შეიცავდა. ამგვარ ძეგლებს ლათინურად ეწოდებოდა *responsa canonica* ბერძნულად ἡ ἐρωταπόκρισις“, ქართულად-კი „კითხვა მიგება“. დიდი სჯულის კანონის ქართული თარგმანის „ტიმოთე მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისა... მის მიერ აღწერილთა კითხვამიგებათაგან კანონნი იე“ ბერძნული დედნისას უდრის: „ἐχ τῶν παρὰ Τίμοθεου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τῶν... γράφεισῶν ἐρωταποκρίσεων χανόνες ἐ“ (XB, II, 364). როდესაც საპასუხო ეპესტოლე კითხვა-პასუხის სახით-კი არ იყო დაწერილი, არამედ მხოლოდ პასუხს შეიცავდა, ბერძნულად ერქვა „ἀπόκρισις χανόνων ἰχρή“, ლათინურად „*responsa canonica*“, ხოლო ქართულად „მიგება კანონებრივი“. სჯულის კანონში ნათქვამია: „მიგება კანონებრივი ტიმოთე... ალექსანდრიელისა“, რაც უდრის ბერძნული დედნის „ἀπόκρισις χανόνων ἰχρή Τίμοθεῦ... τῶν... Ἀλεξανδρείας“ (XB, II, 375)

იმას, რაც თვითოეულ ერს კაცთა საზოგადო ყოფა-ცხოვრებისა და მოქმედება-დამოკიდებულებათა უზენაეს და ჭეშმარიტ გამსაზღვრელ მცნებად მიაჩნია, იმას რასაც რომაული სამართალი „*norma agendi*“ს, ხოლო გერმანელი „*das objective Recht*“ ფრანგები „*droit positif*“, რუსები „*о́бъективное право*“-ს ეძახიან, —იმას ქართულად „სამართალი“ ჰქვიან (ც~დ გ~გლ ხნ~ძთე გვ. ლბ. მზ; ბაგრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი). ეს სიტყვა „მართალი“-საგან არის წარმომდგარი, რაც თავდაპირველად „სწორესა“ ნიშნავდა. ამისდა მიხედვით „სამართალი“ც სისწორესა, სწორობასა აღნიშნავს და ამ მხრივაც ფრანგულს *droit*’ს, რომელიც ლათინურ „*directum*“ (=სწორეს)ისაგან არის წარმომდგარი, და გერმანულს *Recht*-ს უდრის. უძველეს დროს „სამართალ“საც სწორედ ეს მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგ. იოანეს სახარებაში ნათქვამია: „ნუ თუალხუმიტ შჯით, არამედ ს ა შ ჯ ე ლ ი ს ა მ ა რ თ ა ლ ი ს ა ჯ ე თ“-ო. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიაც გ ი ო რ გ ი მ ე რ ჩ უ ლ ს უწერია: „ს ა მ ა რ თ ა ლ არს სიტყუად შენი“, „ს ა მ ა რ თ ა ლ იყო სიტყვსგება იგი“ო (ც~დ გ~გლ ხნ~ძთე გვ. ლ, მე) ესე იგი „შენი სიტყვა სწორეა, კამათი სწორე იყო“. და ვ ი თ ა ღ მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი ს ი ს ტ ო რ ი კ ო ს ი ც ამ აზრის გამოსათქმელად, რომ რუის-ურბნისი საეკლესიო კრებამ ყოველგვარი შეცდომა და კანონის შელახვა გაასწორა, შემდეგ წინადადადებასა ხმარობს: „ყოველი ცთომილი განმართვეს“-ო (*გვ. 291).

თუ უძველეს ხანაში ტერმინი „სამართალი“ სწორესა ჰნიშნავდა, შემდეგში მას სწორედ *norma agendi*-ს მნიშვნელობა მიენიჭა. უეჭველია ამაზე უწინარესაც უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს ასეთი განყენებული ცნების მნიშვნელობა, მაგრამ ძეგლების გამოუქვეყნებლობისა და შეუსწავლელობის გამო ამ ჟამად პირველ საკანონმდებლო ძეგლად, სადაც „სამართალს“ უკვე სრულეობით გარკვევით *norma agendi*-ს მნიშვნელობა აქვს, მხოლოდ მე-XIV ს. ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის სათაური „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ და სვიმონ მეფის 1590 წლის განწესება მეკობრეთმძებნელებზე შემოძლიან დავასახელო. იქ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ვისაც სასისხარი საქმე ჰქონდეს, ჩუენს კარზედ მოვიდეს და რა რიგადცა კ არ ის ა ჩ უ ე ნ ი ს ა ს ა მ ა რ თ ა ლ ი იყოს, ისრე გარდასწყვიტონ“-ო (ს~ქს სძვ~ლნი II, 24). ამით სვიმონ მეფეს უნდოდა ეთქვა: სისხლის სამართლის საჩივარი სახელმწიფო კანონების მიხედვით გადასწყვიტონო. მე-XVII-XVIII ს. ს-ში ეს სიტყვა ერთად-ერთი ტერმინია ამ განყენებული ცნების გამოსახატავად, მაგ.: ვახტანგ VI კანონების კრებულში დასავლეთი საქართველოს მე-XVI ს. საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლს სათაურად აქვს „ს ა მ ა რ თ ა ლ ი კათოლიკოზთა“ გიორგი V ბრწყინვალის ძეგლის დადებას „ს ა მ ა რ თ ა ლ ი მეფისა გიორგისა“ ეწოდება, ათაბაგ ბექას და აღბუღას კანონებს ქვიან „ს ა მ ა რ თ ა ლ ი აღბუღასი,

ვახტანგ VI საკანონმდებლო ძეგლსაც თავში აწერია „ს ა მ ა რ თ ა ლ ი ბატონიშვილის ვახტანგის ნაბრძანები“, დასასრულ სომხურითგან და ბერძნულითგან ნათარგმნ საკანონმდებლო ძეგლებსაც ხომ „სამართალი სომხური“ და „სამართალი ბერძნული“ ეწოდება. თუმცა ნყველა ამ ზემომოყვანილ შემთხვევებში „სამართალი“ შემოკლებულ გამონათქვამს წარმოადგენს „ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ ი“-ს მაგიერ და ვახტანგ VI კრებულში სომხური კანონების თარგმანის პირველ წინადადებაში ნათქვამია კიდევ: „ესე წიგნი არს დიდის სომხეთისა ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ თ ა ზედან გადმოთარგმანებული“-ო, მაგრამ როგორც „ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ ი“ აგებულობითაცა და მნიშვნელობითაც გერმანულს Rechtsbuch-ს უდრის, ისევე „სამართალი“ ყველა ასეთ შემთხვევებში ლათინურს jus-ს, ფრანგულს droit-სა და გერმანულს Recht-ს ეთანასწორება.

იმავე მნიშვნელობით, რაც „სამართალსა“ ქონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „ს ჯ უ ლ ი“, ანუ „შჯული“-ც იხმარებოდა (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები, გ. მ ე რ ჩ უ ლ ი ს ც~დ გგ~ლ ხნძ~თლსა გვ. მვ, მთ და „ძეგლის წერაჲ რუის ურბნისის 1103წ. კრებისა ქ~კბი II, 61). ბერძნულითგან ნათარგმნ თქმულებებში ὁ νόμος ჰო ნომოს-ს უდრიდა, რაც კანონს, სამართალს ჰნიშნავდა. ეს სიტყვა ზმნა „სჯა“-სგან არის ნაწარმოები და თავდაპირველად ნაბჭობის, გადაწყვეტილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ძველ ქართულ მწერლობაში „სჯულს“, ან „შჯულს“ მაინც უფრო სარწმუნოებრივი, საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ედვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა.

ის,რასაც რომაულს სამართალში facultas agendi, გერმანულად das subjective Recht, რუსულად право субъективном смысле ერქვა, ქართულად „უ ფ ლ ე ბ ა“ ეწოდებოდა (ყველგან ძველს ნაწერებში, დაბადებისა და სახარების თარგმანშიაც).

სამართალი ან ერის საზოგადოებრივი ცხოვრებით შექმნილი ჩვეულება და წესია, ან სახელმწიფოს მთავრობისა და კანონმდებელი კრების გაჩენილია ხოლმე. უუძველეს ხანაში რასაკვირველია სამართალი და ერის ზნე-ჩვეულება ერთიდაიგივე იყო, შემდეგ, როცა კაცობრიობა განვითარდა და წარმატებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება შექმნა, მაშინ სამართალი ზნე-ჩვეულებას დაშორდა, დაწინაურდა და კანონდებულ სამართლად გადაიქცა. რაკი იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, კანონებს საქართველოში ჩვეულებრივ მეფის მიერ მოწვეული სამღვდელოებისა, მაღალ წოდებისა და მოხელეობის წარმომადგენელთა და „საბჭოთა საქმეთა მეცნიერთა“ კრება, ან სახელმწიფო დარბაზი ადგენდა ხოლმე, ამიტომ სამართალს იმ დროს „გ ა ჩ ე ნ ი ლ ი“ სამართალი ერქვა (ბაგრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი), ხოლო თვით მოქმედებას „გ ა ნ ჩ ი ნ ე ბ ა ე“ ეწოდებოდა,—„გ ა ნ ჩ ი ნ ე ბ ა ე“ სარწმუნოებისა და დ ა დ ე ბ უ ლ ი ს ა ი~ნეს ღ~თისმეტყველისა (სჯულისკანონი, XB, IV, 115—116), რაც ბერძნულ ἔχθεσιც-ს უდრის,—ანუ „გ ა ნ ა ჩ ე ნ ი“ (გიორგი V-ის ძეგლის დადება, შესავალი).

კანონმდებელი კრება სასამართლო წიგნს ადგენდა ხოლმე, ეს იყო მისი ბჭობისა და შრომის ნაყოფი და ნაშთი, ამის გამო ამისთანა კრების ნაღვაწსა და დადებულს „ძ ე გ ლ ი“ ეწოდებოდა ხოლმე. მაგ. ე ფ თ ვ ი მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანის შესავალში ამბობს: წევრებმა „ა ღ წ ე რ ი ლ ი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძ ე გ ლ ი და საეკლესიონი იგი კანონნი წინაშე ღთისმსახურისა კონსტანტინე მეფისა წარიკითხეს“-ო (იხ. Дв. т. 2, в. III, 1903 წ... გვ. 78). ბერძნულითგან ქართულად ნათარგმნ თხზულებებში „ძ ე გ ლ ი ს წ ე რ ა ე“ ბერძნულ ἔχθεσιც ექთეზისს უდრის (სჯულისკანონი, XB IV, 117), რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შედგენილი კანონებიც ხომ „ძ ე გ ლ ი ს წ ე რ ა“-დ იწოდება თვით დედანში.

გიორგი მე-V-ე ბრწყინვალის სამართლის წიგნსაც „მ ე გ ლ ი ს და დ ე ბ ა“ ჰქვია და მეფის სიტყვათგანა ჩანს, რომ სამართალი შეიძლება გამოჩენილიყო „მ ე გ ლ ი თ ა, გ ა ნ ა ჩ ე ნ ი თ ა და დ ა დ ე ბ ი თ ა“ (ძეგლის დადება, შესავალი). კანონმდებელი კრების განაჩენი, რომელიც კრების „ძეგლად“ უნდა ჩათვლილიყო, სამეფოს სამართლად მიეცემოდა, „დ ა ე დ ე ბ ო დ ა“, ის „დ ა დ ე ბ უ ლ ი“ იყო. გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოწვეული კანონმდებელი კრების შედგენილ სასამართლო წიგნს ამიტომ ჰქვია „მ ე გ ლ ი ს და დ ე ბ ა“. უძველეს ხანაში დადების მაგიერ „დ ა ს ხ მ ა“ და „დადებულის“ მაგივრად „დ ა ს ხ მ უ ლ ი“ იხმარებოდა, მაგ. ამბობდნენ „კ ა ნ ო ნ ი და ს ხ მ უ ლ ნ ი“, რაც ბერძნულ *χρόνες ἐχτεμέντες προγεύστεροι*-ს უდრიდა (სჯულის კანონი XB II, 371, 367).

როგორც ტერმინი „სამართალი“-ს განმარტებისათვის მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, საკანონმდებლო ძეგლს მე-XIV- XVIII ს. ს-ში „სამართლის წიგნი“-ც ეწოდებოდა და მე-XVII-XVIII ს-ში უფრო ხშირად სწორედ ეს ტერმინი იხმარებოდა.

განცალკევებული საკანონმდებლო ძეგლის გარდა, რასაკვრველია, ამნაირი ძეგლების კრებულებიც არსებობდა ხოლმე როგორც საეკლესიო უწყებაში, ისევე სახელმწიფო სამოსამართლო დაწესებულებაში. ბერძნები კანონების ამგვარ კრებულს უწოდებდნენ *Συναγωγή χρόνων*. ა რ ს ე ნ ი ი ყ ა ლ თ ო ე ლ ს ამის შესატყვის ტერმინად ნახმარი აქვს „შ ე კ რ ე ბ ა ე კ ა ნ ო ნ თ ა ე“ (სჯულისკანონი, XB. II, 360).

ძველ ქართულ მწერლობაში გვხვდება აგრეთვე ტერმინები „კ ო დ ი კ ო დ“ და „დ ი გ ე ს ტ ნ ი“. ტბ. სახ. უნივ. N 9 ხელნაწერში პირველი ამ ტერმინთაგანის მნიშვნელობის განსამარტავად ნათქვამია: „კოდისკოდ არს სახელი ჰრომაული და ე წ ო დ ე ბ ი ს გუჯარსა გ ა ნ ვ რ ც ე ლ ე ბ ი თ მ ქ ო ნ ე ბ ე ლ ს ა ს ა მ ე ფ ო თ ა რ ა თ ა მ ე პ ი რ თ ა და ს ჯ უ ლ დ ე ბ ა თ ა ს ა“-ო (XB II, 357). ეს სიტყვა ლათინურია და, როგორც „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“-ში განმარტებული მაქვს, „კოდექს“-ი შეკვრას და წიგნსა ჰნიშნავდა (გვ. 31). ზემომოყვანილი ქართული განმარტების მიხედვით „კოდისკოდ“ საკანონმდებლო ძეგლების ვრცლად, ანუ მრავლად მქონებელ კრებულს წარმოადგენდა და არსებითად ეს ახსნა სწორეა. ჩვენი „კოდისკოდ“ კოდექსის ნასესხებ ბერძნულ ფორმას წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ ზეპირად შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს. თანამედროვე სამართლის მეცნიერებაში ეს ტერმინი აღდგენილი უნდა იყოს კოდექსის აღსანიშნავად. „კოდისკოდ“ სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლების უბრალო მექანიკურ გროვასა და შენაკრებს-კი არ ეწოდება, არამედ შინაარსის მხრით შეთანხმებულ კანონების კრებულს, რომელშიაც სხვადასხვა-დროინდელი ძეგლების ურთიერთშორისი შეთანხმებლობა და წინააღმდეგობა მოსპობილია და ამ გზით მთლიანობა დამყარებული იყო.

იმავე ხელნაწერის განმარტებით „დ ი გ ე ს ტ ნ ი კულა ე წ ო დ ე ბ ი ს ჰ რ ო მ ა უ ლ ა დ წ ი გ ნ ს ა ყ ო ვ ე ლ თ ა მ ე პ ი რ ა ტ ე ს თ ა ბ რ ძ ე ნ თ ა ს ა, ვითარ სოლონისა, სოკრატისა, პლატონისა, არისტოტელისა და ეგვიპთართა ს ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ო თ ა წ ე ს თ ა ზ ე დ ა გ ა ნ ვ რ ც ე ლ ე ბ ი თ თ ქ მ უ ლ თ ა წ ი გ ნ თ ა შ ე მ ო კ ლ ე ბ ი თ მ ქ ო ნ ე ბ ე ლ ს ა წ ი გ ნ ს ა მ რ ა ვ ა ლ ნ ა წ ი ლ [ე დ] ს ა „-ო (XB II, 357). „დიგესტი“ ლათინური სიტყვაა. იუსტინიანე კეისარმა 530 წ. ქ. შ. შექმნა განსაკუთრებული კომისია, რომელსაც გამოჩენილი რომაელი იურისკონსულტების სამართლის შესახებ დებულებათა ამონაწერების შეთანხმებული კრებულის შედგენა დაავალა. ეს დავალება 529 წ. შესრულებულ იქნა კიდევ: კომისიამ ამგვარი კრებული შეადგინა და მას სახელად ლათინურად *digesta* ეწოდა, ბერძნულად კი *πανδέκται* „პანდექტა“. ქართული განმარტებაც სწორედ ამიტომ ამბობს, რომ დიგესტნი რომაულად ერქვა წიგნს, რომელიც ყველა საუკეთესო ბრძენთაგან „სამოქალაქო წესთა ზედა“ ვრცლად თქმული წიგნების დებულებათა „შემოკლებით მქონებელი“

იყო, ე. ი. სხვადასხვა ვრცელ ნაწარმოების მოკლე ამონაწერებს შეიცავდა. გამონათქვამი „სამოქალაქო წესნი“ აქ სამოქალაქო სამართალს-კი არ უნდა გულისხმობდეს, არამედ მოქალაქეობრივ, კულტურულ ცხოვრებას. ქართული განმარტებით დიგესტნი, ანუ პანდექტები მრავალნაწილედ წიგნს წარმოადგენს.

სამართლის წიგნის „ნ ა წ ი ლ ი“ ქართულ იურიდიულ ნათარგმნ მწერლობაში ბერძნული ტერმინის ῥ τίτλος ჰო ტიტლოს-ისა და ლათინური titulus ტიტულუს-ის შესატყვისობას წარმოადგენს: დიდი სჯულისკანონის წინადადება *συναγωγή χαιόνων ἐχχλησιαστικῶν εἰς το τίτλους διηρημένη* ქართულად მაგ. ნათარგმნია „შეკრება კანონთა საეკლესიოთა განყოფილი ათოთხმეტ ნაწილად“ (XB II, 360). ტიტულუსი, ან ტიტლოსი თავდაპირველად წარწერას, ზედაწერილს ჰნიშნავდა. ტფ. სახ. უნივ. N 9 ხელნაწერის განმმარტებელს მაგ. შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ჩვეულება რომთა იყო... შეტყუებულთა ფიცართა ზედა სჯულთა² პირთა სხუათა მათ თქმულთა და დაჰკიდებდნენ ურაკპარაკთა ზედა (მოედნებზე) ქალაქისათა, რათა არავინ იყოს უმეცარ სჯულისა. ამ ჩუეულების მპყობელმან დაწერა ტიტლოსი ფიცარსა იესოსთვის სამწილად მაუწყებელი“-ო. ხოლო „ტიტლოსნი, რომელთა ჩუენ უწოდთ ნაწილებად პირთათჳს, ნივთნი არიან, ჰრომაულად ტიტლოსად წოდებულნი, ესე იგი არს პირთა რათმე მქონებელნი ფიცარნი, გინა განსაგებელთა, გინა საქებელთა, ანუ საგიობელთა“ (XB, II, 358).

განმარტება მთლად მკაფიო არ არის. Titulus ჰნიშნავდა წარწერას, სათაურს წიგნისას, ან თავისას, ფიცარზე იქმნებოდა იგი გამოყვანილი, თუ სხვა რაიმე ნივთიერებაზე. საკანონმდებლო ძეგლების კრებულში ტიტლოსი ამ კრებულის ნაწილს აღნიშნავდა, რათგან თვითოეულ ნაწილს თავისი საკუთარი სათაური ჰქონდა. ეს ტერმინი ფრანგულ იურიდიულ მწერლობაშიაც არის შესული და იქაც *le titre* კადიკომს ნაწილს აღნიშნავს.

რაკი მე-XIV ს-ზე უწინარესი ქართული საერო კანონმდებლობის ძეგლები დაკარგულია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, არა ვიცით რა დანამდვილებით, იხმარებოდა თუ არა ტიტლოსი, ან ნაწილი იმდროინდელ ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში. ვახტანგ VI სამართლის წიგნიც-კი არც ერთი ამ ორ ტერმინთაგანი არ გვხვდება, თუმცა თვით ძეგლი მართლაც ნაწილებად არის დაყოფილი. ამ სამართლის წიგნი ნაწილების აღმნიშვნელ ტერმინად ნახმარია სიტყვა „კარი“ და იქ სწერია მაგ.: „კარი თეთრის გარიგებისა“, „კარი გაყრისა და ერთმანერთის დაშორებისა“, „კარი ვალისა“ და სხვა.

როგორც აღნიშნული იყო იგი უშუველეს ხანაში სამართალი დამყარებული იყო ზნე-ჩვეულებაზე. „ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ა დ“ ადამიანის ისეთს ქცევას ჰქვიან, რომელსაც იგი უნებლიეთ მისდევს, რომელსაც იგი ჩვეულია. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს მაგალითად, რომ „ესრჳთ იყო ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ა დ ც ა მის ჟამისა წინამძღუართა მამათა, რამეთუ თჳნიერ დედისა ფებროიამსგან ხრავვისა საქმჳ არაჲ ჳელყვიან“-ო (ც⁵დ გ⁵ლ ხ⁵ძდ, ნხ). იგივე ავტორი ფიქრობს, რომ როცა აშოტ კურაპალატმა სხვა ქალი შეიყვარა, ეს ეშმაკის ბრალი იყო, იმიტომ რომ „პირველ არა აქუნდა ეგე ვითარი ჩუეულებაჲ (ibid ნვ.). გ ი ო რ გ ი მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ც მოგვითხრობს, რომ „ესე ვითარი ჩ უ ე უ ლ ე ბ ა დ აქუნდა წმიდასა მამასა ჩუენსა ეფთჳმეს, რამეთუ სამთა დღეთა შჳდუელისათა-ორშაბათისა, ოთხშაბათსა და პარასკევსა-სენაკსა თჳსსა მზის დასვლასა პური და წყალი იჳმარის“-ო (ც⁵დ ი ე და ე⁵ფსი, 39, იხ. აგრეთვე გვ. 22).

²) დაბეჭდილია „სასჯელთა“ მაგრამ შემდეგი თგან ირკვევა, რომ სამართალზე საუბარი და „სასჯელთა“ აქ შეცდომა უნდა იყოს.

მაგრამ „ჩუეულეზაჲ მართოკერძო, თვითოეული ადამიანის ქცევას-კი არ ქვია, არამედ ადამიანთა მთელი ჯგუფის, გვაროვნობის, წოდების, დასის, ან მთელი ერის ზნესა და ქცევასაც: მატიანე ქართლისაჲ მაგ. ამბობს, რომ ქართლის აზნაურობამ ბაგრატ III-ის დროს ისევ ზაკვას მიჰყვეს ხელი „ვითარცა არც ჩვეულეზა ქართლისა აზნაურთა“ო (გვ. 238) ხოლო „მეგლის წერის“ დამწერნი აღიარებენ, რომ „წარმომადგენლობითი“ გვირგვინის კურთხევისა და ქორწინების წესი საქართველოში „კაცობრივისა ქცევისა და ჩვეულეზისა“ ნაყოფიაო (ქუები II, 66). ამიტომაც არის, რომ ეფთჳმემთაწმინდელი მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნული დედნის 47 კანონში სიტყვას ზმიც „ეთოს“ ქართულად „ჩვეულება“-დ სთარგმნის (იხ. მუხ. კთ).

სიტყვა „წესი“ სხვებზე უფრო ხშირადა გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში და არც გასაკვირველია. „წესი“ აღნიშნავს ისეთს ცნებას, რომელიც საზოგადოებრივს, სახელმწიფოსა და საეკლესიო ცხოვებაში მუდმივ მოქმედობს. მნიშვნელობით სიტყვა „წესი“ არც სამართალს, არც შჯულს და არც კანონს არ უდრის და არ ეთანასწორება. პირიქით ძველ მწერლობაში „წესი“ და „შჯული“ თითქმის ყოველთვის გარკვეული, განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარება და ერთიმეორის მაგიერ არ ზის ხოლმე. „წესი“ ყველაზე უწინარესად ჩვეულეზას ერქვა. გიორგი მთაწმინდელი, მაგალითად მოგვითხრობს: „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ (ეფთმემესი), რომელ ტრაპეზსა ზედა ყოვლადვე არა უზნობენ“-ო (ც~დ ი~ე და ე~ფსი, 40) ან კიდევ „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ, რომელ უკუეთუ დიდი რადმე საქმე არნ, გინა სამეფოჲ, გინა ბჭისაჲ, ეკლესიას დაიუზნის ძმანი“ო (იქვე 41). ამ ორსავე წინადადებაში ავტორი ეფთჳმემთაწმინდელი ჩვეულეზებზე ლაპარაკობს და აქ სიტყვა „წესი“ გარკვეული რიგისა და წესიერების დამამყარებელ ჩვეულეზას ჰნიშნავს, ისეთს ჩვეულეზას, რომლის აღსრულებაც მოწინასწარის სხვა ბერებისათვისაც სავალდებულო იყო და გახდა. ამიტომაც არის, რომ მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნულ დედნის § 47-ის სიტყვები „ἰουδαϊκῶς ἔθειν ἐπιμένειν“ „იუდაიკოსს ეთეზინ ჰეპომენონ“ (ებრაელ ჩვეულეზათა მიხევდით) თვით ეფთჳმემ ქართულად გადასთარგმნა „ეს წესი ებრაული არს“ (მუხ. ლ~დ). ამიტომვეა, რომ დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის „წესი“ ბერძნული დედნის ἡ δίαταξις „ჰე დიატაქსის“-ს უდრის (იხ. XIB II, 366) ამნაირად „წესი“ გერმნულ Anordnung-ს ეთანასწორება.

ამნაირვე მნიშვნელობა აქვს „წესს“ გუარამ მამფალის სიტყვაში, რომლითაც მან გრიგოლ ხანძთელს მიმართა: „უკუეთუ ქვეყანისა ჩუენისა ერიკაცი ვინმე... მიიწიოს იერუსალჳმად ანუ სხვათა წმიდათა ადგილთა და იხილოს რადმე კეთილი წესი, რომელ ქრისტიანობასა შუენოდის და ჩვენ შორის არ იყოს“, შეიძლება, თუ არა ჩვენშიც თავისნებით შემოიღოსო (გრ~გლ ხნ~ძთლს ც~დ, მ~წ). აქ გუარამს სარწმუნოების სიმბოლო, დოგმატები და კანონები-კი არ აქვს მხედველობაში, არამედ კეთილი ჩვეულება, წესრიგი. ქრისტიანობაც ხომ ორი უმთავრესი ნაწილისაგან შესდგებოდა: თვითოეულს კეთილმორწმუნეს ჰქონდა „ტვრთი შჯულისაჲ და წესი ქრისტიანობისაჲ“ (გრ~გლ ხნ~ძს ც~დ, მ~წ). ამისდაგვარად თვითოეულ მართლმადიდებელს უნდა სცოდნოდა „წესი და შჯული“ (იქვე მთ): შჯული სარწმუნოების აღსარებას, სიმბოლოს და საეკლესიო სამართალს, კანონებს შეიცავდა, წესი კიდევ ცხოვრებისა და ქცევის რიგს, საქრისტიანო და საეკლესიო ჩვეულეზას. ეფთჳმემთაწმინდელიც მეექვსე კრების დადგენილების § 4 ბერძნული დედნის წინადადებას „τὰς ἀρίστους πάντας ἀρχομένους“ ქართულად სთარგმნის „წესი კეთილ არს ყ~ისავე რ~ი იწყებოდეს“ (§ ბ, 84).

ამ გვარი გარკვეული ყოფა-ცხოვრებისა და ქცევის რიგი, აღწერილი იყო იგი თუ დაუწერელი, მაინც წესად იწოდებოდა.

რაკი მონაზონების ყოველდღიური ცხოვრება სამუდამოდ გარკვეულ რიგზე იყო დამყარებული, დილითგან დაწყებული მეორე დილამდის მათი თვითოეული მოქმედების დრო და ხასიათი წინდაწინვე განსაზღვრული იყო: დილით ერთ დროს დგებოდნენ, ერთ დროს ლოცულობდნენ ეკლესიაში, ერთად, ერთსა და იმავე დროს იძინებდნენ ხოლმე, ამიტომ ამ გარკვეულს სამონასტრო ცხოვრების რიგსაც „წესი“ ერქვა. უფრო ხშირად იგი დაწერილი ინახებოდა ხოლმე თვითოეულ მონასტერში, მაგრამ შეიძლება დაუწერელიც ყოფილიყო და მხოლოდ ზეპირი გარდმოცემითა და ჩვეულებით სცოდნოდათ. გიორგი მთაწმინდელის შესახებ მაგალითად ნათქვამია, რომ მან ქართველ საზოგადოებასა და სამღვდელოებას „წესნი დაუსხნა წერით და უწერელად“ (ც^ეგ^ლ ხ^ნძ^ე, გვ. 328)

სამონასტრო ცხოვრებისათვის სახელმძღვანელო და სავალდებულო დებულებას ან დამფუძნებელი ადგენდა ხოლმე, ან თვით ძმობა ერთობლივ. მაგალითად ხანძთაში თვით გრიგოლ დამაარსებელმავე „განაწესა წესი თვისა ეკლესიისა და მონასტრისა“ (ც^ეგ^ლ ხ^ნძ^ე, კ). დავით აღმაშენებელი კიდევ მოგვითხრობს, რომ შიომღვიმის მონასტრისათვის ჩემის მოძღვრის რჩევით „წესსა ზედას ჰმონ-წმინდისა დავსხენ მონასტრისა მღვმისა წესი“ (შ^მლ^საბ. 16). ეს იყო მონასტრისათვის სავალდებულო წესდება, სადაც წევრების მიღების შესახებ, შინაურ და საეკლესიო („წესი ლოცვისა“, ც^ედ^იე და ე^ფი, 53) ყოფაქცევაზე, მონასტრისა და მის ქონების გამგეობაზე (“საკელაროებსა წესი“ იქვე 49) ეწერა და თვითოეული წესდების მუხლის დარღვევისათვის გარკვეული სასჯელი იყო დაწესებული³. გიორგი მთაწმინდელი მოგვითხრობს, რომ იოანე მთაწმინდელმა სიკვდილის წინ „უფლებად მამას ეფთვემს მისცა, რათა, რომელიცა განგებად და წესი ენებოს, იგიცა დაუდვას მონასტერსა და მას ზედა განკანონოს“ (ც^ედ^იე და ე^ფესი, 22). როცა გრიგოლ ხანძთელმა სამონასტრო წესდების წინააღმდეგ თავის მონასტერში ორი უწვერული ჭაბუკი შემოიყვანა, ბერებმა იუცხოვეს და თავიანთ სულიერ მამას უსაყვედურეს: „წესსა შენგან დამტკიცებულსა“ შენვე არღვევ, შენი საქციელი სამონასტრო წესდებას ეწინააღმდეგება, „გარეშე წესისა არც საქმე ეს“ (ც^ეგ^ლ ხ^ნძ^ე, კზ).

ხოლო რაკი სამღვდელოება და მონაზონები საეკლესიო წესის მიმდევარნი და მსახურნი იყვნენ, ამიტომ სასულიერო პირს ზოგჯერ „მოწესე“-ს უძახდნენ: „მოწესენი და ერისკაცნი“ (ბეგლის წერა, ქ^ეკები II, 68).

„წესი“ მართლ სამონასტრო-საეკლესიო წესდებას, დებულებასა და ჩვეულებას-კი არ ერქვა არამედ, სამოქალაქოს და სახელმწიფოსაც. მაგალითად იმ გარკვეულს ჩვეულებებსა და რიგსა, რომელსაც ქართველი მეფეების დარბაზობის დროს მისდევდნენ და ასრულებდნენ, ექვა „წესი სახლისა საკელმწიფოსა“ (ისტორიანი და აზმანი *643, გვ. 426) და დარბაზობის წესი (ისტორიანი და აზმანი *669, გვ. 459). დარბაზობის დროს მხოლოდ განსაზღვრულს დიდებულ მოხელეთა ჯგუფს შეეძლო მეფის წინაშე მჯდარიყო, სხვები უნდა მდგარიყვნენ. ამას გარდა ამათ შორისაც, ვისაც ჯდომა

³) იხ. ხანძთის მონასტრისა (ც^ეგ^ლ ხ^ნძ^ეთი გვ. 3-კზ), ათონისა (ც^ედ^იე და ე^ფესი 35-53) და ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონები (შ^მლ^ს სბთ^ზი 30-43).

შეედოთ, ზოგს სასათაულის უფლებაც ჰქონდა, ზოგნი-კი უსასათაულად უნდა მდგარიყვნენ. ამის შესახებ გარკვეული, მტკიცე დებულება არსებობდა, რომელსაც ერქვა „წესი ჯდომისა და დომოსა“ (ისტორიანი და აზმანი *677, გვ. 470). იმ ჩვეულებებს, რომლითაც სტუმარი და მასპინძელი ერთი ერთმანეთს დარბაზობის დროს მიესალმებოდნენ ხოლმე „მოკითხვის წესი“ ერქვა (ისტორიანი და აზმანი *643 და 677, გვ. 459 და 470). დასასრულ, იმ ჩვეულებებს, რომელთაც მიცვალებული მეფის დატირებისა და გლოვის დროს მისდევდნენ და ასრულებდნენ, „გლოვის წესი“ ეწოდებოდა (იქვე, *618-619, გვ. 393). ზოგი წესი ჩვეულებაზე იყო დამყარებული, ზოგი კიდევ „მეფეთა განწესებულ“ იყო. თავის დალოცვაში გრიგოლ ხანძთელმა აღნიშნა ბაგრატ კურაპალატის ღვაწლი და სთქვა „გლახაკთა ნაწილი (საქველმოქმედო) თქვენ მიერ განწესებულ არს“-ო (ც~დ გრ~გლ ხნ~ძ, ლბ). ერთი სიტყვით „წესი“ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის მომავარებელ ჩვეულებას, რიგსა და დებულებას ერქვა და არა სასამართლო კანონს.

სიტყვა „განგება“ს თითქმის იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „წეს“ს, მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში საბაწიღური სამონასტრო წესი იწოდება „საბაწმიდისა განგება“დ (იხ. გვ. კ). როცა ამ ცხოვრების ავტორი ხანძთის სამონასტრო წესის აღწერას იწყებს, აღნიშნული აქვს, „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა მას, არამედ თითო სიტყუაჲ ყოვლისაგან“ (იქვე, კ), შემოკლებული შინაარსი წესდებისაო. გიორგი მთაწმინდელი ს თხზულებითგანაც ჩანს, რომ სამონასტრო წესი, ანუ ტიბიკონი „განგება“-დაც იწოდებოდა. იგი რომაულ ეკლესიაში განთქმულ ბენედიქტეს სამონასტრო წესდებას „განგება“-ს უძახის და მოგვითხრობს, რომ ქართველების მეგობარი რომაელი ბერები ათონის მთაზე „ცხოვნდებიან კანონსა და განგებასა ზედა წმიდისა ბენედიქტესსა“-ო (ც~დ ი~ე და ე~ფსი, 31).

მარტო სამონასტრო ტიბიკონი-კი არა, საეპისკოპოსოს წესსა და რიგს, სარგოსი და შემოსავლის განჩინებასაც „განგება“-ს ეძახდენ. ისტორიკოსი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ როცა ლეონ აფხაზთა მეფემ მოქვის ეკლესია ააშენა და საეპისკოპოზო საყდრად გახადა, „განასრულა ყოვლითა განგებითა“-ო (მატიანე ქ~დ *457, გვ. 233).

„განგება“ საზოგადოდ გამართვას მოწყობასა ჰნიშნავდა: როცა მაგალითად გიორგი მთაწმინდელი გვამცნებს, რამდენად მძიმე იყო ათონელი ქართველი ბერებისათვის ვენახში მუშაობა, აღნიშნავს, რომ ახალნერგი ვენახი ჰქონდათ და ვაზებს „ყოველთა სართა განგებაჲ უნდა“-ო (ც~დ ი~ე და ეფ~სი, 47), სარის შედგმა სჭირდებოდაო. საზოგადო, საეკლესიო, ან სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებასა და გამართვასაც „განგება“ ეწოდებოდა. მაგ. როცა გუარამ მამფალმა დაინახა, რომ ქართველ სამღვდელოებას ეწყინა და იუკადრისა მისი ჩარევა კათალიკოზის არჩევანის საქმეში, ფიცხლავ უკან დაიხია და დაუთმო: „თქუნებან ჯერ არს განსაგებელი განგებაჲ“-ო (ც~დ გრ~გლ ხმ~ძ, მზ). გიორგი მთაწმინდელიც მოგვითხრობს, რომ იოანე ათონელმა სამონასტრო საქმეების მართვა თავის შვილს ეფთჳმეს უანდერმა: „შინა და გარე, ვითარცა ენებოს, ეგრეთ განაგოს“-ო (ც~დ ი~ე და ე~ფსი, 22), ხოლო მამის სიცოცხლის დროსაც ეფთჳმე „განაგებაჲსა საქმეთა მონასტრისათა, ვითარცა იკონომოსი“ (იქვე, 21). სახელმწიფო მართვა-გამგეობასაც „განგება“ ერქვა. მემატიანე მოგვითხრობს მაგ., რომ გიორგი აფხაზთა მეფემ „განაგანა და განაწყუნა ყოველნი საქმენი კეთილნი მამულსა და სამეფოსათჳსსა“ (მ~ტნე ქ~დ *452, გვ. 229), ხოლო როცა ბაგრატ მე-III-ე ქართლისა და აფხაზთა მეფედაც დასვეს, იმავე მემატიანეს სიტყვით იგი

„გარდამოვიდა ქართლს, რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი“. მაგრამ ქართლის აზნაურებს მისი მიმოსვლა არაფრად მოეწონათ, „რამეთუ თვთეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“ (იქვე, 664, გვ. 239). ამისდა მიხედვით ყველა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეებს „განსაგებელი“ ეწოდებოდა. გიორგი მთაწმინდელი სწერს, რომ, როცა ბასილი და კონსტანტინე მცირეწლოვანები იყვნენ, „ყოველი განსაგებელი დედოფალსა ეპყრა და პარაკიმენონსა“-ო (ც~ე ი~ე და ეფ~სი, 10).

ამგვარად თუმცა მნიშვნელობით „განგება“ „წეს“-ს მიაგავს, მაგრამ განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ „წესი“ განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა, „განგება“-კი ამას გარდა თვით მართვისა და მოწესრიგების მოქმედებასაც აღნიშნავდა.

კანონებისა და წესის შემოღებას ბევრი სხვადასხვანაირი სახელი აქვს ქართულად, მაგალთად: „დასხმა კანონთა“ (ძეგლისწერა, ქ~კბი II, 59) „განწესება“ (იქვე, 59, 65, ც~ე გგ~ლ ხ~ძ მთ, ც~ე ი~ე და ე~ფსი 22), რომელიც მეექვსე მსოფლიო კრების ეფთვმეს თარგმანში ბერძნულ დედნის ῥαίჯω“ და „διαγορεύω“ „ჰორიძო“, „დიაგორეუო“-ს უდრის (შეადარე მუხ. ც~ე=ჯ, მ~ა=მბ; კ~ზ=ჯე) „განსაზღვრა“ (ძეგლისწერა, ქ~კბი II, 64) და „განჩინება“ (იქვე 64, 59).

კარი მეორე. ქართული სამართლის წყაროები.

როგორც აღნიშნული გვქონდა საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად კანონმდებლობის ყოველგვარი ძეგლები უნდა იქნეს გამოყენებული. რადგან ქართული საეკლესიო სამართლის, როგორც მოცულობა ისევე მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო წმინდა საეკლესიო ცხოვრების მოწესრიგებით არ განისაზღვებოდა, არამედ გაცილებით უფრო ფართო დანიშნულება და სარბიელი ჰქონდა, რაკი ეკლესიას საქართველოში თავისი დროშა და საკუთარი ჯარი ჰყავდა, თავისი ყმები და სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესებზე მოწყობილი მოხელეობა მოეპოვებოდა, თავისი ეკონომიკური პოლიტიკა ჰქონდა და თავისივე სასამართლო, ამიტომ ქართულ ეკლესიას ბევრის მხრით სახელმწიფოებრივი სხეულის თვისებები ეტყობა. ამის გამო შეუწყნარებელი შეცდომა იქმნებოდა, თუ ჩვენ ქართული საეკლესიო სამართლის შესასწავლად მარტო მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ძეგლისწერით დავკმაყოფილდებით. ასე რომ მოვიქცეთ, მაშინ არც ერთ ზემოჩამოთვლილ საყურადღებო საკითხთაგანისთვის საჭირო ცნობები არ გვექნებოდა, რათგან, ვითარცა პატრონყმობის ნიადაგზე აღმოცენებულთ, ამ დაწესებულებებს მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობასთან ძალიან მცირე კავშირი ჰქონდათ, ზოგჯერ-კი სრულებით არავითარი დამოკიდებულება-კი არ იყო მათ შორის. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული საეკლესიო სამართალი საეკლესიო სამართლად მარტო იმ მნიშვნელობით-კი არ უნდა იწოდებოდეს, რომ მისი შინაარსი მხოლოდ ეკლესიას, ვითარცა სარწმუნოებრივს დაწესებულებას, ეხებოდა, არამედ იმ მნიშვნელობითაც, რომ იგი ეკლესიის როგორც სახელმწიფოებრივი ცხეულის ყოფა-ცხოვრების წარმონაშობი იყო. ამ მხრივ ქართული საეკლესიო სამართალი უფრო რომის კათოლიკეთა ეკლესიის „Corpus juris canonici“-ს მიაგავს, ვიდრე აღმოსავლეთის ეკლესიის, ბერძენთა და რუსთა საეკლესიო სამართალს იმგვარადვე, როგორც ქართული ეკლესია თავისი წესწყობილებით ბევრი თვისებებით უფრო რომის საშუალო საუკუნეების ეკლესიას მიაგავდა, ვიდრე ერთმორწმუნე ბერძენთა და რუსთა ეკლესიებს.

ქართული საეკლესიო სამართალი ჩვენ ამ ჟამად გვანტერესებს თავისი წმინდა საეკლესიო თვისებით-კი არა, არა ვითარცა საეკლესიო სამართალი, jus canonicum, არამედ როგორც საეკლესიო წესწყობილების მომწესრიგებელი ერთის მხრით და მეორეს მხრით ვითარცა სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ეკლესიის და დაწესებულებათა პატრონი, ამასთანავე რამდენადაც საეკლესიო სამართლის მოძღვრებას სისხლისა და სამოქალაქო სამართალზე გავლენა ჰქონდათ. წმინდა საეკლესიო სამართალი, მისი საიდუმლოებათა და შეცოდებულთა შესახებ კანონმდებლობა ჩვენი კვლევის სფეროს გარეშე დარჩება.

თავი I.

საეკლესიო სამართლის ძეგლები.

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა მეტადრე ადგილობრივ, ქართული საეკლესიო სჯულდებულებას აქვს, მაგრამ მსოფლიო ეკლესიის კრებების დადგენილებანი და ბერძნული სჯულისკანონიც ძვირფასია მკვლევარისათვის ჯერ ერთი იმიტომ,

რომ კანონმდებლობის ეს ძეგლებიც მოქმედ სამართლად იყვნენ საქართველოში, მაშასადამე, მათი ქართული თარგმანის ცოდნა ქართ. სამართლის ისტორიის მკვლევართათვის აუცილებლად არის საჭირო. მეორეც იმიტომ, რომ ამ თარგმანში მეცნიერი უხვ მასალას იპოვის ქალი იურიდიული ტერმინოლოგიის შესასწავლად. სჯულის კანონის წიგნები საბერძნეთში იყო შედგენილი. ამგვარი მოღვაწეობით მეტადრე კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო იყო განთქმული. უკვე ძველი დროითგან ცნობილია და უადრესი პატივისცემა დამსახურებული ჰქონდა ერთ კრებულს, რომელიც 14 თავად ანუ ტიტლოსად იყოფებოდა და თავისი მრავალი უპირატესობს გამო „დიდ სჯულის-კანონად“ იწოდებოდა. მის უმთავრეს ღირსებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ იგი შინაარსისა და მიხედვით სისტემურად და ქნოლოგიურადაც არის დალაგებული. ამასთანავე იქ სამოქალაქო კანონმდებლობითგანაც მეტია შეტანილი და სხვადასხვა ძვირფასი ძეგლებითგან ნაკვეთებიც არის ამოღებული.

ეს „დიდი სჯულის-კანონი“ უცნობი კერძო პირის მიერ შედგენილი პირველად მე-VI-ე საუკ. ჩნდება და იმთავითვე სხვა კრებულებს სჯობნის ისე, რომ თანდათან თითქმის განსაკუთრებით მხოლოდ იმასლა ხმარობენ, მეტადრე მე-VII-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული კონსტანტინეპოლის სამწყსოს ეკლესიებში (В. Н. Бенешевич. Грузинский Великий номаканон. ХВ. № IV, გვ. 349-350). თუ ამ კრებულის დიდ მნიშვნელობას გავიხსენებთ ცხოვრებისათვის და მეტადრე საეკლესიო მართლმსაჯულებისათვის, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი სჯულის-კანონი“ ალბად IX-X სს.-ში ქართულადაც უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, მეტადრე მას შემდგომ, რაც სამცხისა და უფრო-კი ტაო-კლარჯეთ-შავშეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებში სამწერლობო მოღვაწეობა გაჩაღდა და ბიზანტიის განათლების უმთავრეს სავანეებთან მჭიდრო სულიერი კავშირი შეიქმნა.

მაგრამ უცნაურია, რომ ამ ხანაში „დიდი სჯულის კანონი“-ს ქართული თარგმანის არც არსებობის შესახებ მოგვეპოვება ცნობები და ამ დროითგან არც თვით ამგვარი ძეგლებია შერჩენილი. ისეთი ცნობა, რომელიც უნებლიეთ „დიდი სჯულის კანონი“-ს თარგმანის ქართულად არსებობას გვაფიქრებინებს, პირველად ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს შრომაში გვხვდება, რომელიც მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თავისს თარგმანს „მ ც ი რ ე ს ა... რჩულის კანონსა“ უწოდებს (ვ. ბ ე ნ ე შ ე ვ ი ჩ. იქვე, 350). მისი სიტყვებითგან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი რჩულის-კანონი“-ც არსებობდა⁴. ამ აზრს არ ეთანხმება კორნელი კ ე კ ე ლ ი ძ ე, რომელსაც შესწავლილი აქვს ამ ძეგლის შემცველი ქართული ხელთნაწერები. ერთს მათგანში, გელათის მონასტრის XII-XIII სს. ხელთნაწერში შენახულია ანდერძი, რომელიც ამ საკამათო საკითხს ეხება და აშუქებს. მისი გადამწერი გრიგოლ ჩახრუხაძეს თავის თავზე ამბობს: „დიდის გულმოდგინებითა გარდავწერე თჳსითა ჳელითა ქრისტიანეთა წინამძღუარი დ ი დ ი ე ს ე ს ჯ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ ი საუკუნოდ მოჴსენებულისა და ჩ უ ე ნ ქ ა რ თ უ ე ლ თ ა თ ჳ ს ფ რ ი ა დ ჭ ი რ თ ა თ ა ვ ს მ დ ე ბ ე ლ ი ს ა ა რ ს ე ნ ი ი ყ ა ლ თ ო ე ლ ი ს ა თ ა რ გ მ ნ ი ლ ი: საუკუნო ყოს ღ~თნ ჳსენებაჲ მისი“-ო (იქვე იხ. ვ. ბ ე ნ ე შ ე ვ ი ჩ ი ს ზემოაღნიშნულ გამოკვლევა, სადაც მოყვანილია კორ. კ ე კ ე ლ ი ძ ი ს მიერ მისადმი მიწოდებული ყველა ცნობები და თვით მისი პირადი მოსაზრებაც ქართ. დიდი სჯულის კანონის თარგმანის შესახებ ХВ. № V. 1917 წ. გვ. 120-121) რაკი რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერას ქართული დიდი სჯულის კანონის არსებობა ნათლად ეტყობა, ამიტომ კორ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე მ

⁴) შეად. კ. კ. კ. ე. ლ. ი. ძ. აზრს (იქვე, 1917 წ. № V, 125-126).

სამართლიანად დაასკვნა, რომ არსენი იყალთოელს ზემოაღნიშნული დიდი შრომა უთარგმნია მე - XI-ე საუკ. დასასრულს, უკანასკნელ ოცეულში (იქვე, გვ. 125). მაგრამ ქართ. საეკლესიო ისტორიისა და მწერლობის მკვლევარი მარტო ამ დასკვნით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ამტკიცებს, რომ პირველად არსენ იყალთოელმა თარგმნა ქართულად დიდი სჯულის კანონი და მანამდის ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არ არსებობდაო (იქვე, 125). ამ დასკვნას ვ. ბენეშევიჩი არ ეთანხმება, მაგრამ თვითვე გრძნობს, რომ კორ. კეკელიძის საბუთიანობის საწინააღმდეგო პატივსადები მოსაზრება ვერ წამოუყენებია (იქვე, 126).

პროფ. ვ. კეკელიძე ეხლაც, თავის 1923 წ. გამოცემულ „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ ტომში ამტკიცებს, რომ „მეათე საუკუნის გასვლამდე ქართულ ენაზე არ შენახულა არამც-თუ რაიმე კანონიკური კრებული, არამედ ცოტად თუ ბევრად ექვმიუტანელი და კატეგორიული ცნობა ასეთი კრებულის არსებობის შესახებ“ (გვ. 607). შემდეგ მას გარჩეული აქვს ის ცნობები, რომელთა მიხედვით მსოფლიო ეკლესიის კანონების ქართული ძეგლის თარგმანის არსებობის გულისხმობა შესაძლებელია და ამტკიცებს, რომ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულ წერილში მოხსენებული ოთხი მსოფლიო კრების წიგნი ბუნდოვანი გამონათქვამია, და ვ. კეკელიძის აზრით „აქ იგულისხმება წიგნი, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა ოთხთა კრებათა დადგენილებანი, მაგრამ არა ყველა, არამედ მხოლოდ დოღმატიკური ხასიათისა, ეგრედწოდებული სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ფორმულები, ან სიმბოლო სარწმუნოებისა, რომელიც სწორედ ოთხ კრებაზე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ და რომელიც აღნიშნულ მომენტში შეადგენდა საცილობელ საგანს ქართველთა და სომეხთა შორის. ასეთი ფორმულები-კი, რასაკვირველია, იმთავითვე იქნებოდა ქართულად ნათარგმნი, მაგრამ ეს უფრო დოღმატიკური მწერლობის ძეგლია, ვიდრე კანონიკურისა“-ო (იქვე, 607-608). შემდეგ მისივე აზრით ეფთჳმე მთაწმინდელი მე-VI მსოფლიო კრების დადგენილებებსა და იოანე სქოლასტიკოსის პენიტენციალურ კრებულს არ გადმოსთარგმნიდა, რომ „ან ესენი, ან, მით უმეტეს, თოთხმეტტიტლოვანი კრებული ქართულად მის დრომდე ნათარგმნი ყოფილიყო“-ო (იქვე, 608).

ამ თავის წიგნშიაც ვ. კეკელიძე არღვევს ვლ. ბენეშევიჩის აზრს, რომ მე-X ს-ში პატრიარქ ფოტიოსის დიდი თოთხმეტტიტლოვანი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი არსებობდა, და მისი საბუთების საპასუხოდ ამტკიცებს, რომ სინას მთის ქართული წიგნთსაცავის კატალოგის ნაწყვეტში მოხსენებული „ერთი დიდი კანონი“ ნამდვილად სჯულისკანონს კი არ ჰნიშნავს, არამედ იგულისხმება „ლიტურგიკული კანონი“, რომელიც ცნობილია „იერუსალიმის განჩინებისა და განწესების სახელით“-აო. ხოლო, თუ ეფთჳმე მთაწმინდელმა თავის თარგმნილს მე-VI მსოფლიო კრების ძეგლისწერას „მცირე შჯულისკანონი“ უწოდა, ესეც დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის არსებობის დასამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება, იმიტომ რომ „მეექვსე მსოფლიო კრების შჯულისკანონი ნაწილია დიდი შჯულისკანონისა, მაშასადამე, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ წიგნს, რომელიც შეიცავს მხოლოდ ნაწილს მთელისას, მან მცირე უწოდა; თუმცა ისიც შეიძლება, რომ ფრაზა მცირესა შჯულისკანონსა ექვთიმეს ჩვეულებისამებრ ეხმაროს ამ შემთხვევაშიაც სიმდაბლით, იმ აზრით, რა აზრითაც იტყვიან ხოლმე: „ეს ჩემი მცირე ნაშრომიო“. დასასრულ არც ბენეშევიჩის მიერ მოყვანილი მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგლის ცნობა „შჯულისკანონი ახალი ერთი“ მიაჩნია ვ. კეკელიძეს დამაჯერებელ საბუთად, რათგან „სიტყვა ახალი კიდევ არ ნიშნავს რომელიმე ახალს რედაქციას ან კრებულს; მელქისედეკს შეეძლო ასე ეწოდებინა

თუგინდ ექვეთიმეს მიერ ნათარგმნი კრებულისათვის, რომელიც მან ახლად გადააწერა“-ო (იქვე, 608-609).

პროფ. კ. კეკელიძის საბოლოო დასკვნა ამგვარია: „ასე და ამნაირად, პირველს ორ პერიოდში ჩვენში შჯულისკანონი ჯერ კიდევ არ ყოფილა ნათარგმნი“ და „მხოლოდ მეთორმეტე საუკუნის პირველს მეოთხედში, რუს-ურბნისის კრების შემდეგ, ქართულად ითარგმნა პატრიარქი ფოტის თოთხმეტტიტლოვანი «დიდი შჯულისკანონი»; მთარგმნელი მისი არის, როგორც მტკიცედაა დამოწმებული თვით ნუსხებით, არსენ იყალთოელი“-ო (იქვე, 609-610).

კორ. კეკელიძის ღვაწლია, რომ გამოარკვია, რომ არსენი იყალთოელს დიდი სჯულისკანონი ქართულად უთარგმნია. მაგრამ იგი უეჭველია შემცდარია, როდესაც ამტკიცებს, ვითომც ეს თარგმანი საზოგადოდ ამ შესანიშნავი ძეგლის პირველი ქართული თარგმანი იყოს, ჯერ ერთი ეს თვით გრიგოლ ჩახრუხაძის ანდერძში ნათქვამი არ არის. მეორეც-მარტო ის გარემოება, რომ არსენი იყალთოელს ეს ძეგლი მე-XI-ე ს. დამლევს და მე-XII ს. დამდეგს უთარგმნია, თავისდათავად მისი მისი თარგმანის პირველობას არ ამტკიცებს. ჩვენ ვიცით, რომ სახარება ქართულად, სულ ცოტა რომ ვიანგარიშოთ, ოთხჯერ მაინც სხვადასხვა დროს იყო ნათარგმნი (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 485-487). ქართული მწერლობის ისტორიამ არა ერთი და ორი მაგალითი იცის, როდესაც ძველი ქართული თარგმანი შემდეგ თაობათა მოღვაწეებს დაუწუნებიათ და ძეგლის ხელახალი თარგმანი საჭიროდ უცვნიათ. ეფრემ მცირე ისეთი დახელოვნებული და გამოჩენილი მეცნიერი მთარგმნელის შრომასაც-კი, როგორც გიორგი მთაწმინდელის სამოციქულოს თარგმანია, წუნსა სდებდა (იხ. ნ მ არ რ ის Предварит. отчет о работах на Синае... и в Иерусалиме в 1902 г. Сообщ. Прав. Палест. Общ. т. XVI, ч. II, 28-30). ჩვენ ვიცით, რომ ისეთი უწყინარი რამეც-კი, როგორც საგალობელია, ქართულად ერთიდაიგივე ნაწარმოები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გამოჩენილი მწერლის მიერ იყო ნათარგმნი. მაგ. ანდრია კრიტიელის საგალობელი ჯერ ეფთჳმემ თარგმნა, მერმე გიორგიმ, მაგრამ არც ერთი და არც მეორე შრომა მერმინდელ ქართველობას აღარ აკმაყოფილებდა და ამის გამო დავით აღმაშენებელმა მისი ხელახლად მესამედ გადათარგმნა არსენი იყალთოელს მიანდო (იქვე, 42). ამიტომ, კ. კეკელიძის მოსაზრება, რომ ეფთჳმე „მცირე შჯულისკანონს“ არ გადმოსთარგმნიდა, დიდი შჯულისკანონის თარგმანი რომ ყოფილიყო, საფუძვლიანი და დამაჯერებელი არ არის.

საფიქრებელია, რომ დიდი სჯულის კანონის თარგმანსაც ამგვარივე თავგადასავალი უნდა ჰქონოდა. როგორც კარგად განსწავლულს მეცნიერსა და ფილოსოფოსს, არსენი იყალთოელს, იოანე პეტრიწსა და ეფრემ მცირესავით, წინანდელი ქართული თარგმანები არ აკმაყოფილებდა და ამიტომ შეუდგა დიდი შჯულისკანონის ხელახლად თარგმნას. იქმნებ ეს საქმე მას დავალებულიც-კი ჰქონდა, როგორც დავით აღმაშენებლის დავალებით გადაუთარგმნია მას მესამედ ანდრია კრიტიელის საგალობლები. მაგრამ ამ მკაცრ მეცნიერთა მთარგმნელობითს მოღაწეობას ყველა არ შეჰხაროდა, არამედ მრავალი მოწინააღმდეგეც ჰყავდა. ამას ცხადჰოფს ეფრემ მცირეს (იქვე, 29-30) და იეპეტრიწის ჩივილიც (იხ. ნ. მ. არ. რ. ის. Иоанн Петр. ЗВОРАОб, XIX გვ. 44-45), და მათ ნაშრომს ბევრ ქართულ მონასტრებში არც-კი ჰქონდათ გასავალი. გრ. ჩახრუხაძის სიტყვებიც მგონია ამტკიცებენ, რომ არსენი იყალთოელის ნათარგმნს დიდს სჯულისკანონსაც, ალბათ ამავე მიზეზის გამო, პირველ ხანებში გასავალი არა ჰქონია. ამას ჰშინებია, რომ მის მიერ გადაწერილი არსენ

ი იყალთოელი სთარგმანი შეიძლება ჯვარის მონასტერში არ მიეღოთ. აირასაც სწერს იგი: „უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან და წმიდასა მოწასტერსა პატროსანისა ჯუარისასა შინა შეიწყნარონ, არა დავაკლდები ხილვასა ამასსა, და თუ არა, ვიდრე ცოცხალ ვიყო... მემქონდეს და შემდგომად ჩემსა სადაც ღმერთმან ინებოს“-ო (ვ. ბენეშევიჩი, Грѹз. Вел. номоканон: XB. V. 1917. გვ. 121). არსენი იყალთოელის შრომარომ დიდის ჯულიანონის პირველი ქართული თარგმანი ყოფილიყო, დაუჯერებელია, რომ გრ. ჩახრუხაძემ ეს შიში ჰქონოდა, ვადა თუ ჩემი გარდანაწერი არ მიიღონო. პირიქით ის დარწმუნებული უნდა ყოფილიყო, რომ მის საჩუქარს ხელით მოეჭიდებოდენ. სამაგიეროდ ამგვარი ეჭვი ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ არსენის შრომა ხელახალი თარგმანი იყო და ამაზე წინათაც ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არსებობდა.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდის ჯულიანონის პირველი ქართული თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ, უკანასკნელი თუ არა, მეორე მაინც. საეკლესიო კანონების კრებულის ქართული თარგმანი რომ არსენი იყალთოელზე უწინარეს და კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო, ამას ცოტა არ იყოს გიორგი მერჩულის საისტორიო თხზულებაში შენახული ერთი ცნობაც გვაფიქრებინებს. მისი სიტყვით გვარამ მამფალს რომ საეკლესიო საქმეებში ჩარევა მოუნდომია და მისგან მოწვეულს საეკლესიო კრებაზე სიტყვა წარმოუთქვამს მძლავრობით მოხდენილი არჩევნების გასაბათილებლად, სხვათა შორის ხაზგასმით შეუნიშნავს: „წმიდანო მამანო ეპისკოპოსნო და მეუდაბნოენო, იცით ყოველთა კანონი შჯულისაჲ, რამეთუ არა ბრძანებს ეპისკოპოსისა და კათალიკოზისა მძლავრებით დაჯდომასა“ (ცაგლ ხნძთლსჲ, გვ. მგ. 65-66). ამის საპასუხოდ გრიგოლ ხანძთელს აგრეთვე საბუთები საეკლესიო მსოფლიო კანონმდებლობითგან ამოულია და მკაცრად უპასუხია: „შკელმწიფეო... ესე უწყოდე, რამეთუ... წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთ მოძღუართა განსაზღვრულსა კანონსა შინა არავებრძანებულ არს ერისკაცისაჲ ვითარმცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელისა სჯულის მოძღურებასა იკადრებდა“-ო (იქვე, გვ. მზ, 90-91, 96-100). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ ორივე მოპირდაპირე მხარეს, როგორც ერისკაცს და მთავარს გვარამ მამფალს, ისევე რასაკვირველია საეკლესიო წრეების წარმომადგენელს გრიგოლ ხანძთელს შჯულის კანონის ცოდნაზე აქვთ დამყარებული თავიანთი მსჯელობა და საბუთიანობა; გრიგოლ ხანძთელს დასახელებული აქვს კიდევ შჯულის კანონის სახელდობრ რომელ ნაწილზე ამყარებდა თავის საპასუხო სიტყვას--მოციქულთა და მღვდელთ მოძღუართაგან განსაზღვრებულს კანონებზე. თუ გრიგოლ ხანძთელი ამ კანონების დამსწრე მსმენელთაგან ცოდნას გულისხმობდა, მით უმეტეს წარმოუდგენელია, რომ მსოფლიო საეკლესიო კრებების კანონებიც ნათარგმნი არ ყოფილიყო. უეჭველია მღვდელთ მოძღვართაგან განსაზღვრულ კანონთა შორის ხანძთის არქიმანდრიტს და მის ისტორიკოსს მსოფლიო კრებების კანონებიც ჰქონდა ნაგულისხმევი. თუნდაც მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მოხსენებულით „სჯულის კანონი ახალთა“ (ქკზი, 32) მართლაც ეფთჳმეთა წმინდელის მიერ ნათარგმნი მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულის კანონი იგულისხმებოდეს, როგორც კონსტანტინოპოლის კეკელიძე იქრობს (XB, V 125), მაინც ის გარემოება, რომ მელქისედეკი ამ ძეგლს ახალს უწოდებს, ძველის არსებობასაც გვაფიქრებინებს იმგვარადვე, როგორც გიორგი მთაწმინდელის მიერ ნათარგმნი სახარებისათვის მაშინ ქართულ მწერლობაში მიღებული ტერმინი „სახარება ახალი“ (იხ.

ქუბი II, 90, XII ს. სახარების ანდერძი და სხვაგან ბევრგან) ძველი სახარების არაერთისა და ორი წინანდელი თარგმანის არსებობას ჰგულისხმობდა. პროფ. კ. კეკელიძის აზრი, ვითომც მელქისედეკ კათალიკოზისაგან 1020 წ. სიგელში ნახმარი გამონათქვამი „სჯულის კანონი ახალია:“ (ქუბი II, 31) შეიძლება იმ მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რომ ეს წიგნი მელქისედეკ კათალიკოზს საზოგადოდ აღნიშნული აქვს, რომ სვეტიცხოველი მან სრულასდ შეამკო სხვათა შორის „საღვთოთა წიგნებისა და წერიტა“ (ქუბი II, 31), ე. ი. ყველა მისგან შეწირული წიგნები ახალგადაწერილები ყოფილა და თუ აქ მხოლოდ სჯული სკანონის შესახებ ხაზგასმით არის ნათქვამი „ახალი“-ო, ცხადია ამ შემთხვევაში მისი სიახლე გადაწერილობას არ უნდა ჰგულისხმობდეს. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო უფრო სწორე იქნებოდა გვეფიქრა, რომ სჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ მე-XII ს-ში, არამედ უკვე IX ს-აც უნდა ყოფილიყო. თუ მელქისედეკ კათალიკოზის სიტყვები ეფთვმეს მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თარგმანს არ გულისხმობდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XI-ე ს-ის დამდეგს კვლავ უნდა ეთარგმნათ სჯულისკანონი, რომელიც ახალად იწოდებოდა. ამ გარემოებას ისიც გვაფირებინებს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებას არსენი იყალთოელის სჯულიკანონისაგან სრულებით განსხვავებული რედაქცია ჰქონია (იხ. ქვევით). ხოლო სულ ბოლოს მე-XI ე ს-ის დასასრულს და მე-XII ს დამდეგს დიდი სჯულის კანონი არსენი იყალთოელსაც უთარგმნია, რომლის თარგმანი, როგორც ეტყობა, ყველგან არ ყოფილა მიღებული.

ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გ. მერჩულის მიერ მოთხრობილი ამბავი გვარამ მამფალისაგან მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე მოპირდაპირეთა საბუთიანობის საეკლესიო კრებათა და მოციქულთა კანონებზე ჰგულისხმობს და მე-IX ს-ში ამ ძეგლის ქართული თარგმანი ზემოდასახელებული კრების მოკამათეთ უეჭველია შესწავლილი უნდა ჰქონოდათ. მაგრამ გამოსარკვევია, როდის უნდა ყოფილიყო საეკლესიო კანონები, ანუ მსოფლიო კრებათა საკანონმდებლო ძეგლები პირველად ქართულად გადმოთარგმნილი? ამ საკითხის გასაშუქებლად კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეში საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. მას პროფ. კ. კეკელიძემ ისეთი მნიშვნელობა არ მიაკუთვნა და იმოდენი ყურადღებით არ მოეპყრო, როგორც ის ღირსია.

აღსანიშნავი, რომ სომხურ კრებულში, რომელსაც „ეპისტოლეთა წიგნი“ „Գիրք Ռդմուց“ ეწოდება და სხვათა შორის სამეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შესახებ მიწერ-მოწერა აქვს დაცული, კირიონ კათალიკოზის ეს ეპისტოლე სრულად შენახული არ არის, არამედ აქ ეპისტოლეს მნიშვნელოვანი ნაწილი გადამწერთ გამორჩენიან და შინაარსიც ამის გამო დამახინჯებულია. საბედნიეროდ სომეხთა ისტორიკოსს უხტანესს ამ ძეგლის პირველი ნაწილი თავის თხზულებაში შეტანილი აქვს და ამნაირად „ეპისტოლეთა წიგნის“ ტექსტის დასაწყისის შევსება შეიძლება, მაგრამ უხტანესსაც კირიონ კათალიკოზის ეპისტოლეს ტექსტი სრულად არა აქვს გამოყენებული და მარტო მისით, უ-„ეპისტოლეთა წიგნო“-თ ამ წერილის მთლიანი შინაარსის აღდგენა შეუძლებელია, რათგან სწორედ ბოლოშია მოთავსებული ცნობა, რომელიც ჩვენთვის ამ ჟამად საინტერესო საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას გვაძლევს.

კირიონ ქართლისა კათალიკოზს აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულს თავის მესამე ეპისტოლეში ნათქვამი აქვს:

« იღ ხმტ ქრისაით მღრ კამქე პნსელ ს გქსელ, ხთოი მარქმანსელ ს ქერელ გქრუ ჯიღე მთიქიგნ, იღრ ქოიქ ქარქს, ს ქ სორქს სსასათას ს ‘ ქ სორქს სქიქ სოქს ქარქიქ. ხმტ კანქქ ს ხმტ ჯქსამქქ` ქრისათ მღრ სოქ ჯ » (ი ს ქ ს ა ს ე ს. წასთმქქს ქარქსმანს ქ ჯაქიგ. 1871 წ. გამოც., გვ. 87-88)

„თუ რომ ჩვენი სარწმუნოების გამოძიება და ცოდნა გსურთ, მე გადმოვათარგმნიე და გაახლით თხთა კრებათ წიგნები, რომლეთაც ჰრომნი ხელმძღვანელობენ და ანასტას-წმიდანა და წმიდა სიონში იქადაგების. გინდათ თუ არა, ჩვენი სარწმუნოება ას არის“-ო (უ ხ ტ ა ნ ე ს. მოთხრობა ქართველთა განყოფილსა სომეხთაგან, 1871 წ. სომხ. გამოც. გვ. 87-88).

ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ კირიონ კათალიკოსს აბრაამ კათალიკოზისათვის თხთი მსოფლიო კრების აღსარების შემცველი ძეგლი გადმოუთარგმნიებია. ეს აღსარება ბიზანტიაში და იერუსალიმის ეკლესიაშიც ყოფილა მიღებული. ა ცნობის მიხედვით მართლაც, როგორც კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ც ამბობს, საკითხის გამორკვევა ძნელია, მაგრამ „ეპისტოლეთა წიგნში“ რომ ჩაიხედოს ადამიანმა, დარწმუნდება, რომ ქართლისა კათალიკოზი აქ სწორედ სარწმუნოებას აღსარების შემცველ ძეგლზე ლაპარაკობდა. ხოლო ვინც ამ მესამე აპისტოლეს იმავე წიგნში ბოლომდე წაიკითხავს, იქ იმის პასუხსაც მიიღებს, თუ რაზე იყო კირიონ კათალიკოზის მიერ აბრაამ კათალიკოზისთვის გაგზავნილი სარწმუნოების აღსარება დამყარებული. ქართლის კათალიკოსთაგან ეპისტოლეს ბოლოში ნათქვამი აქვს:

«სიღ ყაჟა გრესაჟ ძასს სქიქ, გქ სქიქელ ხ გქმარქიქ სსასთს აქსქიქქ ს სქსას იქსქიქქ გქ სანქამქქ: ქქსქიქქქ გქ სანქამქქ ქსჯ ყაჟა იჯ გრესაჟ, აქ ქქიქქქსასქიქქ მთიქიქგნ გქიქ » (ქიქქ მქქიქ, გვ 188).

ხოლო დავერეთ ესე სიყვარულისათვის თქვენდამი, რომ მართალი და ჭეშმარიტი სარწმუნოება დაიცვათ და ცხოვრდეთ. იცოდეთ, რომ თავი თვისით ამაში (იგულისხმება გადათარგმნილ აღსარებაში) არა დავგიწერია რა, არამედ თვითოეული (საეკლესიო) კრებათა წიგნთაგან ამოღებულიო (ეპისტოლეთა წიგნი, სომხ. ტექ. 18. გვ. 188)

ამ სიტყვებითგან სრული უეჭველობითა ჩანს, რომ მე-VI-VII ს. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ე კ ლ ე ს ი ა ს მ ს ო ფ ლ ი ო კ რ ე ბ ე ბ ი ს ძ ე გ ლ ი ს წ ე რ ა თ ა წ ი გ ნ ი ჰ ქ ო ნ ი ა და ამგვარად ქართული კანონიკური მწერლობა, ამ შემთხვევაში მსოფლიო ეკლესიის კანონების თარგმანების სახით მაინც, უკვე არსებობდა. რასაკვირველია ადგილობრივი კრებების ძეგლისწერათა წიგნებიც იქნებოდა. მაშასადამე, ქ ა რ თ უ ლ ი კ ა ნ ო ნ ი კ უ რ ი მ წ ე რ ლ ო ბ ი ს დ ა ს ა წ ყ ი ს ა დ ა რ ა მ ც თ უ მ ე -X I ს. მ ი ჩ ნ ე ვ ა ა რ შ ე ი ძ ლ ე ბ ა, ა რ ა მ ე დ ა მ დ ა რ გ ი ს მ წ ე რ ლ ო ბ ი ს პ ი რ ვ ე ლ ი ძ ე გ ლ ე ბ ი უ კ ვ ე ხ ა ნ მ ე ტ ო ბ ი ს ხ ა ნ ა შ ი ყ ო ფ ი ლ ა. მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა გამოარკვეოს გადარჩა, თუ არა რაიმე ამ დროითგანდა რა თვისებისა იყო ეს ძეგლები.

ჯერჯერობით დიდი შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ გამოცემული არ არის, საკმაოდ შესწავლილიც-კი არ ყოფილა. მხოლოდ ერთი გამოკვლევაა დაბეჭდილი ამ საკითხის შესახებ პროფ. ვლ. ბ ე ნ ე შ ე ვ ი ჩ ი ს მიერ Грузинский великий номоканон по спискам Тифлисского церковного музея (ХВ. II, 349-377 და V, 112-127), რომელიც მხოლოდ ხელთნაწერების აღწერილობასა და შჯულისკანონის ნაწილებისა და თავების სათაურების შესახებ ცნობებსა და ხანდუკებს შეიცავს. სჯულისკანონის ქართული თარგმანის ისტორიისა და შედგენილობის თანდათან ცვლილებათა შესასწავლად ჯერჯერობით არც მტკიცე ცნობები მოიპოვება და არც შესაფერისი კვლევა-ძიება მოიხდენია ვისმე. მხოლოდ პროფ. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ს აქვს ეს საკითხი მოკლედ განხილული თავის „ქართული ლიტერატურის ისტორია“-ში. მისი აზრით ა რ ს ე ნ ი ი ყ ა

ლ თ ე ლ ი ს ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი შემდეგში სხვა და სხვა ჩანართებით შეუვსიათ. ამნაირ ჩანართებად მიაჩნია მას: პეტრე და პავლე მოციქულების კანონები, „კანონი მეექვსე კართაგენს შინა შეკრებულთა მამათა“, რომელიც კართაგენის კრების მარტო მეექვსე კანონი, ანუ მუხლი-კი არაა, არამედ მეშვიდე და ორმოცდამესამე მუხლებიც, ამას გარდა მოციქალთა კანონების § 69, დანღრის კრების § 19, პეტრე ალექსანდრიელისა 15, მოყვანილია სხვადასხვა წმიდა მამათა თხზულებებითგან ამოღებული ამონაწერები და ვრცელი ტრაქტატი სინანულისა და მარხვის შესახებ. ბერძნულად ამნაირი ძეგლი არა ჩანს (იხ. ქართ. ლიტ. ისტორია I, 160).

რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით ქართული ეკლესიის მიერ ცნობილი იყო „დიდისა კლიმენტოსის მიერ“ დაწერილი მოციქულთა „კანონნი საეკლესიონი“, შვიდი მსოფლიო კრება (ნიკეისა, კოსტანტინეპოლისა, ეფესოსა, ქალკედონისა, 2 კოსტანტინეპოლისა, სამეუფოსა, პალატისა გუმბადასა შინა მომხდარი, ე. წ. ტრზლისა, 2 ნიკეისა), ექვსი ადგილობითი კრება (ანკვირისა, ღანგრისა, ანტიოქიისა, ლაუდიკიისა, ფრიგიისა, კართაგენისა), 8 განთქმული მამათა მიერ განჩინებულნი და თანაღრიცხულნი კანონნი და კანონიანი ეპისტოლეები პეტრე ალექსანდრიელისა, გრიგოლ ნეოკესარიელისა, ბასილი დიდისა დიოდორესა, გრიგოლ ხუცისა, ხორეპისკოპოსთა, ქუემეთთა ეპისკოპოსთა და ამფილოქესა მიმართ, გრიგოლ ნოსელისა, ტიმოთე ალექსანდრიელისა, ფილოთეოს ალექსანდრიელისა ღმრთის გამოცხადებისათვის, ავგინოსი, აგათონისა მინამსა ეპისკოპოსთა მიმართ, კვირილე ალექსანდრიელისა და გენნადი კოსტანტინეპოლელისა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით სწორედ „ესე არიან შეკრებანი წმიდათა და საეკლესიოთა კანონთანი, დაბეჭდულნი და დამარხულნი თვნიერ ყოვლისა შემატებისა და მოკლებისა“ და ამ კანონების „მეცნიერებაჲ და შემდგომად და მტკიცედ პყრობაჲ უკმს ყოველთა წინამძღუართა ქრისტიანობითისა მადიდებლობისათა: მღდელთმთავართა და მღდელთა და დიაკონთა და ჩუენ შორის მოძღურად სახელდებულთა მათცა(?) მონაზონთა და ერთბამად ყოველსა სავესებასა მართლმადიდებელთა ეკლესიისასა“-ო (ქკბი II, 60).

პროფ. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ „შემადგენლობა სჯულის კანონისა რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერით განირჩევა არსენის თარგმანის რედაქციისაგან: მაგალითად, ძეგლისწერაში არაა აღნიშნული სარდიკიის კრება, აგრეთვე გრიგოლ ღვთისმეტყველის და ამფილოქე იკონიელის კანონნი, მარტვირი ანტიოქიელისა და ათანასე ალექსანდრიელის ეპისტოლენი; არსენის თარგმანში არაა მოხსენებული ვასილი დიდის 85 კანონი, სხვადასხვა ნაირადაა ჩამოთვლილი ამ წყაროებში ვასილის ეპისტოლენიც“. ყველა ამ გარემოებათა გამო კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ფიქრობს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების დროს დიდი სჯულისკანონის არსენი იყალთოელის თარგმანი ჯერ არ არსებობდა და ეს ძეგლი ნათარგმნია არსენი იყალთოელის საქართველოში 1114 წ. დაბრუნების შემდგომად (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 301).

რაკი ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების წევრთ დიდი სჯულისკანონის კრებული არსენი იყალთოელისაგან თარგმნილი დიდი სჯულისკანონისაგან განსხვავებული შედგენილობის ჰქონიათ, ამით სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ 1103 წ. დიდი სჯულიკანონის ქართული თარგმანი სხვა რედაქციის კანონთა კრებული ყოფილა. არსენი იყალთოელის თარგმანი სხვათა შორის საფიქრებელია ამ გარემოებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

§ 2. ეფთვიმე მთაწმინდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში.

მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობითგან ჯერჯერობით მხოლოდ ორი ძეგლის ქართული თარგმანია გამოცემული.

1. ერთია „წესი და განგება და სჯულისკანონისა“. ეს თხზულებაც ეფთვიმე მთაწმინდელისა მიერ ნათარგმნად ითვლება და მართლაც გიორგი მთაწმინდელის სიტყვით „რწულიკანონი წმიდისა იოანე მმარხველისა და მეექუსისა კრებისა“ ეფთვიმე მთაწმინდელის ერთ-ერთ ნათარგმნ თხზულებათაგანია (ც' დ' ე და ევ' თსი, 29). ჭალ. ხახანაშვილმა ეს ძეგლი მოსკოვში გამოსცა ოთხი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ერთი XI-ს-ისაა, მეორე XVIII ს-ისა და საქართველოს საეკლესიო მუზეუმს ეკუთვნის, ქართული ტექსტის გამოცემა კრიტიკული არ არის და ხელნაწერებში არსებული სხვებრობა არსად აღნიშნული არ არის, თანაც არ ჩანს, რომელი ხელნაწერთაგანი იყო გამოცემის დროს საფუძვლად მიჩნეული.

გამომცემელსაც ნათქვამი აქვს (იხ. Правила VI Вселенского собора. Труды восточной комиссии Московского Археологического Общества т. II, 76-136), რომ ქართული თარგმანის ტექსტი ზოგიერთში ბერძნული დაბეჭდილი ტექსტისაგან განსხვავდება (იხ. გვ. 76.) არსებულ ბერძნულ მსგავს ძეგლებთან შედარება-კი ცხად ჰყოფს, რომ ქართულის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ჯერჯერობით მაინც არ ჩანს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს გარემოება? რასაკვირველია ბიზანტიური იურიდიული ძეგლები ისე არ არის შესწავლილი, რომ ხელნაწერებში გაბნეული მასალები ყველა შესწავლილად და ამოწყულად ჩაითვალოს და ამიტომ საბოლოო დასვნის გამოყვანა გაბედულად და უცდომელად შეიძლებოდა, მაგრამ ზოგიერთი უდავო გარემოება ეხლაც უნდა აღინიშნოს. მე-VI-ე მსოფლიო კრების ძეგლისწერის ბერძნულ ტექსტებთან შედარებით ქართული ტექსტი სიდიდით სულ ცოტა ერთიორად სჭარბობს. ამ გვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული ტექსტი შეუძლებელია ბერძნული ცნობილი ტექსტის პირდაპირ თარგმანად ჩაითვალოს. აგებულობითაც ქართული ხშირად არსებითად განსხვავდება ბერძნულისგან. უკვე პირველი §-ითგან მოყოლებული იწყება განსხვავება და ბერძნული დედნის § ა' უდრის ქართულის მხოლოდ მეორე თავს („თავი ბ“). ქართული ტექსტის პირველი თავი ხუთი უწინარესი მსოფლიო კრების კანონებისა და წინანდელ კრებათა მიერ მიღებული წ'ა მამათა კანონიანი ეპისტოლეების განახლება-დამტკიცებას წარმოადგენს მეექვსე მსოფლიო კრებისაგან (იხ. გვ. 78-83).

მხოლოდ ამ დამტკიცებას მოსდევს წარწერა „თავნი სჯულისკანონისანი“, რომელსაც მოკლე შესავლის შემდგომ მიჰყვება § ბ, რომელიც როგორც აღნიშნული გვექონდა ბერძნულის § ა' უდრის. თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, ცხადი შეიქმნება, რომ ქართული ტექსტის მიხედვითაც მეექვსე კრების კანონთაგან § 2 ნამდვილად ბერძნული § 1 გამოდის. ამიტომ შესაძლებელია ეს ქართველი მთარგმნელის მიერ შეტანილი ცვლილება იყოს, რომელსაც მეექვსე კრების დადგენილების შინაარსისდა მიხედვით დალაგება უცდია, მაგრამ კანონთა აღრიცხვაში ბოლომდის და სისტემურად ვერ გაუტარებია. საზოგადოდ ბერძნულ-ქართულ-სლავურ ტექსტებს ეტყობათ კანონების შინაარსისდა მიხედვით დალაგების კვალი, მაგ. § ლთ. რომელიც ბერძნული დედნის § მ' უდრის, წინ უძღვის სათაური „περί μοιναχών καιμοιναστίων“ (ბენემ. I, 171), ქართულად მოკლედ „მონაზონებისათვის“ (გვ. 106.) ბერძნულ-სლავურ ტექსტებს კიდევ ერთგან აქვთ სათაური „περί ιερέων και κληρικών“ (ბერებ. I, 144), რომლის შემდგომაც კანონები მართლაც

„მღვდელობის წეს“-ს ეხება. ქართულში, რამდენადაც ა ლ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს გამოცემითგან ჩანს, ამგვარი სათაური არ მოიპოვება (გვ. 85), თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო. ამგვარადვე თუმცა არც ქართულსა და არც ბერძნულ ტექსტებში სათაურები ქვემოთდასახელებულ ადგილებში არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო სათაურები „მარხვსა-თვს“ (შეად. ქლ ტექს. 91 § იწ) და სხვაგანაც. საზოგადოდ რათგან ქართული ტექსტი ჯეროვნად არ არის შეწავლილ-გამოცემული, მსჯელობა სახიფათოა. მაგრამ მაინც ცხადია, რომ არც ბერძნული და არც ქართული ტექსტები თავდაპირველი სახით შენახული არ უნდა იყვნენ.

საკითხი მეექვსე მსოფლიო კრების კანონების პირვანდელ-მერმინდელ რედაქციათა და ქართულ თარგმანსა და ბერძნულ დედანს შორის დამოკიდებულების შესახებ საეკლესიო სამართლის მკვლევართა, კანონისტების საქმეა. ჩვენთვის-კი უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ისაა, თუ რა უნდა ჩაითვალოს ამ თარგმანის თავისებურს რედაქციაში თვით მთარგმნელის საკუთარ ნამუშევრად და ერთგვარ შემოქმედებად, ან უკეთ რომ ვთქვათ, მოიპოვება, თუ არა იქ რაიმე კვალი ე ფ თ ვ მ ი ს ამგვარი მოღვაწეობისა? აღსანიშნავია, რომ ე ფ თ ვ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი უფრო ვრცელ წყაროდ, რომელშიაც მკითხველს დაწვრილებითი ცნობების პოვნა შეეძლო, იხსენიებს „წ ი გ ნ ს ა მ ა ს წ მ ი ნ დ ა თ ა კ რ ე ბ ა თ ა ს ა და ცხოვრებასაცა შინა ნეტარისა მამისა ჩნისა მაქსიმე აღმსარებლისასა“ (გვ. 135). უეჭველია პირველი სათაურით დიდი სჯულისკანონი იგულისხმება. ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს ე ფ თ ვ მ ე ს შრომაზე უფრო მოზრდილი ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო. მაგრამ არსებულ რედაქციათა შორის დიდი სჯულისკანონის წიგნში მოთავსებული მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლისწერა ე ფ თ ვ მ ი ს თარგმანზე გაცილებით უფრო მომცროა. საყურადღებოა, რომ მეორე დასახელებული წყარო მაქსიმე აღმსარებლისა ე ფ თ ვ მ ე ს მიერვე იყო ნათარგმნი (იხ. პროფ. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ს Monumenta hagiographica Georgica I; gv. XLII). საფიქრებელია, რომ ის ბოლოსიტყვაობაც, რომელშიაც ზემოთმოყვანილი ცნობა მოიპოვება, ე ფ თ ვ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს დაწერილი იყოს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ბერძნულთან შედარებით ქართული ტექსტი ხშირად კანონების ვრცელ განმარტებასა და დასაბუთებასაც შეიცავს, ზოგან გრძელი და არსებითი ხასიათის მსჯელობაა კანონში მოკლედ მოჭრილი საკითხის შესახებ, ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა ქართული ტექსტის § 36 (გვ. 129-131), რომელშიაც მშვენიერი განმარტებაა კაცისკვლის იურიდიული ბუნებისა და თვისებათა შესახებ. უწინარესი მუხლების ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ ეს განმარტება ბ ა ს ი ლ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი ს ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო. (იხ. გვ. 129. § 36.) მაგრამ ბერძნულ არც სჯულისკანონში და არც ისე ბასილი კესარიელის თხზულებათა შორის არაფერი ამის მსგავსი არ მოიპოვება.

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ ბერძნულთან შედარებით ე ფ თ ვ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს ნაშრომში უფრო მეტი ცნობებია იმ მწვალებლობად მიჩნეული წესების შესახებ, რომელნიც სომხეთში ყოფილა გავრცელებილი.

ხოლო ერთგან § 11-ში, სადაც საწარმართო კერპთა და ჩვეულებათა შესახებაა საუბარი, უკვე ცხადად ემჩნევა, რომ მეექვსე კრების ძეგლისწერაში ქართველ მთარგმნელს საკუთარი ცნობები და სიტყვა-აზრებიც უნდა ჩაერთოს. ამ მუხლში სხვათა შორის ნათქვამია : „კდ სახელისდებანი იგი საწარმართოთა კერპთანი, რლნი მათ ღთად შერაცხნეს რლნიმე მამათა და რლნიმე დედათა, სდ მოისპენ. დიოს ანუ აპოლოს ანუ არტემის ანუ ბოჩი და გაცი და ბადაგონ და არმაზ“ და სხვა (გვ.113) . იმას გარდა რომ ბერძნულ დედანში (იხ. ბენემ. I, 183 § 36)

კერპთა ბერძნული სახელებიც კი არ მოიპოვება, კიდევაც რომ წარმოვიდგინოთ თითქოს ბერძნული პანთეონისათვის ღმერთების სახელები ეფთჳმეს შეიძლება ბერძნულ დედანშივე ამოკითხა, მაინც უეჭველია, ბოჩისა, გაცისა, ბადაგონისა და არმაზის სახელები იქ არ იქნებოდა და ცხადია თვით ეფთჳმეს ჩანართი უნდა იყოს.

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“ უბრალო და უშუალო თარგმანი - კი არ უნდა იყოს, არამედ ეფთჳმეს მთაწმინდელის მიერ გადაკეთებული და განმარტებებით შემკული რედაქციაა. საყურადღებო ცნობა აქვს ეფთჳმეს მთაწმინდელს თავის ნათარგმნი მეექუსე კრებისა და იოვანე მმარხველის აღწერილი განწესებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს, რომ ძეგლები „სასწავლებლად“ გადმოაქართულა, რომ იკითხვიდნენ წინამძღვარნი და მოძღვარნი ეკლესიათანი“. ამ შრომის შესახებ მკითხველს ამცნებს, „ყოველივე პირი და სახე სხუათათჳს პირველთა მამათა მიერ აღწერილისა რჩულის კანონისაჲ აქა შემოკრებულ არს და კეთილად განმარტებულ არს“-ო (გვ.94). რას ეხება ეს ცნობა, ერთ-ერთ ამ ორ ძეგლთაგანს, თუ ორთავეს, თუ ერთ პირველს, მე-6 კრების სჯულისკანონს, თუ იოანე მმარხველის თხზულებას, დასასრულ მათ დედანს ახასიათებს ეფთჳმეს მთაწმინდელი, თუ თავის ნათარგმნს?

დიდებული ქართველი მოღვაწის სიტყვებში აზრი სამწუხაროდ სრულის სიმკაფიოთ არ არის გამოთქმული და ყველა ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ გადაჭრილი პასუხის მოცემა ძნელია და მხოლოდ ზოგი რამის გამორკვევა შეიძლება. თუ რომელ ძეგლს ეხება ეფთჳმეს სიტყვები, ამის გადასაწყვეტად უნდა გავიხსენოთ, რომ თვით ეფთჳმეს „რჩულის კანონს“ მეექუსე კრების ძეგლისწერას უწოდებს და იოანე მმარხველის ნაშრომისთვის-კი მას სათაურში „კანონნი შეცოდებულთანი“ დაურქმევია. ანდერძში-კი „განწესებულს“ უძახის. მასასადამე, მისი ზემონათქვამი მეექუსე კრების სრჯულისკანონის თვისებას უნდა ახასიათებდეს. ირკვევა, რომ სხვადასხვა მამათა მიერ აღწერილი „რჩულისკანონების“ ყოველსავე პირსა და სახეს შეიცავს და ამ ნაწარმოებში ყოველივე ეს „შემოკრებულ არს“ ჯერ ეს ერთი და თანაც „კეთილად განმარტებულ არს“, ე.ი. ერთგვარს ნარკვევს წარმოადგენს განმარტებებითურთ.

ბერძნულ დედანზე ლაპარაკობს თუ თავის ნაშრომზე? ეფთჳმეს მთაწმინდელის ჩვეულებრივი თავმდაბლობა უფლებას არ გვამძღვეს ვიფიქროთ, რომ თავის ნაწარმოებზე ეთქვა კეთილად განმარტებულიაო. მაგრამ ამ ცნობაში ჩვენთვის ეს გარემოებაა საყურადღებო, რომ ეფთჳმეს მიერ გადმოქართულებული მეექუსე მსოფლიო კრების კანონები ამ კრების ძეგლისწერას კი არ წარმოადგენს, არამედ მერმინდელს „შემოკრებულ“ ნაწარმოებს, რომელიც ამასთანავე განმარტებებით ყოფილა შემკული. ასეთს ნაშრომს „დაბეჭდული“ ძეგლის თვისება რასაკვირველია არ შეიძლება ჰქონოდა და ამიტომ ეფთჳმეს მთაწმინდელს შეეძლო უფრო თავისუფლად მოქცეულიყო და სადაც საჭიროდ დაინახავდა ცვლილებები შეეტანა და თარგმანებიც განევრცო. და გაეცხოველებინა. ეს ეფთჳმეს მთაწმინდელის სამწერლობო მოღვაწეობის ჩვეულებრივი თვისებაა და ის სწორედ ამგვარადვე მოქცეულა, როდესაც ზემოაღნიშნული მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრება გადმოქართულებია. (იხ. MHG. I. გვ. XLII), იოანე დამასკელის „გარდმოცემაჲ“ უთარგმნია და, არა თუ შინაარსი, სახელიც-კი შეუცვლია, როდესაც, როგორც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით აღნიშნული იქმნება, იოანე მმარხველის „კანონნი შეცოდებულთა“-ც სთარგმნა. ამ დიდებული ქართველი მოღვაწის ასეთი ნიშანდობლივი თვისება უკვე განთქმულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირეს ჰქონდა შემჩნეული და მასაც-კი აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმეს მთაწმინდელს „ველეწიფებოდა

შემატებადცა და კლებადცა” ნათარგმნი თხზულებებისა (იოანე დამასკელის „გარდმოცემის” თარგმ. ანდერძი, ქვბი, I, 216 და კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ი ს „ქართ ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან” ტფ.უნივ. მოამბე I,გვ,51). თანამედროვე მკვლევართა დაკვირვებაც ამ გარემოებას ადასტურებს (პროფ. კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ც თავის ქართ. ლიტ. ისტორიაში ამავე აზრს ადგია, I, 210-211).

2.მსოფლიო ეკლესიის საკანონმდებლო ძეგლთაგან, ზემოდასახელებულის გარდა, გამოცემულია მხოლოდ „კ ა ნ ო ნ ნ ი შ ე ც ო დ ე ბ უ ლ თ ა ნ ი ”, რომელიც იმავე ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს მიერ იყო ნათარგმნი. მის შრომათა სიაში ეს ძეგლი მოხსენიებული აქვს გ ი ო რ გ ი მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ს, რომელიც, თუმცა იმ სათაურით არ არის აღნიშნული, როგორც თვით დედანშია, და ეწოდება „რ ჩ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ ი წ მ ი დ ი ს ა ი ო ა ნ ე მ მ ა რ ხ ვ ე ლ ი ს ა დ ” ც - დ ი ე და ეფსი, 29) მაგრამ უეჭველია ერთი და იგივე თხზულება უნდა იყვეს : ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს თარგმანი.† ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ მ ა გამოსცა 1902 წ. პროფ. ნ. ზ ა ო ზ ე რ ს კ ი ს თ ა ნ ერთად. (იხ. Номоканон Иоана Постника в его редакциях грузинской грческой и славянской с предисловием издателей. Изд. Общ. истории и древ. рос. при Моск. Университете). გამოცემული ტექსტიდანაც ჩანს, რომ იგი ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს თარგმანია. ბოლოსიტყვაობაში დიდებული ქართველი მოღვაწე სწერს: „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მოწესეთაჲ ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა რ გ მ ნ ე ბ ა დ (sic) ბ ე რ მ ნ უ ლ ი ს ა ქ ა რ თ უ ლ ა დ მ ც ი რ ე ს ა ა მ ა ს რ ჩ უ ლ ი ს კ ა ნ ო ნ ს ა . წ - დისა მის მეექუსისა კრებისა მიერ აღწერილისა და ყოვლად ნეტარისა იოანე მმარხველისა მიერ კონსტანტინეპოლისა მთავარეპისკოპოსისა განწესებულისა”-ო. (გვ.94) ქართული ტექსტი გამოცემულია 4 ხელთნაწერის მიხედვით, მაგრამ დიდის შეცდომებით, (იხ. ნ. მ ა რ რ ი ს რეცენზია Виз. Врем. 1906წ. XLL, 191-192).

გამოცემული ტექსტი ორი ნაწილისაგან შედგება და პირველს ეწოდება „კ ა ნ ო ნ ნ ი შ ე ც ო დ ე ბ უ ლ თ ა ნ ი აღწერლნი ნეტარისა მამისა ჩნისა იოვანეს მიერ კონსტანტინეპოლისა მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მმარხველ ეწოდებოდა.” (გვ. 2-38), რომელიც თავებად არის დაყოფილი, მაგრამ თავების რიცხობრივი რომელობის გარდა არაფერია სათაურებში აღნიშნული და შინაარსიც არ აწერია. მეორე ნაწილს სათაურად აქვს „კ ა ნ ო ნ ნ ი შ ე ც ო დ ე ბ უ ლ თ ა ნ ი განწესებულნი ნეტარისა მამისა ჩნისა იოანე მმარხველისა მიერ კონსტანტინეპოლელ პატრიარქისა.” (გვ. 39-92), ბერძნულად ამ ძეგლს ეწოდება „κανονάριον“ (გვ. 3) და სხვა ამგვარ თხზულებებსაც κανονάρια ან κανονικά-ს ეძახოდნენ ხოლმე.

თუმცა ქართულის მსგავსად ბერძნულ მწერლობაშიც ზოგიერთ ხელნაწერებში ეს ძეგლი იოანე მმარხველის კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის აღწერილად არის მოხსენიებული, მაგრამ ეს მცდარი ცნობაა და ამ ძეგლის ორი ნაწილი ორი სხვადასხვა პირისგან უნდა იყოს შედგენილი. მართლაც ბერძნულსა და სლავურს ხელთნაწერებში ამ თხზულების პირველი ნაწილის ავტორად იოანე მონაზონია აღნიშნული. ამ ნაწარმოებების ნამდვილ აღმწერელთა ვინაობის გამორკვევა ზ ა ო ზ ე რ ს კ ი ს შეუძლებლად მიაჩნია და მხოლოდ ამ გარდმოცემის მიხედვით პირველი ნაწილის ავტორად იოანე ბერს, მონაზონსა, სთვლის, მეორისას - კი იოანე მმარხველს, კონსტანტინეპოლელ პატრიარქს (გვ. 33-34 და 83).

ზ ა ო ზ ე რ ს კ ი ს ს ი ტ ყ ვ ი თ ე ფ თ ჯ მ ე მ თ ა წ მ ი ნ დ ე ლ ი ს მიერ ნათარგმნი ძეგლი წარმოადგენს იოანე მონაზონის კანონარსა და კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის იოანე მმარხველის შეცოდებულთა კანონებს. (იხ. წინასიტყვაობა. გვ.83). და ამ ნაწარმოებთა

ჯერჯერობით უძველეს რედაქციად უნდა ჩაითვალოს მორინის მიერ გამოცემულ ბერძნულ ტექსტთან ერთად.(იქვე.45), მაგრამ ქართული თარგმანი ხშირად განსხვავდება ბერძნული დედნებისგან და რაც ეფთჳმეს თარგმანშია, იქ არ მოიპოვება. ამიტომ ამ შემთხვევაშიც საფიქრებელია, რომ ეფთჳმე მთაწმინდელს უბრალო მთარგმნელობის მაგიერ ერთგვარი შემოქმედება უმჯობინებია. პროფ. ვლ. ბენეშევიჩის ადნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმეს რედაქციის მსგავსი რედაქცია ბერძნულ შივერ აღმოაჩინა და ისიც ფიქრობს, რომ ეფთჳმეს თარგმნის დროს რამდენიმე რედაქცია უნდა ჰქონოდა და დედანიც მისგან თავისებურად უნდა იყოს გადაკეთებული (Груз. великий номоканон XV, V, გვ. 113).

ავტორის სიტყვით მისი კანონნი სინანულისანი ერთის მხრით სხვათა მოძღვრებას შეიცავს, მეორეს მხრით მოძღვრის საკუთარი გამოცდილების ნაყოფს წარმოადგენს. მას ნათქვამი აქვს: „ვიქმ გამოძიებასა ამას განწესებასა... ვითარცა... ნარჩევთა უნარჩევესი ნაბიჭევსა ღირსთა დამეცნიერთა ტაბლისასა შევჳკრებ და უმეტესად გამოცდილები საგან და აგულისცმისყოფისა სულიერისა მის მოძღუარისა ჩემისა, რომელმან აღმოზარდა, რომელი იგი სანთელი იყო განკითხვისა და მეცნიერებისა, რომლისაგან ყოველი სულიერი სწავლაჲ მისწავიეს”-ო (გვ.16).

თუმცა სინანულთა კანონების ავტორად სათაურში იოანე კონსტანტინეპოლელი მთავარეპისკოპოსია მოხსენებული, მაგრამ თხზულების პირველი ნაწილის შესავლიდან უფრო საფიქრებელია, რომ ავტორი სამონასტრო ძმობის ძმათაგანი, ანუ მონაზონი უნდა ყოფილიყო. როდესაც იგი გვამცნებს, რომ მან თავის სურვილით-კი არ შეადგინა ეს ნაშრომი, არამედ სხვათა რჩევით და იძულებით. ავტორი სხვათა შორის ამბობს „ვინაფთჳან უკუემ აიძულეს დთის მოყუართა და სულიერთა ძმათა აღწერად მცირედი ესე რჩულისკანონი და თითოეულისა ცოდვისა განწესებული სინანულნი” ამიტომ „კრძალულებითა და შიშითა ჳელვყავ საქმეა იმას”-ო (იქვე, 16)

რამდენადაც დედააზრისა და მოძღვრების მთავარი დებულების მხრით „კანონნი შეცოდებულთანი” საყურადღებო და საგულისხმოა, იმდენად შინაგანი აგებულობითა და შინაარსით მდარე ნაწარმოებს წარმოადგენს, ხშირად გამეორებას შეიცავს და უმთავრესად ზნეობრივი ხასიათის და სქესობრივი ცხოვრების ცოდვების აღნუსხვასა და უსიამოვნო აღწრილობას წარმოადგენს. დანაშაულობათა ბუნებათა და თვისებათა ანალიზისათვის -კი თითქმის არავითარი ყურადღება არა აქვს მიქცეული.

კანონნი შეცოდებულთანი აღმოსავლეთს საქრისტიანო ეკლესიის გარდა რომის ეკლესიასაც ჰქონდა და იქ ეს დარგი საშუალო საუკუნეებში განსაკუთრებით იყო განვითარებული. იქაური კანონნი შეცოდებულთანი ცნობილი არიან „libri poenitentiales”-ს სახელით. ამგვარი თხზულება პირველად ირლანდიისა და ბრიტანეთის ეკლესიაში გაჩნდა, სადაც განსაკუთრებით იყო ცნობილი ინგლისის გარეშეც განთქმული ერთი „კანონნი შეცოდებულთანი”, რომლის ავტორადაც ინგლისის კარის ეკლესიის უპირველესი თევდორე კენტერბურის არქიეპისკოპოსი ტომით ბერძენი (†690) იყო მიჩნეული. ამ კანონებში ბევრი რამეა, რაც აღმოსავლეთის ეკლესიას უახლოვებს (А. Павлов Курс церковного права. 1902წ. გვ.83 და ზაოზერსკის Номок. И. Постника. 69) ინგლისური შეცოდებულთა კანონების გარდა ფრანკებისა და რომაული ამგვარივე ძეგლებიც არსებობდნენ. ამ ძეგლებში ადგილობრივი სისხლის სამართლისა და ხალხური ადათების იმდენად ძლიერი გავლენა მოჩანს, რომ ისინი მარტო

შეცოდებულთა კანონებად -კი არ შეიძლება ჩაითვალოს, არამედ სისხლის სამართლის ძველებადაც.

ინგლისური კანონი შეცოდებულთანი ამ მხრივ განსხვავდებიან რომაულ ამნიარისავე ნაწარმოებებითგან, რომ იქ სასჯელის ხანგრძლივობის შემცირება ეპისკოპოსის გადაწყვეტილებაზე (arbitrium) იყო დამოკიდებული და ამის გამო გერმანელმა მეცნიერმა შ მ ი ც მ ა ინგლისური ძველების სისტემას „საარბიტრო უწოდა“, მანვე აღნიშნა, რომ თვით რომის დედაეკლესიის შეცოდებულთა კანონები ამ მხრივ თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და იქ სასჯელის, ან სინანულის ხანგრძლივობა კანონების მიხედვით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული (S c h m i t z . Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche, 1883წ. გვ. 521 და ზ ა ო ზ ე რ ს კ ი .Номок. 70.)

ფრანკების ეკლესიის შეცოდებულთა კანონები მონაზონური სიმკაცრით არის შედგენილი და სასჯელებიც ცოდვებისა და დანაშაულობათათვის იმდენად მძიმეა დანიშნული, რომ უფრო ბერებისათვის იყო გამოსადეგი, ვიდრე ერისკაცთათვის.(იქვე.)

§3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძველები

ჩვეულებრივი, საეკლესიო კანონებით დაწესებულ, ადგილობრივ საეკლესიო კრებებს გარდა, რომელნიც კანონმდებლობითი მოღვაწეობისათვის რასაკვირველია განკუთვნილნი არ ყოფილან, საქართველოში არა ერთხელ საგანგებო დიდმნიშვნელოვანი კრებებიც ყოფილა მოწვეული პირველხარისხოვანი საკითხების განსახილველად და გადასაჭრელად. თუ ჩვეულებრივი კრებების დადგენილება, ვითარცა მიმდინარე წვრილმანი საქმეების მომწესრიგებელი, შესაძლებელია ძველისწერის სახით აღნუსხული არც ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია საგანგებო და დიდმნიშვნელოვანი ადგილობრივი კრებების ნამუშევარი უკვალოდ დაეტოვებინათ და ამა თუ იმ საკითხის შესაფერისი ძველისწერის შედგენისთვის არც შეეწუხებინათ თავი. დაუჯერებელი რამეა, მაგ. , რომ ქართლის ეკლესიის თვითმწყობის პირველად შემოღების დროს ადგილობრივ კრებას ჩვენში სათანადო მსჯელობა არ ჰქონოდა და დადგენილება არ აღენუსხა. შეუძლებელია თუნდაც 607წ. , როდესაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიის მესვეურებმა ქართველები, ვითარცა მწვალებელნი, შეაჩვენეს კიდეც, რომ ქართველთა სამღვდლოებას ამის საპასუხოდ საეკლესიო კრებაზე შესაფერისი დადგენილება არ განეჩინა და შთამომავლობისათვის ეს წერილობით არ შეენახა.

როგორც მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანითგანა ჩანს, ქართულ ეკლესიას VIII-IX საუკუნემდის ცოლოსნობა შეუნახავს ეპისკოპოსთათვის იმ დროს , როდესაც მსოფლიო ეკლესიაში როგორც აღმოსავლეთში , ისევე დასავლეთში, დიდხანია ცოლოსნობა მოსპობილი და აკრძალული იყო. საფიქრებელია, რომ ამ თვალსაჩინო განსხვავების შესახებაც შესაფერისი საბუთიანობა და დადგენილება ექმნებოდა ქართულ ადგილობრივ საეკლესიო კრებას. გ ი ო რ გ ი მ ე რ ჩ უ ლ ს შენახული აქვს ცნობა ჯავახეთში მე-IX ს. შუა წლებში შეკრებილი კრების შესახებ , რომელმაც კათალიკოზის არჩევნების უკანონობის საკითხი განიხილა (ც მ გ გ ლ ხ ნ მ თ ლ ს დ , გვ. მე § მ ბ). თუ ის, რაც „ჟამთა უკუე ღმრთის-მსახურისა მეფისა ბაგრატიისა“ მოხდა, როდესაც „ იქმნა კუალად კრებაჲ ღრტილას“. ნამდვილად „ა რ ა ვ ი დ რ ე მ დ ე ს ა მ ღ ღ უ ე ლ ო , ა რ ა მ ე დ უ ფ რ ო ს ღ ა ს ა მ ხ ე დ რ ო“ იყო (ს-ქს სამოთხე, 615) და ვითარცა არა საეკლესიო, არამედ საპაექრო

კრება შეიძლება უმეგლისწეროდაც დარჩენილიყო, რამდენი ნამდვილი საეკლესიო კრებები ყოფილა საქართველოში, რომ მათი კვალი ამ ჟამად ან გამქრალა, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

ამ მხრივ მე-XII-ე ს-მდე გამონაკლისს მხოლოდ რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრება შეადგენს, რომლის ძეგლისწერა არამც თუ მარტო შენახულ იქნა და არის ეხლაც, არამედ დიდ სჯულისკანონშიაც-კი იქმნა ძველადვე შეტანილი (Груз. велик. номок. ХВ.И.).

A. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლისწერა.

რუის-ურბნისის კრების ოქმები ორჯერ არის გამოცემული : პირველად 1882წ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი ს მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ გვ. 518-530, მეორედ თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა მ დაბეჭდა ქ კ ბ ს II წიგნში გვ. 54-72. ს ა ბ ი ნ ი ნ ს ნათქვამი აქვს „ძეგლისწერაჲ ესე დიდითა ჭირითა და იწროებითა გადმოვწერე მცხეთის საწიგნობელითგან, რომელიც იპოება დიდსა ნომოკანონსა შინა.ეკზარხოს ევსევის დროსა შინა, რომელმან რჩევითა მაკარი არხ. და ბასხაროვისა აღმიკრძალა შესვლა სადმე მონასტრის ანუ ეკლესიის საწიგნობელსა შინა და თუ რამე შეცდომა შეერია ამ ძეგლისწერასა, დამნაშავენი ეს პირნი არიან, რათა მპარაობით უნდა გადმომეწერაო (ს:ქ სმ-თხე, 530. 3) თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა ს ტექსტი საეკლესიო მუზეუმის N76 ხელთნაწერის მიხედვით დაუბეჭდია. ხელთნაწერი სქელ ქარალდზე ყოფილა დაბეჭდილი, უთარილოა, მაგრამ „პალეოგრაფიული ხასიათი წერისა უეჭველ ჰყოფს, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის XII ანუ XIII საუკუნეს“-ო (ქ კ ბ II, 54) პროფ. ბ ე ნ ე შ ე ვ ი რ ი ს აზრით -კი ამ ხელთნაწერის უმთავრესი ნაწილი გვ. 7-495 მე-XIII -XIV-ე ს-ის ხელით ყოფილა („пука XIII-XIV века“) ნაწერი. (ХВ.И.,351)

„ძეგლისწერაჲ წმიდისა და ღვთივ-შეკრებულისა კრებისაჲ, რომელი შემოკრიბა ბრძანებითა კეთილადმსახურისა და ღვთივ-დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო (ქ ბ II, 56). ამ სათაურით იწყება რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებანი. უკვე ეს სათაურია დამახასათებელი და საყურადღებო. ეს კრება „ღვთივ-შეკრებილად“ არის გამოცხადებული. თუმცა აქვეა აღნიშნული, რომ იგი „შემოკრება ბრძანებითა მეფისა“. მაშასადამე საფიქრებელი ხდება, რომ ამ კრების მოწვევის თაოსნობა დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის. მისი ისტორიკოსის მოთხრობა ამ კრების შესახებ და ამ კრების განაჩენის მნიშვნელობა უმთავრესად საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილებისათვის უფრო აძლიერებს სათაურის ზემოთმყვანილ ცნობას. ა რ ს ე ნ ი მ ო ნ ა ზ ო ნ ი ს მიერ საეკლესიო კრების სახელით დაწერილ სამადლობელ ქება-დიდებაშიც ეს გარემოება აღნიშნულია და ნათქვამია : „ესე (ე.ი. ძეგლის წერა) აწ მღუნად მოგართუნა შენ მწყობარმან შენთა ამათ ნაზირველთა სიმრავლისამან.... რ ო მ ე ლ მ ო ს წ რ ა ფ ე ბ ი თ შემოკრებაჲ უბრძანე შენ და დიდისა ამის და ღმრთისა -სათნოესა წარმართებისა თანაშუამდგომელად ღმრთისა მიმართ მოიგენ“-ო (ქ კ ბ II, 69) .

ამას გარდა, როდესაც საეკლესიო კრება მოუწვევია, როგორც ჩანს, მეფეს უკვე წინდაწინვე, მსჯელობის საგანი და განსახილველი საკითხების სია განუსაზღვრავს ისე, რომ იგი შემოკრება „პ ი რ თ ა თ ჳ ს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის კრების მოწვევა წინასწარ განზრახული მიზნითა და გეგმის განსახორციელებლად

ყოფილა გამოწვეული და იგი ჩვეულებრივი, მორიგე კრება-კი არა, არამედ საგანგებო და განსაკუთრებული ყრილობა ყოფილა.

თვით ძეგლისწერშიც აღნიშნულია კიდევ ამ კრების მთავარი მიზანი და დანიშნულება, „ამით სთვს შემოკრება კრებად ... გარნა არა უბიწოებისა ქართველთა სარწმუნოებასა ბიწირადმე შეჰხებოდა... , არამედ სხუათასა ეკლესიოთა და სამღდელოთა და საქრისტიანოთა მიებათათვს“-ო (ქუბი, II,61-62)

მაშასადამე, რუის-ურბნისის კრების შეყრის მიზეზი და მიზანი დოგმატური საკითხების „ძიებანი“-კი არ ყოფილა არამედ მხოლოდ „საეკლესიო“ ე.ი. რაც ეკლესიას ვითარცა დაწესებულებას ეხებოდა „სამღვდელო“ ანუ მღვდელმსახურთა შესახები საკითხების განსახილველად და საქრესტიანო მრევლის, ხალხის წრეში გავრცელებულ მავნე და უწესო ზნე-ჩვეულებთა და ცოდვათა ამოსკვეთად . თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ გამოიხატოს ამ კრების მიზანი, მისი მსვლელობისა და კანონმდებლობის საგნად საეკლესიო წესწყობილებისა, სამღვდელო მსახურო წესებისა და მრევლის ზნეჩვეულებათა და შეცოდებულების განმართვა და მოწესრიგება ყოფილა . მართლაც ამ ძეგლისწერაში ერთი სტრიქონი-კი არ მოიპოვება რაიმე დოგმატური უთანხმოების შესახებ.

მეფის მოერ მოწვეული კრების სხდომების საჯდომად არჩეული ყოფილა ისეთი ადგილი, რომელიც მდებარეობდა „სანახებთა ქართლისათა, მახლობლად ორთა საეპისკოპოსოთა რუის(ის)ა და ურბნისისა“ (ქუბი, II,61) იყო იქ თუ არა რაიმე დაბა, ან მონასტერი , არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, ფართო და შესაფერისად მოწყობილი შენობები რომ არ ჰქონოდათ იქ შეკრებილთა და თავმოყრილებს, მას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ უწოდებდა „ადგილსა ჯეროვანსა“ და წევრებიც ვერ შესძლებდნენ „მრავლდე გამოწულილვითა ფრიადითა“ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილებისა და და ყოფა-ცხოვრების ნაკლის გამოძიებასა და განმართვას (ცა მფსა დთსი *524 , გვ. 291) ამგვარი საფუძვლიანი და ხანგრძლივი მუშაობისათვის მართლაც და შესაფერისი სადგომი იყო საჭირო.

კრებაში მონაწილეობა მიუღია სამღვდელოებას და იგი იყო „კრებად ღმრთის მოყურეთა ეპისკოპოსთა, პატიოსანთა მღდელთა და ღირსთა დიაკონთაჲ, ქრისტეს მოყურეთა მონაზონთა, დაყუდებულთა და მეუდაზნოეთაჲ“ (ქუბი II, 61,) დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით -კი ამ კრების შემადგენლობა გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ყოფილა . მეფემ თურმე მოიწვია „ერიმრავალი, რამეთუ სამეფოსა თვისისა კათალიკოზი, მღდუელთმთავარი, მეუდაზნოენი და მეცნიერნი შემოკრიბნაჰინასე მათსა“-ო(ცა მფსა დთსი *524, გვ 291) მასასადამე საკუთრივ სამღვდელოების გარდა ყოფილან აგრეთვე თავისი ცოდნით განთქმული პირები, ამ შემთხვევაში საფიქრებელია სასულიერო წრის წარმომადგენელნი „მეცნიერნი“. მართლაც ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს არსენი მონაზონი კალიპოსელი, რომელსაც, ვითარცა „სჯულერიისა მოღუაწისა“ სახელის მქონებელს რუის-ურბნისის კრებამ მრავალჟამიერობაც-კი ჩაუწერა ძეგლში (ქუბი II, 71.)

თუ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მეფისგან იყო მოწვეული და მისგანვე ჰქონდა მას გარკვეული მიმართულების გეზი მიცემული, კრების თავმჯდომარედ კათალიკოზი ყოფილა. თვით ძეგლის წერაშიც აღნიშნულია, რომ, „თავ და წინამძღუარ წმიდისამის კრებისა იყო... იოვანე ყოვლად ღირსი მთავარეპისკოპოსი, კათალიკოსი და ყოვლისა საქართველოდსა დიდ დამამთავარი“-ო (ქუბი II 62) .

ამ კრების მუშაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიუღია და მის ნაყოფიერებისა და წარმატებისათვის თავის მსჯელობითა და საბუთიანობით საუკეთესოდ ხელი შეუწყვია საქართველოს მაშინდელ მსახურთუხუცესსა და დავით აღმაშენებლის გაბედული სახელმწიფოებრივი და კულტურული მოღვაწეობის თანამზრახველსა და დაულალავ მონაწილეს. ამ „გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართუხუცესისა“ ღვაწლი იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ვითარცა „თ უ ა ლ ა დ წ მ ი დ ი ს ა ა მ ი ს კ რ ე ბ ი ს ა ც ნ ო ბ ი ლ ი ს ა“ თვის კრებას ძეგლისწერაში მისი მრავალჯამიერობაც შეუტანია (ქ კბი II 71).

ხოლო რუის-ურბნისის კრების ოქმებისა და საზოგადოდ ძეგლისწერისა და მეფისადმი სამადლობელი ქება-დიდების შედგენა, როგორც ჩანს არსენი მონაზონსა ჰქონია მინდობილი. ის ყოფილა, როგორც ეხლა იტყოდნენ, ამ კრების მდივანი. ეს იქითგანა ჩანს, რომ თვით ამ კრების კანონების ბოლოს დართულს დავით აღმაშენებლისადმი დაწერილ მიმართვას სათაუარად აქვს „მ ე ფ ე ს ა დ ა ვ ი თ ს მ ო ნ ა ზ ო ნ ი ა რ ს ე ნ ი“-ო რაც ძეგლის ამ ნაწილის არსენის დამწერლობის მომასწავებელია. მაგრამ რათგან ამ მიმართვასა და ქება დიდებას უშუალოდ კრების დადგენილებით აღვლენილი მრავალჯამიერობა ცოცხალ, ხოლო მიცვალებულ გამოჩენილ მოღვაწეთათვის საუკუნო ხსენებაა მოთავსებული, ამიტომ ეს ბოლო ნაწილიც მთლად ძეგლისწერას ეკუთვნის და იმავე არსენის ნაწერის გაგრძელების შთაბეჭდილებას ახდენს. ძეგლისწერის მთავარი და ამ ბოლო ნაწილების ენის იგივეობა გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის კრების მდივანად და ძეგლისწერის შემდგენელად სწორედ არსენი მონაზონი ყოფილა.

რუის-ურბნისის კრების დადგენილების დიდმნიშვნელოვანობა თვით მონაწილეთაც ნათლად ჰქონიათ გათვალისწინებული და თანამედროვე თაობასაც კარგად ესმოდა მისი დადგენილებანი და აღწრილი თავისი თვისებებით ყველას მოსწონდა ვითარცა „მ ე გ ლ ი შ უ ე ნ ი ე რ ი“, ხოლო ღირსებით შემკული რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა ცნობილი იყო როგორც „მ ი მ დ გ ო მ ი დ ა მ ო წ ა მ ე წ მ ი დ ა თ ა ა თ ო რ მ ე ტ თ ა კ რ ე ბ ა თ ა“ (ც ა მ ფ ს ა დ თ ს ი *524, გვ 291-292).

ძეგლისწერა ოთხი მთავარი ნაწილისაგან შედგება, თუმცა თ. ჟორდანის გამოცემის მიხედვით მხოლოდ ერთს, სახელდობრ მესამე ნაწილსა აქვს განსაკუთრებული სათაური. პირველ ნაწილს შესავალი შეადგენს, იწყება თავითგანვე და თავდება იქ სადაც საკუთრივ კრების დადგენილება იწყება (ქ კბი II 56-62). მეორე სწორედ ამ დადგენილებებს შეიცავს (გვ. 62-68) რომელსაც მესამე ნაწილის სათაურის მსგავსად, წითურად ასომთავრულად დაწერილი წინადადება მისდევს ”მ ე ფ ე ს ა დ ა ვ ი თ ს მ ო ნ ა ზ ო ნ ი ა რ ს ე ნ ი“. აქ მესამე ნაწილი იწყება. იგი დავით აღმაშენებლისადმი მიმართულ სამადლობელ ქება-დიდებას წარმოადგენს, როგორც ამ კრების მოწვევისა და ისევე საზოგადოდ მთელი მისი მოღვაწეობისათვის (გვ. 68-70). ამას ბოლოში მისდევს კრების მიერ წარმოთქმული და აღწერილი მეფისა, მისი სახლობისა და გამოჩენილ ქართველ ცოცხალ მოღვაწეთათვის მრავალჯამიერი ცხოვრება, ხოლო მიცვალებულთათვის საუკუნო ხსენება. ეს ძეგლისწერის მეოთხე და ამასთანავე უკანასკნელი ნაწილია(გვ.70-72).

პირველი ნაწილი რთული შემადგენლობისაა და ჯერ მსოფლიოსა, ადამიანისა და სარწმუნოების განვითარების შესახებ საზოგადო ფილოსოფიურ მოძღვრებას შეიცავს (გვ. 56-58). შემდეგ საქართველოს პირველგზისი და მეორეჯერი გაქრისტიანებისა და ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახება საუბარი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და ისტორიკოსის ეფრემ მცირესგან შექმნილი კონცეპციის მიხედვით (გვ. 58-59). მერმე იმ საეკლესიო კანონმდებლობისა და

სამართლის მეგლების აღნუსხვა მისდევს, რომელთა ცოდნა და „შედგომა“ მართლმადიდებელთათვის სავალდებულოდ იყო მიჩნეული (გვ. 59-60). ამის შემდეგ ბუნებითი და დაწერილი სამართლის განვითარების ზოგადი ფილოსოფიური მოკლე მიმოხილვაა (გვ. 60-61) და სულ ბოლოს რუის-ურბნისის კრების მოწვევის გარემოება და მიზანია აღნიშნული (გვ. 60-61).

ამ პირველ ნაწილს, რომელიც რუის-ურბნისის კრების კანონებს წინ უძღვის და შესავლად აქვს, მკითხველისათვის ის საზოგადო ფილოსოფიურ-უფლებრივი და იტორიული საფუძველი და მოძღვრება უნდა გაეთვალისწინებინა, რომელზედაც ამ კრების დადენილების შემადგენელთ თავიანთი კანონმდებლობითი მოღვაწეობა დაუმყარებიათ. იქ პირდაპირ არის კიდევ ნათქვამი და სწერია: „ხოლო ჩუენ ესე ამისთვის მოვიტყენეთ, რათა პირველით განპირი სიტყვსა განვმარტოთ“ -ო (გვ.60).

საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ თვით რუის-ურბნისის კრების კანონები, თ. ჟორდანიას სიტყვით, ხელთნაწერში გარეგნულად მუხლებად არ ყოფილა დაყოფილი და არც სათვალავები ჰქონია”კანონების თავს მუხლები (ა, ბ, გ, და სხვა) ჩვენ დავსხით“-ო (გვ. 62 . შენ *), თ. ჟორდანიას რუის-ურბნისის მეგლისწერის ტექსტი 15 მუხლად გაუყვია. პროფ. ვ. კეკელიძეც ამბობს, რომ რუის-ურბნისის კრებას „დაუდგენია 15 კანონი“ (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617) მაგრამ ამ მეგლისწერაში ეგრემ ცირესეული განკვეთილობისა და სასვენო ნიშნებია ნახმარი და მათი დასმულობის დაკვირვება ტექსტის მუხლებად დანაწილების გაგებას გვიადვილებს. სამწუხაროდ არ ჩანს, რომ თვით თ. ჟორდანიას თავის გამოცემაში ამ ნიშნებისათვის ჯეროვანი ყურადღება მიექციოს და სათანადოდ დაეცვას. ამიტომ ეს საკითხი საგანგებოდ ხელთნაწერების მიხედვით უნდა იყოს შესწავლილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებასა აქვს, რომ დადგენილების მუხლობრივ დანაწილებას თვით ენაც ამჟღავნებს და ყოველთვის, როცა შინაარსის მხრივ ახალი დადგენილება იწყება, თავში შესაფერისი, ერთგვარად გამომყოფელი და ყურადღების მიმზიდველი, სიტყვებია ხოლმე ნახმარი, მაგ.:

§ 1 ასე იწყება: „და პირველად ეპისკოპოსნი ვინმე ვერღირსებით შემოსრულნი პატივისა მღვდელთმთავრობასასა... განვკუთენით“-ო (გვ.62).

§ 2: „ამასთანავე სულ მოკლეობაჲცა ჯელ დასხმათაჲ ..დავკსენით (იქვე)

§ 3 „ხოლო წესი ჯელ დასხმათა სრულებისაჲ (გვ.63)

§ 4 „ხოლო ერთამისა და საფასითა, რომელსა მიიღებენ ჯელ დამსხმელნი ჯელ დასხმათაგან“ (იქვე)

§ 5 „მერმეცა სამღვდელთა ჭურჭელთა და ღთისადა შეწირულთა სიწმინდეთათჳს“ (იქვე) .

§ 6 „ამასთანავე ესეცა მოვიტყენეთ“...(გვ.64)

§ 7 კუალად ამასაც განვასაზღვრებთ, რათა“ (გვ.64)

§ 9: „შემდგომად ამათსა ამისიგა სათანადოდ ვგონებ მოკსენებაჲ“ (იქვე)

§ 11: „ხოლო ერთსა საკურთხეველსა ... ჟამის წირვისაჲ (გვ.65)

§ 13: კუალად განვაწესებთ, რათა” (გვ.65)

§ 14: ვინაიდან ესეცა უწესობაჲ მრავალთა მიერ აღსრულებულად გუეუწყა” (გვ.66)

§ 15: მერმეცა ღთის მოძაგებულის... ცოდვათა უბილწესისა საქაგებლებისა სოდომელთაჲსა” (გვ.66)

ამგვარად ირკვევა, რომ თვითეული დადგენილების გამომყოფელ გამონათქვამებად ძეგლისწერის შემდგენელთ უხმარიათ: ორჯერ „ამასთანავე” (§§ 2 და 6), სამჯერ „ხოლო” (§§ 3, 4 და 11), ორჯერ „მერმეცა” (§§ 5 და 15), ორჯერ „კუალად” (§§ 7 და 13), თითოჯერ „შემდგომად ამათსა”(§ 9) და „ვინაიდან” (§ 14). აღსანიშნავია მეტადრე მუხლის შესავალი წინადადებათ: „ესეცა მოვიკსენეთ”, „ამისიკა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ”, „ამასაცა განვასაზღვრებთ”, „განვაწესებთ რათა”, „ესეცა გუეუწყა“, რომელნიც ახალი საკითხის დასაწყისს უძღვის ხოლმე წინ და ამ გარემოების მომასწავებელია. ყოველი ახალი საკითხი -კი-კი თავის მხრით შიძლება მუხლებად იყოს დაყოფილი.

ამ დაკვირვების შემდგომ საფიქრებელია, რომ § 5 უნდა ორ მუხლად გაიყოს, რომელთაგან პირველი ნაწილი სამდღელო ჭურჭელთა და შეწირულობათა ხელუხლებლობის საზოგადო დაკანონებას შეიცავს, მეორე ნაწილი -კი იწყება „ხოლო”-თი, რომელსაც წინ: სასვენი ნიშანი უზის, და ამ დადგენილების დამარღვევლათვის დაწესებულ სასჯელს შეიცავს (იხ. გვ. 65-64. § 5). ამგვარადვე საფიქრებელია, რომ ძეგლისწერის შემდგენელთ § 6 ორ მუხლად ჰქონიათ ნაგულისხმევი და პირველი ნაწილი გვირგვინთა კურთხევის საზოგადო წესებს შეიცავს, მეორე -კი, რომელსაც თავში ამნაირადვე „ხოლო” უძღვის და წინ: სასვენი ნიშანი უზის, გვირგვინთა კურთხევის შემდგომად მიღებულ წესებს ეხება. შესაძლებელია ამ დადგენილებათა დამარღვევლათვის სასჯელის შესახებ ცნობაც ცალკე §-ად იყოს ნაგარაუდევი, რადგან იგი: ნიშნითა და „ხოლო”-თი არის წამმღვანებული(გვ.64)

აღსანიშნავია, რომ სამს (§§ 8, 10 და 12) მუხლს თავში დაბეჭდილი ტექსტისდა მიხედვით მაინც არავითარი ზემოაღნიშნულის მსგავსი გამომყოფელი გამონათქვამი წინ არ უძღვის, მაგრამ, ჯერ გამოსარკვევია, იმთავითვე ასე იყო, თუ შემდეგში გადამწერთაგან იქმნა გამოტოვებული. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ძეგლისწერის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს და ჯერ კიდევ აღდგენა სჭირდება, მაგრამ ზემონათქვამის შემდგომ საფიქრებელია, რომ ტექსტი 17 §-ად არის ნაგულისხმევი.

კრების კანონებრივი დადგენილებანი მხოლოდ თავშია შინაარსისდა მიხედვით დალაგებული, მერმე კი ეს აღარ არის დაცული.

რუის-ურბნის 1103 წ. კრების ძეგლის-წერა ქართული საეკლესიო სამართლის საუცხოო ძეგლია და როგორც შინაარსით, ისე გარეგნულადაც საინტერესო ნაწარმოებია და ძვირფას ცნობებს შეიცავს ქართული საერო სამართლის ისტორიისთვისაც. ამ ძეგლის შესახებ დაწერილი აქვს მონოგრაფია ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ს ”ჩვენი საეკლესიო სჯულმდებლობა, ძეგლისწერა” (იხ. გაზ. ”ივერია” 1888 წ. №№ 38, 46, 47, 75, 270 და 271).

B. 1263. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება

თ. ჟორდანიას თავისი „ქრონიკები“-ს მე II წიგნში მე-XIII -ს საეკლესიო კრების დადგენილება მისგან ნაპოვნი მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაიბეჭდა. ამ ძეგლის ტექსტი აქა-იქ დამახინჯებული ჩანდა. 1925წ. გ. გოზალიშვილმა საქართველოს ცენტრარქივში ამ ძეგლის ტექსტი „მე- XIII საუკუნის ლამაზი მხედრული ხელით“ ქალაქდზე დაწერილი იპოვა და „საინტერესო მოამბის“ 1925წ. I წიგნში პატარა გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა (გვ. 219-224). ამ ხელთნაწერის „დასაწყისი დაზიანებულია და ზოგიერთი სიტყვა არ იკითხება“, მაგრამ გ. გოზალიშვილის აზრით ამ ადგილს „ალბათ იგივე უნდა წერებულყო, რაც ჟორდანიას მიერ დაბეჭდილში, რადგან ტექსტი სხვაში ერთმანეთს ეთანხმება“-ო (იქვე.გვ.219) საქმე ისაა, რომ იმ მე- XVII ს. პირშიაც, რომელიც თ. ჟორდანიას ხელთ ჰქონია, ამ ძეგლს თავი და დასაწყისი არ უჩანს. ამიტომ ცხადია, რომ იმ ხელნაწერს მე- XVII ს. პირი გადმოუღიათ, თავი დაზიანებული ჰქონია და ამის გამო ვერც ეს პირი ავსებს იმ დანაკლის ნაწილს, რომელიც მას თავში აქვს. ამ გარემოების გამოა, რომ ამ საბუთის როგორც დაწერილობის თარიღი, ნამდვილი შემდგენლისა, ისე იმ მეფის სახელი, რომლისადმიც ეს მოხსენება და დადგენილება მიმართული ყოფილა, ძეგლის დაცული ტექსტითგან არა ჩანს და გამოსარკვევია.

გ. გოზალიშვილს ნათქვამი აქვს: მის მიერ ნაპოვნი „დედანი უნდა წარმოდინარეობდეს საკათალიკოზო არქივიდან, მაშასადამე რადგანაც საბუთი წარმოადგენს საეკლესიო ყრილობის მომართვას მეფისადმი, ამიტომ არსებითად ეს არ უნდა იყოს თვით ის საბუთი, რომელიც მეფეს წარედგინა, არამედ მისი პირი, საკათალიკოზო არქივში დაცული“-ო (იქვე, გვ. 219). სწორე მსჯელობაა, რამდენადაც ეს ხელთნაწერი არ შეიძლება მეფისადმი მირთმეულ საბუთად მიჩნეულ იქნეს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ იგი ამ საეკლესიო კრების დადგენილების არც ის ნუსხა -დედანი უნდა იყოს, რომლისგანაც კაიხელად გარდანაწერს მეფეს მიართმევდნენ. ამ გარემოებას ტექსტის შეცდომებიც ცხად-ჰყოფენ. ის უნდა მართლაც მხოლოდ პირი იყოს, ეგების მე-XIII საუკუნისა.

საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლს თავის გარდა ბოლოც აკლია. მართალია კრების თვით დადგენილების ტექსტი დამთავრებულ შთაბეჭდილებას ახდენს და დანაკლისი არ ემჩნევა, მაგრამ დაუჯერებელია, რომ დადგენილების ბოლოში ამ საეკლესიო კრების თავმჯდომარესა და მთავარ ხელმძღვანელთ ხელი არ მოეწერათ. მეტად მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები იყო მისი დადგენილება. რომ ხელმოუწერელი წარედგინათ მეფისათვის. ამიტომ უეჭველია ამ ძეგლს ბოლოც უნდა აკლდეს.

ეს ძეგლი საქართველოს საეკლესიო კრების დადგენილებას შეიცავს საეკლესიო მამულების სახელმწიფო ხელისუფლებისაგან სხვებზე გაცემის გამო და მას ჩვენი ქვეყნის როგორც სოციალური, ისევე ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამასთანავე იგი ფრიად საგულისხმო ცნობებს შეიცავს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის მე-X-XIII სს-ში არსებული უფლებრივი დამოკიდებულების გასათვალისწინებლადაც.

ტექსტის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, როგორც აღნიშნული იყო, ამ საეკლესიო კრების ძეგლისწერის თარიღი გამოსარკვევია. თ. ჟორდანიას, ამ ძეგლის პირველი მპოვნელ-გამომცემელი, თავის საბოლოო დასკვნაში ულუ-დავითის დროისად სთვლიდა, მაგრამ თარიღი დაახლოვებითაც განსაზღვრული არ აქვს (ქცბი II,184). ამ ძეგლის მეორეჯერ

ხელთნაწერის მიხედვით დამბეჭდავი გ. გოზალიშვილი ამ კრების დაახლოვებით დათარიღებას შეეცადა. მისი სიტყვით მატიანეში ნათქვამია, რომ „ჟამსა სიბერისა მისისასა (ულუ-დავით) არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსოთა“ და სხვა იმგვარადვე, როგორც ქართველ ჟამთააღმწერელსა აქვს მოთხრობილი. ამ ამონაწერის თანახმად, გ. გოზალიშვილის სიტყვით „საგულისხმებელია, რომ ულუ-დავითი იძულებული ყოფილა ამ ზომისთვის მიემართა «ჟამსა სიბერისა მისისა», მისი შვილის გიორგის სიკვდილის წინ ახლო ხანებში“-ხოლო რაკი გიორგი უფლისწული 1268წ. გარდაიცვალაო, „ამისდა მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საეკლესიო (ალბათ კათალიკოზთან) შეკრებილობა, რომელიც მეფეს განსაზღვრულ მოთხოვნილებას უდგენს, უნდა შემდგარიყო დაახლოვებით 1266-1268 წლებში. ჩვენი საბუთიც ამ დროს უნდა იყოს დაწერილი“-ო(საისტ. მოამბე, 1925წ. I, 224).

თვით ქ-ლ ჟამთააღმწერელის ეს სიტყვები სიბერის ჟამის შესახებ იმდენად მეფე ულუ-დავითს არ ეხება, რამდენადაც სოლომონს, მართალია ჩვენი ისტორიკოსის მოთხრობა აქ ცოტა დაზიანებული უნდა იყოს და ერთი ან ორიოდ სიტყვა მის წინადადებას უნდა აკლდეს, მაგრამ მისი აზრის გაგება მაინც ადვილია. ჟამთააღმწერელს ნათქვამი აქვს: „ხოლო თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბრძენისა სოლომანისათჳს წერილ არს ჟამსა სიბერისა მისისა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა“-სა და მძლავრებისაგან თათართა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსოთა“ და სხვა(*გვ. 696). გულდასმით გადაკითხვა ყველას აგრძნობინებს, რომ „ვიდოდა წინაშე ღვთისა“-სა და „და მძლავრებისაგან თათართა უცალო ქმნილმან“-ს შორის ტექსტს რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და მის გამო ამ წინადადების აზრის ბუნებრივი მიმდინარეობა და განვითარება დარღვეულია. ამას გარდა, ცხადია სიტყვები „ჟამსა სიბერისა მისისა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა“ სოლომონს ეხება და ეკუთვნის და არა ულუ-დავითს. მართლაც სოლომონ ბრძენის შესახებ დაბადებაში, მეფეთა წიგნში წერია („წ ე რ ი ლ ა რ ს“), რომ სოლომონ მეფე დედათმოყვარე გახდა, ბევრი ცოლი შეირთო და მრავალრიცხოვანი საყვარლები მოიყვანა. თანაც დამატებულია, რომ ეს „იქმნა ჟამსა შინა სოლომონის სიბერისა“ (3 მეფეთა, XI, 1-5). გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ სოლომონის დედათმოყვარეობა და კერპთმსახურება „იყო დღეთა სიბერისა მისისათა“, როდესაც ის „არა ვიდოდა შემდგომად უფლისა, ვითარცა დავით მამად მისი“-ო(სვ. ყაუხჩიშვილის გამოც. 93-94). ჟამთააღმწერლის შედარება იმაზეა დამყარებული, რომ როგორც სოლომონზე საღმრთო წერილში სწერია სიბერის დროს სწორე ღვთისნიერ გზას გადასცილდაო, ისევე ულუ-დავითზეც თქმულა, რომ საეკლესიო ქონების გაცემით სწორე („მართალ“) გზას გადაუხვიაო.

მაგრამ ჟამთააღმწერელის ამ შედარების მეორე ნაწილის დასაწყისი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დაზიანებულია და დაკარგული. ჯერ ერთი წინადადების ამ მეორე ნაწილს უნდა აკლდეს სიტყვები „ესრე სახედ-ვე“ ან „ესრეთ-ვე“, ან და ამის მსგავსი სხვა რომელიმე გამონათქვამი, -ეს ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ წინადადების პირველი ნაწილი და შედარება იწყება სიტყვით „ვითარ“. შემდეგ „ასრე სახედ-ვე“-ს, ან ამის მაგვარ გამონათქვამს უშუალოდ ვერ მიჰყვებოდა სიტყვები „და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან“, რათგან კავშირი „და“ ცხადჰყოფს, რომ მძლავრების გარდა თათართგან ულუ-დავითის უცალო ქმნილობის სხვა მიზეზიც ყოფილა დასახელებული. როგორი გამონათქვამი იყო ამ პირველი მიზეზის დამახასიათებლად, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ დაზიანებული ტექსტის აღდგენა ამავე ისტორიკოსის მსგავსი ადგილის მიხედვით შეიძლება, სახელდობრ იმ ცნობის

მიხედვით, სადაც ბასილი ჭყონდიდელ-უჯარმელის განდიდების მიზეზი და პირობებია მოთხრობილი, რომ თათართა წყლის ღობეზე, „სიბა“-ზე ყოველწლიურმა გამგზავრებამ ულუ-დავითი თავის სახელმწიფოს ჩამოაშორა და ამ გარემოებამ ვაზირთა-უპირველესი დამოუკიდებელ და თვითნება მზრძანებლად აქცია. ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს თათართა „საქმეთაგან“ მოუცლელობის გამო. ზემომოყვანილი დაზიანებული წინადადებაც ამისდაგვარად ასე შეიძლება აღდგენილ იქმნეს: „ესრეთვე მეფემან საქმეთა და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა“-ო.

ულუ დავითისაგან საეკლესიო მიწების გაცემის მომთხრობელ წინადადებას უშუალოდ მისი ამისთვის ღვთისაგან დასჯილობის ამბავი მოსდევს, რომელიც აგრეთვე თავში ოდნავ დამახინჯებულია. ტექსტი მარიამ დედოფლისეულ ხელთნაწერებში ამ ჟამად ასე იკითხება: „და მძლავრ სიბერესა შინა ვითარ სოლომონისა ამისთვის სწვრთნიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ შვენიერებითა ძისა მისისითა სიკუდილსა გლოვითა“-ო. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ჩვენ ისტორიკოსს ასე უნდა ჰქონოდა: „და ამისთვის მძლავრსა სიბერესა შინა ვითარ სოლომონსა სწვართიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ მშვენიერითა ძისა მისისა სიკუდილსა გლოვითა“-ო. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ჩვენ ისტორიკოსს ასე უნდა ჰქონოდა: „და ამისთვის მძლავრსა სიბერესა შინა ვითარ სოლომონსა სწვართიდა ღმერთი არა ჩვენითა, არამედ მშვენიერისა ძისა მისისა სიკუდილისა გლოვითა“. ამ შედარების გასაგებად უნდა გავიხსენოთ, რომ დაბადებაში შეტანილი ცნობის თანახმად, სანამ სოლომონი სიბერეში ჩადენილი ცოდვებისათვის დაისჯებოდა, ღმერთმა ორჯერ „ჩვენებით“ მისი სწორე გზაზე დაბრუნება სცადა.

ჟ ა მ თ ა ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი ქართველ მკითხველს ამცნებს, რომ დავით მეფის მორჯულება ღმერთს „ჩვენებით“-კი არა, არამედ საყვარელი და მშვენიერი შვილის უდროო სიკვდილით უნდოდა, მაგრამ ვერც ამან მოიყვანა გონსაო.

ავგარად ცხადი ხდება, რომ თუ ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი ს პირველ წინადადებაში სიბერის შესახები ცნობა სოლომონ ბრძენს ეხება, მეორე წინადადებაში ნახმარი სიტყვა ულუ-დავითს უნდა ეხებოდეს. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ულუ-დავითი ნამდვილ სიბერეს არც მოსწრებია, რათგან, როდესაც ის მუცლის სნეულებისაგან გარდაიცვალა, მით უმეტეს როცა შვილი მოუკვდა, მხოლოდ შუახნის, ან ხანაში შესული კაცი იყო: 1266 წელს ის სულ ბევრი 50 წლისა იქნებოდა. ამ ხნის ადამიანს კი მაშინ, როცა ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტი დღეგრძელობა იყო, შეუძლებელია ბებერი სწოდებოდა. ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ ჟ ა მ თ ა ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ს დავით მეფის სიბერე უფრო სოლომ ბრძენის თავგადასავალთან მსგავსების გამაძლიერებელ ღონეობად უნდა ჰქონდეს გამოყენებული, ვიდრე საქმეთა ნამდვილი ვითარების გამომხატველად. მაინცდა-მაინც ჩვენს ისტორიკოსს ულუ-დავითის სიბერე შვილის დაკარგვის დროსა აქვს მოხსენებული, ამიტომ საეკლესიო მიწების გაცემისა და ღვთის რისხვას შუა არც ისე ცოტა ხანია საგულისხმებელი.

აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა, ანუ ეგრეთწოდებული „შლა საყდართა“ ულუ-დავითის სიბაზე სიარულს შემდგომ დაიწყო, ე.ი 1263 წ-ს. ამაზე უწინარეს საეკლესიო კრება მამასადაძამე არ შეიძლება რომ ყოფილიყო. მეორეს მხრით, როგორც გ ო ზ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი ც ფიქრობდა, გიორგი უფლისწულის სიკვდილის უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ქ'ლი ჟ ა მ თ ა ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი ამ სიკვდილს ღვთის სასჯელადა

სთვლის (მე XIV ს. ისტორიკოსს აქ შეიძლება ნებსითი, თუ უნებლიეთი ანაქრონიზმი ჰქონდეს), არამედ იმიტომ, რომ საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში ამის არავითარი კვალი არ ჩანს.

ეხლა ის გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა ეკლესიისათვის იმდენად მნიშვნელოვანი და თავისი მოულოდნელობით განსაკუთრებით სახიფათო მოვლენა იყო, რომ სრულებით დაუჯერებელია სამღვდელოებას ამ გარემოებისათვის მაშინვე ფიცხელი წინააღმდეგობა არ გაეწია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ საეკლესიო კრება 1263 წ. შემდგომ სულ ახლო ხანებში უნდა ყოფილიყო მოწვეული.

C. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა⁵ მიერ”

ასეთი სათაური აქვს იმ ძეგლს, რომელსაც მისი 1913 წ. გამომცემელი ს. კაკაბაძე და პროფ. კორ. კეკელიძე რატომღაც უწოდებენ „სამართალი კათალიკოზისა” (ს. კ. კ. „სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო”. კ.კეკელიძე, ქართული ლიტერ. ისტ. I, 617) უკანასკნელი „საკათალიკოზო კანონები“-ს სახელითაც -კი იხსენიებს (იქვე). ამ ძეგლის შესავლითგან -კი ცხადადა ჩანს, რომ მხოლოდ ვახტანგ მეფის საკანონმდებლო კრებულში დაცული ზემომოყვანილი სათაური შეიძლება ნამდვილ და სწორე სათაურად ვიცნათ. ამ ძეგლის შესავალში, რომელიც მე-XVIII ს. უცნობ კოდიფიკატორს შეცდომით პირველ §-ად მიუჩნევია და აღუნიშნავს და ს. კაკაბაძეს აც ასევე გამოუცია, შემდეგია ნათქვამი: „სახელითა ღთისათა მე ქეს მიერ კურთხეულმან ყოვლისა საქართველოისა კათალიკოზმან-პატრიარქმან მალაქია, მე ქეს მიერ კურთხეულმან აფხაზეთის კათალიკოზმან მამამთავარმან ევდემოს დავსჯედით და შევკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოზნი აფხაზეთისანი. დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწყობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა. დავიდევიტ სჯულისკანონი და ჩუენცა იმისგან გამოვიღეთ, და რაც იმისგან არ გამოვიღევიტ, ჩუენ ჩუენი მაგიერი არა შეგვიმატებია რა და სჯულისკანონიც ასე ბრძანებს“-ო. ამ შესავლითგან ირკვევა, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლის შემდგენელი ერთი კათალიკოზი-კი არ ყოფილა, არამედ მართლაც კათალიკოზნი და აფხაზეთის სამწყსოს ეპისკოპოსთა კრება და იმიტომ მის სათაურად შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ”.

ბატონიშვილს ვახუშტს ეს ძეგლი მე-XVII ს. დამდევს მიაჩნდა შედგენილად, რაც აკად. მ. ბროსეს მიერ უარყოფილ იქმნა და ევდემონ კათალიკოზი 1578წ. გარდაცვლილ ევდემონ ჩხეტიძედ იქმნა აღიარებული (H. d. Ia. C. II. I. II. 437-8). კაკაბაძემ ამ კრების მონაწილე კათალიკოზ-ეპისკოპოზთა ზეობის წლებისდა მიხედვით ეს „სამართალი” 1544-62 წ-ში შედგენილად აღიარა (იხ. მისი ზემოდასახ. გამოცემის გვ.8-10)

პროფ. კ. კეკელიძე მალაქიას 1531-49წ. კათალიკოზობისა და ევდემონ I ჩხეტიძის 1543-78წ. კათალიკოზობის გამო ამ ძეგლს 1543-49წ. შედგენილად სთვლის (იხ. ქართ. ლიტ. ისტ. I. 617-618) და ეს დათარიღება უფრო ზედმიწევნითია.

ეს ძეგლი ჯერჯერობით შესწავლილი არ არის. მხოლოდ ნ. ურბნელსა ჰქონდა დაბეჭდილი მონოგრაფია „ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოზისა” (მოამბე 1898წ. №№ 3 და 4) ს. კაკაბაძე ამ ნაწარმოების დათარიღების გარდა სხვას არაფერს შეჰხებია. პროფ. კ. კეკელიძე სალბათ ამ ქართული გამოცემის არსებობა გამოჰპარვია და ვახტანგის კანონების

⁵ ჩემს 1794 წ. ხელთნაწერში სწერია „კრებათა“.

კრებულის ფრენკელის უვარგისი რუსული თარგმანის მიხედვით აღნიშნული აქვს მხოლოდ ამ მეგლის მოკლე შინაარსი და 22 მუხლიანობა(ქართ. ლიტ. ისტ. I. 618)

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს. ჯერჯერობით მისი დედანი ვახტანგ VI კრებულის გარეშე არსად ცალკე არ იპოვება, ამ კრებულში შეტანილი ტექსტი-კი სისწორით გადმოწერილი არ არის. საკმარისია მაგ. ადამიანმა ამ მეგლის ხელრთვას მიაქციოს ყურადღება, რომ ეს გარემოება მისთვის ცხადი შეიქმნას. როგორც ამ სამართლის წიგნის შესავლითგანა ჩანს, კანონმდებელი კრების პირველ მონაწილედ ყოვლისა საქართველოდსა კათალიკოზ-პატრიარქი მალაქია ყოფილა, ბოლოში დართული ხელრთვა-კი რომ გადაიკითხოთ, იქ მალაქიას ხელისმოწერას ვერ იპოვით. შემდეგ აფხაზეთის კათალიკოზის ხელრთვაც უსახელოდ არის შენახული და სწერია „მე აფხაზეთის კ-ში კანონითა ვამტკიცებ“-ო. ცხადია სახელი გამოტოვებულია. ამგვარადვე უსახელოდ არის ვახტანგ VI კრებულში ჭყონდიდელისა, ბედიელისა და მოქუელის ხელრთვა და ნათქვამია მართლ: „მე მამა[თმავარი?] ჭყონდიდელი კანონითა ვამტკიცებ, მე ბედიელი მიტროპოლიტი კანონითა ვამტკიცებ, მე მოქუელ მთავარეპისკოპოსი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. დანარჩენ მონაწილე მწყემსთმთავრების,- დრანდელისა, ცაგერელისა, ხონელისა⁶, ნიკორწმინდელისა და ჩაიშელის ხელრთვა-კი სრულად არის დაცული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი ვახტანგ VI კრებულში §-ებად არის დაყოფილი და სულ 32 §-ია. ასევეა ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც დაბეჭდილი, მაგრამ პირველ მუხლად შეცდომით შესავალია ჩათვლილი, რომელშიაც მხოლოდ საკანონმდებლო კრების მოწვევის მოთავენი თავიანთ თავს ასახელებენ და მკითხველს ამ კრების მიზეზსა და მიზანსაც ამცნებენ. რამდენადაც აქ კანონის არავითარი დადგენილება არ არის და მხოლოდ მისი შესავალია, მისი კანონის §-ად ჩათვლა მართებული არ არის. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მუხლების სათვალავები კოდიფიკატორის საქმე უნდა იყოს. მას-კი ამ შემთხვევაში §-ები მექანიკურად დაუსვამს ყველგან, სადაც ხელთნაწერში სტრიქონის პირველი სიტყვა, ან სიტყვის პირველი ასოც-კი წითურად იყო დაწერილი.

ამ სამართლის წიგნის გულდასმით შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ მის შემდგენელთ კანონების ტექსტი ჯერ შინაარსის მიხედვით რამდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვიათ, ხოლო ზოგი ნაწილთაგანის ტექსტი რამოდენიმე მუხლად არის ნაგულისხმევი, ეს გარემოება ჩვენთვის ცხადი შეიქმნება, თუ ერთის მხრით შესავლის ცნობას დავაკვირდებით, მეორეს მხრით თვით კანონების ზოგი მუხლების დასაწყის სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას. შესავალში ნათქვამია, რომ „მრავალი უწესობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა“ და სჯულისკანონის მიხედვით ქვემოთ მოყვანილი დავადგინეთო. ამ შესავალს უშუალოდ, მაგრამ ახალი სტრიქონითგან მისდევს „რამანც კაცმაც კაცი გაყიდოს“ ეს და ეს სასჯელი მიესაჯოსო. ეს მუხლი ხელთნაწერებში ამ ჟამად მე-2 §-ად არის აღნიშნული. მაგრამ ნამდვილად პირველ §-ად გამოდის.

ამ მუხლს მისდევს „ეკლესიის მკრეხელთათვის ესე განგვიწესებია“-ო და შემდეგ მკრეხველობის ორნაირი შემთხვევაა დასახელებული,- ეკლესიის გატეხა და ხატის

⁶ ს. კაკაბაძის გამოცემაში ხონელის ხელრთვა არ არის, მაგრამ ჩემს ვახტანგ VI კრებულის 1794 წ. ხელთნაწერშია, და იქ ან თვით გამომცემელს უნდა გამორჩენოდა, ან იმ ხელთნაწერს, რომლის მიხედვითაც მას გამოცემული უნდა ჰქონდეს.

გაცარცვა ერთის მხრით, მეორეს მხრით ეკლესიითგან რაიმე ნივთის ("საქონლის") მოპარვა,-და ორივესთვის ცალცალკე სასჯელია დანიშნული.

მერმე ორი § მკვლევლობას ეხება და ერთი § ქურდობას. ამ მუხლებს ზემომოყვანილის მსგავსი მსგავსი წინამავალი სიტყვები არა აქვთ. მაგრამ ამ სამი მუხლის შემდგომ კვლავ ნათქვამია: ეპისკოპოზისა საქმე ასე⁷ გაგვიჩენია და გავაჩინეთ"-ო და ამას 9§ მისდევს, რომლებშიაც ეპისკოპოზისა და საეპისკოპოზოს, ან ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულისათვის სასჯელია განჩენილი.

ამის მერმე § 16 -ში, რომელიც შცდომით 17 -ად არის აღნიშნული, მეფისადმი ღალატის შესახებაა საუბარი, მომდევნო §-ში კათალიკოზისა და ეპისკოპოზის გინებაზეა. შემდეგ §-ში ისევ ეპისკოპოზის დანაშაულობაზეა საუბარი. რაკი მთელი ძეგლის მუხლები შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ეს § „ეპისკოპოზისა საქმის ” განჩინების ნაწილში იქნებოდა მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგში შეცდომით იქნება გადმოსმული. მერმე გამომძიებლისა და მოსამართლის სიმრუდეს ეხება მუხლი და ბოლოს საეკლესიო მამულების მიმტაცებლობისათვის განკუთვნილი სასჯელია განჩენილი.

ამ მუხლის შემდგომ § კბ, ანუ 22-ედ(ნამდვილად § 21 გამოდის) აღნიშნულ ნაკვეთში შემდეგია ნათქვამი: „ვინცა ეს მოციქულთა და წმიდათა კრებათაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული სჯული და წიგნი გაათაოს, კურთხევა ღთისა, უბიწოდ მშობელისა მისისა და წმიდათა კრებულთაგან და წმიდათა მოციქულთა და ყოველთა წმიდათაგან. ვინცა ეს დაამტკიცოს, ლოცვა -კურთხევით და მშვიდობით იყოს თავითა, ცოლითა , შვილითა , სახლით, მამულით, აგარაკით, რაც ღ-თსა კაცისათჳს კეთილი დაებადოს ყოველითა კეთილითა აღსავსე იქმნეს, ლოცვა-კურთხევით და შენდობით ამყოფოს. ვინცა ამ წმიდათა კრებათა [და] მოციქულთაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული [და] რომელმანცა არა შეიწყნაროს და კათოლოკეს საყდარზედ დასმულსა წინააღუდგეს და ჩუენი მცნება არ დაიმარხოს, კრულმცა არის ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა წმიდათა კრებულთაგან, წმიდათა მოციქულთაგან და ყოველთა წმიდათაგან, შე-მცა-ექნების (ედების?) ძწროლა კაენისა, შიშთველი იუდასი, მეხისტეხა დიოსკორესი, მოშთობა გმირთა, დაწევა სოდომელთა, კეთრი გეზისა, დანთქმა დათან და აბირონისა, სირცხვილი კრისკენტი და თაბინესი და ყოველთა ქრისტეს უარისმყოფელთა თანამცა არის ნაწილი მისი:-” . ცხადია, ეს ნაკვეთი შინაარსით „კათალიკოზთა სამართლის წიგნის” დასასრულს წარმოადგენს, რომელშიაც კურთხევაა ამ კანონების დამამტკიცებელთათვის და კრულვაა დამრღვევთათვის. თავისი სიტყვიერი შედგენილობითა და გამონათქვამებით იგი სიგელთამცოდნეობაში კარგად ცნობილს სიგლის მეხუთე ნაწილს უდგება, რომელსაც „ბრალთგადამხდელობა და კურთხევა” ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ ჩემი ქლი სიგელამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 108-112). რაკი ეს ნაკვეთი კონკრეტული დანაშაულობის შესახებ არავითარ დადგენილებას არ შეიცავს და მხოლოდ საერთო ხასიათის კურთხევასა და კრულვას წარმოადგენს, ამიტომ მისი კანონის მუხლად მიჩნევა არ შეიძლება, და არც რაიმე სათვალავი უნდა ჰქონდეს : იგი ამ ძეგლის დასასრულია, იმგვარადვე როგორ თავში მოქცეული ნაკვეთი, როგორც დავრწმუნდით, § I -კი არ არის, არამედ შესავალი.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ამ კურთხევა-კრულვის შემცველი საერთო დასასრულის შემდგომ მკითხველი მოულოდნელად § კვ (23) ჰხვდება, რომელშიაც ნათქვამია: „ვინცა ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმა, ანუ გლეხმან რძალი შეირთოს, შეჩუენებულიმცა არის ღ-

⁷ ხელთნაწერშია „ეს“.

თისაგან და მისთა წმიდათაგან და შვიდთა კრებათა [და] წმიდათა მოციქულთაგან, კაცი-ცა და დედაკაცი-ცა გაღმა-გამოღმა დაკირონ. დამკირავნი ჩუენგან დალოცვილ და კურთხეულ ბუნებრივად იბადება აზრი, თითქოს ეს მუხლი მერმინდელი დანართი იყოს და ამ ძეგლის პირვანდელ შედგენილობას არ ეკუთვნოდეს, რათგან ის ამ სამართლის წიგნის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს შესავალში აღნიშნული ყველა ის უწყისობა და უჯერო საქმე, რომლის აღმოსაფხვრელად, ან ასალაგმავად საკანონმდებლო კრების მიერ კათალიკოზთა სამართლის წიგნი იქმნა შედგენილი. თუ იქ უკანასკნელ, მერმინდელ დანართად მისაჩნევ, მუხლში დასახელებული დანაშაულობა არ იხსენიება, მაშინ მისი დანართად ცნობა მართებულიცა და სწორეც იქნება. მაგრამ სწორედ ამ შესავალში უწყისო და უჯერო საქმეთა შორის უკანასკნელ ადგილას „უხუედრობა“ არის დასახელებული. რძალის შერთვაც ნამდვილად ამ უხუედრობის ერთი შემთხვევათაგანია და ამიტომ ამ მუხლის მერმინდელ დანართად მისაჩნევად შინაარსის გამოყენება არ შეიძლება და ერთად-ერთ საბუთად მისი უადგილო მდებარეობა რჩება, რათგან ძეგლის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული. ეს გარემოება-კი შეიძლება ტექსტის მერმინდელ გადამწერთაგან აღრევიტა და ამ მუხლის გადასმულობით აიხსნებოდეს. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად იგი კათალიკოზთა სამართლის წიგნის უკანასკნელი მუხლი იყო და ამ ძეგლის დასასრულს წინ უძლოდა.

ამნაირადვე მერმინდელი დანართობის ექვის აღმძვრელია კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდგომ მოთავსებული მუხლი „რომელმან უბრალოდ ცოლი დაადოს, შეჩუენებულიცა არის წმიდათა მოციქულთაგან და სიკუდილითა განიპატიჟოს“-ო. ამ მუხლის ადგილმდებარეობაც მისი დანართობისა და მერმინდელობის მომასწავებელია და ის ყოვლად მოულოდნელი სიმკაცრეც, რომელიც ამ დანაშაულობისთვის დაწესებულ სასჯელში მოჩანს: ცოლის დაგდებისათვის სიკუდილის გაჩენა იმ კანონმდებელი კრებისაგან, რომელმაც ძმითა და თვით მამის მკვლელობისთვისაც-კი მხოლოდ ხელის მოკვეთა და მამულისაგან გაძევება დააწესა(იხ. წე), სრულებით დაუჯერებელი რამეა. მართალია წ კვ-ად აღნიშნულ მუხლშიაც სასჯელი მეტად მკაცრია დადებული(„დაკირვა“), მაგრამ საუბარი რძლის შერთვაზეა, რაც სქესობრივი აღრევის თანასწორად ითვლებოდა და ქართული ხალხური ზნეჩვეულებითაც სწორედ ამნაირივე ძალიან მკაცრი სასჯელი, ჩაქოლვა არსებობდა ისე, რომ ხალხური ზნეჩვეულებისა და უფლებრივი აზროვნების გავლენა უნდა იყოს. უკანასკნელი წ -ის შესახებ-კი ამის თქმა არ შეიძლება და ვითარცა მთელი ძეგლის საერთო ხასიათთან შეუთანხმებელი და კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდეგ მოთავსებული მერმინდელ დანართად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი პირვანდელი სახით შენახული არ ყოფილა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ძეგლის კანონები შინაარსისდა მიხედვით არის დალაგებული და ჯერ კაცის ყიდვაზეა საუბარი, შემდეგ ეკლესიის მკრეხველთათვის 2წ-ია განკუთვნილი, მერმე მკვლელობის შესახები ორი მუხლია, შემდეგ ქურდობის შესახები 1 მუხლი მისდევს, მერმე ეპისკოპოზისა და მის შესახები დანაშაულობების შემცველი ცხრა მუხლია მოთავსებული ერთად და აქვე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად ამ ჟამად წ19 აღნიშნული და თავის ალაგითგან ალბათ შემდეგში გადასმული მუხლი ეპისკოპოსიგაგან უღირი მღვდლისა და დიაკონის კურთხევის შესახებ. ამნაირად ეს

ნაწილი სულ 10 მუხლის შემცველი უნდა ყოფილიყო. მერმე მეფის დალატის შესახები 1 §-ია და კათალიკოზ-ეპისკოპოზისადმი მიყენებული უკადრისობის შესახები მუხლია, შემდეგ მრუდსა და პირმოთნე მოსამართლეზეა და ამჟამად უკანასკნელ მუხლად საეკლესიო მამულების მიმტაცებლების შესახები სასჯელია განჩინილი. ხოლო თავდაპირველად ეს ძეგლი ალბათ იმ უხვედრობის შესახები §-ით თავდებოდა, რომელიც ეხლა § 21-ად ითვლება.

ამას გარდა საყურადღებოა, რომ ეკლესიის მკრეხველობისათვის განკუთვნილ ორ მუხლს წინ უძღვის „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე გაგუიწესებია“-ო და ამნაირადვე ეპისკოპოზისა და ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობის შესახებს 9 მუხლსაც წინ უძღვის „ეპისკოპოზის საქმე ესე გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“-ო. ცხადია ეს ორი წინამორბედი წინადადება ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებლად არის გამოყენებული. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის შემდგენელნი ცდილან ამ ძეგლის შინაარსის სისტემატურად დაელაგებინათ და თვითოეული ახალი საკითხისათვის წინამორბედი წინადადება დასაწყისის აღსანიშნავად წაუმძღვანიებიათ. ასეთი წინამორბედი წინადადებები, ან გამონათქვამები, როგორც დავრწმუნდით, რუის-ურბნისის 1103წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერაშიაც არის ნახმარი და კათალიკოზთა სამართლის წიგნშიც ამ მხრით მამასადაძვე იმავე ღონეობას მისდევს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველ ტექსტში ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებელი წინადადებები სხვა ყველა სათანადო ადგილას, სადაც კი ახალ საკითხზე გადადის კანონმდებლობითი მუხლი და სადაც ვახტანგ VI-ის კრებულის ხელთნაწერებში ამნაირი წინამორბედი წინადადება არ ჩანს, წინათ უნდა ყოფილიყო და მერმინდელ გადამწერთაგან იქნება გამოტოვებული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის მოქმედების ასპარეზი თვით ძეგლის შესავალში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ბოლოში დართული მღვდელთმთავართა ხელის მოწერა ცხად ჰყოფს, რომ იმერეთის სამეფოთი, სამეგრელო-აფხაზეთის საზღვრებით შემოფარგლული უნდა ვიგულისხმოთ ის მიწაწყალი და მოსახლეობა, რომლისთვისაც ეს სამართლის წიგნი იყო განკუთვნილი. საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა ვითარცა ქართული ეკლესიის უზენაესი საჭეთმპყრობელი. აღსანიშნავია, რომ გურიის საეპისკოპოზოს მღვდელთმთავარს ამ კრებაში მონაწილეობა არ მიუღია და ამიტომ უეჭველია მისგან შედგენილი ძეგლი ამ სამწყსოს არ ეხებოდა. კათალიკოზთა სამართლის წიგნი მე-XVI ს. დასავლეთი საქართველოს უფლებრივი და და სოციალური მდგომარეობის შესასწავლად მნიშვნელოვანი ძეგლია და სწორედ სამწუხაროა, რომ მისი ტექსტი ჯერ სათანადოდ გამოცემული არ არის, რათგან ს. კაკბაძის 1913 წ. გამოცემა ამ ძეგლის უბრალო მექანიკურ ბეჭდვითს გადმოღებას წარმოადგენს. გამომცემელს იმდენად არ შეუწუხებია თავი, რომ იმ ხელთნაწერის აღნიშვნაც-კი დაჰვიწყებია, რომლის მიხედვითაც ტექსტი არის გადმოცემული.

D. 1767-8 წ. განჩინება.

თავისი მოქმედების ასპარეზისდა მიხედვით საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლადვე უნდა იქმნეს მიჩნეული ის „განჩინება“, რომელიც 1767წ. ყოფილა შედგენილი და დაბეჭდილი და ანტონ კათალიკოზსა და ერეკლე მეფეს 1768წ. დაუმტკიცებიათ, თანაც უბრძანებიათ: „ეს განჩინება უნდა ყოველმა ეპისკოპოსმა თავის სამწყსოს საყდრებში თავის ხალხს წაუკითხოთ და გააფრთხილოთ“-

ო(თ. ქორდანია . Опис I , 315) ამ განჩინების ტექსტი 13 მუხლისაგან შესდგება და იქ წმინდა საეკლესიო საკითხებს გარდა ქართულ ხალხურ ზნე-ჩვეულებათა, წარმართობის ნაშთისა და სისხლის სამართლის ზოგიერთ დანაშაულობათა, ისევე როგორც საჯელთა შესახებაც საგულისხმო ცნობები მოიპოვება. ამ ძეგლის ტექსტი ტ. ს. უ. ხელთნაწერ N 317ყოფ. საეკ. მუზ.) -შია დაცული, ხოლო შინაარსი რუსულად გადმოცემულია და ერეკლე მეფის განკარგულება ქართულად დაბეჭდილია თ. ქორდანია ს მიერ (Опис I , 315-315).

§ 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები.

საქართველოს ეკლესიას, როგორც რომის ეკლესიას, სახელმწიფო ცხოვრებასა და წესწყობილებაში განსაკუთრებული უპირატესობანი ჰქონდა მოპოვებული და მინიჭებული, რომელთა წყალობითაც მას მარტო წმინდა საეკლესიო ღირებულების ხასიათი კი არ ჰქონდა, არამედ სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ერთეულის თვისებებიც მოეპოვებოდა. ქართული ეკლესიის ამ უფლება-უპირატესობათა შესახებ მკვლევარი ვერც სჯულისკანონში, ვერც ადგილობრითი კრებების ძეგლისწერაში ვერავითარ ცნობებსა და კვალსაც -კი ვერ აღმოაჩენს. ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის შესწავლისათვის მკვლევარმა უნდა სიგელ-გუჯრებს მიჰმართოს. ამ შინაარსის საბუთთა შორის ბევრი ქართული ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქის ცენტრალური სამმართველოს ორგანიზაციის შესახებ საგულისხმო ცნობების შემცველია, მაგრამ უძველეს ძეგლად, რომელშიაც საქართველოს ეკლესიის უზენაესი საჭეთმპყრობელის განსაკუთრებული უპირატესობა საკუთარი ჯარის ყოლისა და საკუთარი სარდლის მეთაურობით ლაშქარ-ნადირობაში განცალკევებული სამხედრო ერთეულის სახით მონაწილეობის უფლებაა აღბეჭდილი, ალექსანდრე მეფის 50 ქრონიკონით, ანუ 1392 წ. დათარიღებული წიგნია. ეს საბუთი ალექსანდრე მეფისაგან არის კათალიკოზ ბასილისადმი ბოძებული და ე. თაყაიშვილის მიერ იყო გამოცემული (სქ სძვლნი I 244-245).

ამ საბუთისადმი მიძღვნილ შესავალში გამომცემელს ნათქვამი აქვს : „მეფე ალექსანდრე 1362წ. ცნობილი არ არის, შესაძლოა ქრონიკონი შეცდომით იყოს მოყვანილი და სიგელი ეკუთვნოდეს ალექსანდრე მცხეთის განმაახლებელს 1413-1442. სიგელი გადმოგვცა ვ. გედევანიშვილმა“-ო(იქვე, გვ. 244, N203). ხოლო „საქართველოს სიძველეთა“ ამავე I ტომის საძიებლის შენიშვნაში ასეთი განმარტება მოიპოვება: „ამ დროს ქართლში მეფე ალექსანდრე ცნობილი არ არის, ხოლო ამ დროის ხანებში ცნობილია ალექსანდრე, მეფის ბაგრატი I შვილი, რომელიც ბაგრატი დიდის დროს გამგებლად იყო იმერეთისა, და შემდეგ მეფის სახელსაც ატარებდა, † 1389“-ო(გვ.497). ეს საბუთი თ. ჯორდანიასაც აქვს სინოდ. კონტორის მე-XVII ს. ხუცურად დაწერილი ნუსხის მიხედვით თავის ქუბის II წიგნში დაბეჭდილი 1362წ. ქვეშე(გვ. 187-188). მასაც აღნიშნული აქვს ის სიძნელე, რომელიც მეფე-კათალიკოზის სახელებისა და საბუთის თარიღის გამო იბადება, მაგრამ მე-XIV სა-დ მიაჩნია(გვ. 187-188).

როგორც ზემომოყვანილი განმარტებიდან ჩანს, ე. თაყაიშვილი გრძნობდა, რომ ეს საბუთი ჯერ კიდევ განსახილველია და მისი მზომებელის ვინაობაც გამოსარკვევია. რომელი თავის აზრთაგანი მიაჩნია სწორედ, არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ საძიებელში მოთავსებული, ვითარცა უკანასკნელი, უფრო სწორედ უნდა ჰქონდეს მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ სიგელი სრულიად საქართველოს მეფისაგან არის ბოძებული, რათგან მისი განკარგულების ასპარეზი იმიერ-ამიერ საქართველოს შეიცავს. ამიტომ ე. თაყაიშვილის მეორე აზრი ძნელი

დასაჯერებელია. ამნაირად ისე გამოდის, რომ საბუთი თითქოს ალექსანდრე I დიდის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. მაგრამ ალექსანდრე დიდის სიგლები სხვანაირად იწერებოდა და ამ საბუთში არც მეფისათვის ნახმარი სახელდება-წოდებულება („ჩვენ კელმწიფემან მეფემან ალექსანდრემ“) არც სიგლის ბოლოში ნაჩვენები თარიღი და დათარიღების წესი („ქკს:; მი“) მე-XIVს-სა და ალექსანდრე I-ის სიგლებში მირებულს წესებს არ უდგება(იხ. „ქართული სიგელთამცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, გვ.124-126, 126-129 და 130).

ამას გარდა ალექსანდრე დიდის სხვა სიგლებში კათალიკოზი ბასილი არც გვხვდება. ერთი გარემოებაა კიდევ აღსანიშნავი: თ. ჟორდანიას მიერ მე-XVII ს. პირის მიდევით დაბეჭდილს ამ საბუთის ტექსტში მერმინდელ მეფეთა დამტკიცებულობის ხელრთვა სრულებით არ ჩანს(ქუბი II, 188) და ე. თაყაიშვილის გან გამოცემული ამ საბუთის დედანიც, რომელიც ვ. გედევანიშვილს გადაუცია, მხოლოდ ერეკლე მეფის 1769წ. დამტკიცებულობის ხელრთვასა და 1770წ. დამტკიცებასვე შეიცავს დარეჯან დედოფლისასა და ლეონ ბატონიშვილისას(სქს სძვლნი I, 244-245)

ამნაირად ირკვევა, რომ ეს სიგელი მე-XIV-XV ს. შემდგომ არც ერთი მეფისათვის არ წარუდგენიათ განახლებისა და დამტკიცებისათვის ერეკლე მეფის გარდა, რომელსაც ეს საბუთი მე- XVIII ს. სამოცდაათიან წლებში დაუმტკიცებია. ეს მეტად დამაფიქრებელი და გასაოცარი გარემოებაა, თუ გავიხსენებთ რამდენად დიდმნიშვნელოვანია ეს სიგელი კათალიკოზისადმი მინიჭებული უფლებების მხრით.

ძველ დროს, მაგ. დავაით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობაში, რამდენადაც მათი ისტორიკოსების თხზულებებითგან ამის გამორკვევა შეიძლება, არც ერთი ომისა, თუ ბრძოლის აღწერილობაში არ ჩანს, რომ კათალიკოზს თავისი ჯარის ცალკე სარდალი ჰყოლოდეს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. გამოსარკვევია ამ მნიშვნელოვანი უპირატესობის მინიჭებისა, თუ გაჩენის თარიღი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზემოდასახელებული ალექსანდრე მეფის 1362 წ. სიგლის სინამდვილედ გამოსარკვევია, რათგან ზემომოყვანილი არა ერთი გარემოება მას საეჭვოდა ჰხდის. იქნება გამოირკვეს, რომ აქ საქმე ცხოვრებაში შემოსული მოვლენის, ან მოპოვებული უპირატესობის ძველად მიღებული უფლების მოსაჩვენებლად და გასამართლებლად შედგენილი საბუთთანა გვქონდეს.

ამნაირივე შინაარსის საბუთია 1722 წ. დავით კახთმეფისაგან რუსთველისათვის ბოძებული გუჟარი, რომელიც ასე იწყება: „აქეთგან აღვწერთ დროშისა სპათათვის, რომელი განუწესებიათ პირველთა მეფეთა უწინარეს ჩვენსა და აწ კდ ჩვენცა ესრეთ დავამტკიცეთ“-ო. ამ ძველის ტექსტი დედნის მიხედვით 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა(იხ. ისტორიული საბუთები. I წიგნი, გვ.42-45), ხოლო ამაზე უწინარეს, 1910 წ. მაგრამ 1852წ. გარდნაწერის მიხედვით ე. თაყაიშვილმა „საქართველოს სიძველეთა“III წიგნში(გვ.509-514).

§5. მონასტრების წესი და განგებანი

რაკი საქრისტიანო ქვეყნების ძველსა და საშუალო საუკუნეების ცხოვრებაში მონასტრებსა და სამონასტრო წესწყობილებას ფრიად დიდი გავლენა ჰქონდათ, ამიტომ მოკლედ სამონასტრო წესწყობილების აღმწახველი ქართული ძეგლებიც უნდა დასახელებულ იქმნეს. ასეთი შინაარსის ძეგლებს „განგება“ და „წესი“ ეწოდებოდა. გ. მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ იერუსალიმიდან მოსულმა კაცმა გრიგოლ ხანძთელს „მოართუა საბა-წმიდისა

(იგულისხმება მონასტრის) განგება და დაწერილი, ხოლო ნატარმან გრიგოლ მას ჟამსა განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისა და მონასტრისა (ცა გვლ ხნძლს გვ.კ, § ივ).

კლარჯეთის მონასტრების წესი და განგება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი მოკლე შინაარსი გ. მერჩულსა აქვს თავის თხზულებაში (ცა გვლ ხნძლს გვ.კ-კბ) მოყვანილი, რომლის მთელი ტექსტი ისედაც მაშინდელი ქართული სამონასტრო წესწყობილების შესახებ ბევრ საგულისხმო ცნობებს შეიცავს.

ათონის მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად ჯერჯერობით ერთად-ერთ წყაროდ უნდა გ. მთაწმინდელის თხზულება „ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი“ ჩაითვალოს, რომელშიაც ეფთჳმე მთაწმინდელისაგან დადებული სამონასტრო წესისა და განგების ვრცელი შინაარსი და აღწერილობა მოიპოვება (იხ. გვ. 35-55) ამ სავანეს წესწყობილების შემდეგდროინდელ ცვლილებათა შესახებ ამავე ნაწარმოებში და გ. ხუცეს-მონაზონის თხზულებაში „ცა გიორგი მთაწმინდელისა“ არის საყურადღებო ცნობები დაცული.

გრიგოლ ბაკურიანის მიერ დაარსებული პეტრიძონის ქართველთა მონასტრის წესდების ქართული ტექსტი თუმცა ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი ძველი ბერძნული თარგმანი გამოცემულია L o u i s P e t i t-ის მიერ 1904 წ. (იხ. Византийский Временник XI. т. დამატება #1)

შიომღვიმის დიდებული ლავრის წესწყობილების აღმწესხველი ძეგლი მთლიანად დაცული არ არის, არამედ შენახულია მისი მხოლოდ ერთი პატარა ნაწყვეტი, რომელსაც სათაურად აქვს „უდაბნოს წინამძღვრის რიგი“ და თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული. საყურადღებო ცნობებია ამავე მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად დავით აღმაშენებლისაგან შიომღვიმისადმი 1123წ. ბოძებულ ანდერძში, რომელიც პირველად თ. ჟორდანიამ-ვე გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები შიოდ. მონასტრისა, 1896წ. გვ.15-21), ხოლო მეორეჯერ ს. კაკაბაძემ (იხ. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა 1912 წ).

მხოლოდ ვაჰანის მონასტრის წესი და განგება შედარებით უკეთესადაა შენახული. თუმცა მასაც თავი აკლია და შიგადაშიგ ტექსტიც დაზიანებულია, მაგრამ ეს ჯერჯერობით მაინც სამონასტრო განგების ერთადერთი დედანია, რომელიც გადარჩა. მისი შინაარსი ფრიად საყურადღებოა როგორც სამართლისა, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ვაჰანის მონასტრის განგების ტექსტიც ყველა მინაწერებითურთ თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული (იხ. ისტ. საბ. შიომღ. მონასტრისა გვ. 30-49).

დასასრულს ს. კაკაბაძემ 1914 წ. დაბეჭდა „თამარ მეფის დროინდელი ერთი მონასტრის ტიპიკონის ნაწყვეტი“. (იხ. წერილები და მასალები, I, 71-73), რომელიც ბოლნისის, ან მის მახლობლად მდებარე რომელიღაც მონასტრის წესისა და განგების ბოლოს-და წარმოადგენს და გადარჩენილ ნაწყვეტში მონასტრის ეკონომიური პოლიტიკის შესახებ, განკარგულებებს შეიცავს.

თ ა ვ ი II.

ნაწილი 1. საერო კანონმდებლობის ძეგლები.

A. „გარიგება კელმწიფის კარისა“

ეს შესანიშნავი ძეგლი ე. თაყაიშვილმა იპოვა და სამუდამო დალუპვისაგან გადაარჩინა. სამწუხაროდ ხელთნაწერი, რომელიც XVII-ის-აა, უკვე ძალზე დაზიანებული იყო: ფურცლები ამოხეული ყოფილა და თავშიაც, შუაშიც და ბოლოც აკლია. ამის გამო ამ ძვირფასი ძეგლის

მხოლოდ მცირედი ნაწილი-და არის შენახული. ერთად ერთი იმედია, რომ შემთხვევით კიდეც სხვა ხელთნაწერიც აღმოჩნდება, რომელშიაც ეს ძეგლი სრულად იქმნება დაცული. „გარიგება ჯელმწიფის კარისა“ საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზირობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა აღწერას შეიცავს, ესე იგი ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. ეს „გარიგება“ ე. თაყაიშვილის მიერ უკვე გამოცემულია კიდეც. პროფ. ე. თაყაიშვილის ანგარიშით „სულ უნდა ყოფილიყო დარჩენილი რვეულების მიხედვით თორმეტი რვეული, თუ ბოლოში მარტო ერთს რვეულს მივიჩნევთ ნაკლულად. ამათგან მთლად დაკარგულია პირველი, მეექვსე, მერვე, მერვე, მეათე და მეთორმეტე. მთლად დაცულია მეორე, მეოთხე, მეშვიდე და მეცხრე. მესამე რვეულითგან უკანასკნელი ფურცელია დაცული და პირველი ხუთი აკლია. მეთერთმეტე რვეულს აკლია ორი ფურცელი. საერთოდ ნაკლულევანი რვეულების ფურცლები ექვსია და უდრის რიცხვით ერთს რვეულს... ჯელმწიფის კარის გარიგებას 62 გვერდი აკლია საერთოდ“ (ჯელმწიფის კარის გარიგება გვ. I-II, Monumenta Georgica N IV Leges N 1 1920 წ.).

ამ ძეგლს რომ მარტო ფურცლები აკლდეს კიდეც არა უჭირდა რა, მაგრამ საქმეს უფრო ის გარემოება ართულებს, რომ ამ ხელთნაწერის უკვე დედანი არეული ყოფილა და ამიტომ შინაარსიც სწორედ არ არის დალაგებული. ვინც გულდასმით შენახულ ტექსტს შეისწავლის, ის უეჭველია შეატყობს, რომ აწინდელ ხელთნაწერში, როგორც ეს პროფ. ექ. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული(იხ. გვ. XXII- XXIII), ბევრი ცნობა თავის ალაგას არ არის მოთავსებული, მკვლევარს შეურყევლის სიმტკიცით შეუძლიან დაამტკიცოს, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველი დედანის შინაარსი სულ სხვანაირად ყოფილა დალაგებული, ვიდრე აღმოჩენილ ხელთნაწერებშია შენახული.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელი სახით „გარიგება“ შეიცავს ცნობებს დარბაზობისა და პურობისა, აგრეთვე ვაზირობისა, მეფისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა შესახებ, მაგრამ ცნობები არეულად არის დალაგებული. უეჭველია წინათ, თავდაპირველად ამ ძეგლის შინაარსი წესიერად ყოფილა მოთხრობილი. დარბაზობა ორგვარი წესით სცოდნიათ. „დიდითა წესითა .... თუ უმცროსითა“(225-27). რა ალაგას უნდა ყოფილიყო თავდაპირველ დედანში დარბაზობის წესი აღწერილი? ეხლანდელ ტექსტში ნათქვამია: „ეს ზემოთ დამაკლდა : ჯრმალი ამილახორსა არტყია დარბაზობასა ზედა“-ო (228-29). მაშასადამე დარბაზობის აღწერილობა ზემოთ ყოფილა. ეხლა-კი დარბაზობის წესი ზემოთ-კი არა, ქვემოთ არის მოთხრობილი, ე. თაყაიშვილის გამოცემით იწყება გვ. 12²⁵⁸ იქ, სადაც სწერია: „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების“-ო და გვ. 15³⁵¹ თავდება: აქ ეს პირდაპირ ნათქვამიცაა, „დაესრულა დარბაზობის წესი“-ო თუ ამ სამი სიტყვის სწალობით ნათლად ირკვევა, სად თავდება დარბაზობის წესი, მის დასაწყისად შეუძლებელია საწოლის მეკრეს შესახებ ის წინადადება ვიცნათ, რომელიც ზემოთ არის მოყვანილი. უეჭველია დარბაზობის წესს დასაწყისი აკლია. თუმცა შენახულ ხელთნაწერში ამ ადგილას (იხ. გვ. 12) ფურცლები არ აკლია და მოთხრობა ერთი-მეორეს მისდევს, მაგრამ თავდაპირველს დედანში რასაკვირველია ასე არ იქმნებოდა: ცნობას იმის შესახებ, რომ მონადირენი ანთებული ლამპრებით „მრგვალს დააბამენ“, რომელიც დიდი დარბაზობის ზემომოყვანილს დასაწყისს წინ უძღვის, არავითარი კავშირი არა აქვს იმასთან, თუ საწოლის მეკრეს რა მოვალეობა ჰქონდა დიდი დარბაზობის დროს. ამიტომ ცხადია აქ ეს ორი სხვადასხვა საგნის

მოთხრობა შეცდომით არის ერთი ერთმანეთზე გადაბმული და დიდი დარბაზობისაც დასაწყისი აკლია.

მაგრამ თავიდათავი და ჩვენთვის უფრო დიდმნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომელმაც საშუალება მოგვცა დაგვესკვნა, რომ თავდაპირველ დედანში „დარბაზობის წესი ზემოთ ყოფილა მოთავსებული და არა იქ სადაც ეხლაა. ამ დასკვნის სიმართლეს შემდეგი ცნობაც ადასტურებს, იქ, სადაც ლაშქრობის წესი და ვაზირობაა აღწერილი, ნათქვამია: დაჯდომა და სხვა წესი ზემოთ დაგვიწერია: -ო (9¹⁹²⁻¹⁹³). რაკი „დაჯდომის წესი“ დარბაზობის წესის ერთი საკითხთაგანი იყო, ამიტომ ცხადია, რომ დარბაზობა თავდაპირველს დედანში მართლაც „ზემოთ,, ყოფილა მოყვანილი და არა იქ, სადაც ამჟამად შენახულს ხელთნაწერშია.

ამგვარადვე „პურობის წესის“ აღწერილობაც არეულია და ნაწყვეტ-ნაწყვეტად სხვადასხვაგან უალაგოდ არის ჩაკერებული. „თუ პურობას ღამე შემოესწრას“ სანთელი „სასანთლითა“ ფარეშთა-უხუცესმა მიიტანოს და ვაზირთა წინ დასდოსო, ნათქვამია ერთგან (7 § 17¹⁴⁶⁻⁸¹⁴⁸) მაგრამ თვით „პურობის წესის“ დასაწყისის ერთი ნაწყვეტი რომ მართლაც მოთავსებულია გვ. 16 § 32³⁷⁷, სადაც იწყება. ეს ნაწყვეტი რომ მართლაც „პურობის წესს“ ეკუთვნის, ამას ამტკიცებენ სიტყვები „ესენი მარცხენის მჯარს სუფრისასა“-ო (17³⁸²) ზემოაღნიშნული ადგილითგან მოყოლებული პურობის წესს ეკუთვნის ყველაფერი ვიდრე 18⁴¹⁸, სადაც მოთხრობა წყდება იმიტომ, რომ ხელთნაწერს 2 ფურცელი აკლია, და თვით პურობის წესი დასრულებული არ არის, მაგრამ რომ ამ წესის ზოგიერთი ნაწყვეტებიც გაფანტულია სხვადასხვა ალაგას, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს, -საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების, ითვალავენ და საწოლსა და წინამწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნს ქამენ“-ო (12²⁵⁰⁻²⁶⁰), რომელიც უალაგოდ ალაგას არის ჩართული.

არეულია და სხვადასხვა ალაგას არის გაბნეული დღესასწაულებში მიღებული წესის გარიგებაც, ამასთანავე ზოგს ნაკვეთს თავიცა და ბოლოც აკლია, ზოგისა თავია მხოლოდ შენახული. მაგ. „წელიწდისთავის“ წესს თავი აკლია, ხელთნაწერში ეხლა ასე იწყება: „მსახურთუხუცესსა სალაროთ მოლარეთ-უხუცესი მორთომს და მოუფენს. მსახურთ-უხუცესი მას ეთაყვანების. მას წელიწადის თავის დღეს მეფე არავისგან შეიმოსს მისგან კიდე“ (1¹⁻³) ეს ნაწყვეტი ამავე საგანს ეხება გვ 1¹¹-მდე, შემდეგ და მეტადრე გვ. 2 § 3¹⁸ სულ სხვა საგანზეა ლაპარაკი, განცხადების დღესასწაულობაზე. წელიწდის თავის დღესასწაულობის აღწერილობას -ვი ბევრი აკლია, მაინცდამაინც ბოლო არ აქვს. იქნებ ამ საწელიწდისთავოს დღესასწაულობის წესისავე ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს ის, რაც გვ 15³³²⁻³⁴² შუაა მოქცეული, რომელიც იწყება სიტყვებით „ძღვენი სწელიწდისთავოს ერისთავთა“ და შემდეგ ნაჩვენებია ვის რა უნდა მიერთდეს მეფისთვის, მაგრამ შეიძლება ეს ნაწყვეტი ძღვენის გარიგების ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს.

ნაწყვეტ-ნაწყვეტადვე და დიდის დანაკლისით არის შენახული განცხადებისა (2¹³⁻²⁷) და აღვსების (3 §§ 6 და 7) დღესასწაულების წესის გარიგებაც, თუმცა ხელთნაწერს ამ ადგილას არაფერი აკლია. მამასადამე ნაკლი უკვე იმ დედანს უნდა ჰქონოდა, რომლითგანაც ე. თაყაიშვილის მიერ ნაკოვნი ხელთნაწერია გადმოწერილი.

ამ ძეგლის ტექსტის ამნაირად შესწავლის შემდგომ მისი პირვანდელი აგებულებისა და სახის აღდგენაც შეიძლება, რასაკვირველია, რამდენადაც გადარჩენილი ტექსტი მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევს.

„ჯელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც ჩანს უნდა სამეფო კარის მოხელის მიერ იყოს დაწერილი, რომელსაც სამეფო კარის წესის განგების აღმასრულებლის ერთ-ერთი თანამდებობა ექმნებოდა ჩაბარებული, ალბათ სამანდატურთუხუცესოს ერთ-ერთი მოხელეთაგანი იქმნებოდა. ერთგან მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან არ მასმია, მისმან კეთილმან“-ო(13²⁸³⁻²⁸⁴), ე. ი. მეფისგან ამის მსგავსი არა გამიგონია რაო. ავტორის სახელი არა ჩანს.

თვით ძეგლს, როგორც ეტყობა, ოფიცირული ხასიათი არა აქვს კანონმდებლობის შედეგი არ არის, არამედ მოქმედ სახელმწიფო სამართლისა და წესის აღწერის ხასიათი. მის შემდგენელს ყველაფერი თვით-კი არ დაუწერია, არამედ, როგორც პროფ. ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს, წერილობითი წყაროებითაც უსარგებლია. უცხო სახელმწიფოთა მეფეების წვეულობის წესის შესახებ ჩვენ უცნობ ავტორს ნათქვამი აქვს: „ზოგთა ვიეთთამე ასრე უწერია, ვითა ტრაპიზონელი და შარვან-შანშე((sic) და სომეხთა მეფე რა მოვიდენ, საჯდომი ერთი არის ორთავე“-ო (12²⁶⁰⁻²⁶²). ქვევით ამავე საგანზე აღნიშნულია: „ამ ოთხთაგან ერთი საჯდომი მარჯვენით და უწერია მოძღვართ მოძღვრისა და აფხაზეთის კათალიკოზის ქვეშეთ და ჭყონდელისა (sic) ზემოთ“-ო (12²⁶⁹⁻²⁷¹).

მაშასადამე წინამდებარე ძეგლი „ჯელმწიფის კარის გარიგება“ პირველი და ერთადერთი ამგვარი ნაწარმოებია როგორც ჩანს, ერთი იმ წყაროთაგანი, რომლითაც ჩვენს ავტორს თავისი შრომის შედგენის დროს უსარგებლია, სოფრომის დაწერილი ყოფილა. ეს ჩვენი ავტორის შემდეგ ცნობითგან ირკვევა: „ოდეს მათი (პატრონ მეფის) შვილი მოვიდა, შეიყარნეს, კათალიკოზი თანა ჰყვა და აღს. ეკლესიის კარს ადგა. და რაწვევის ჟამი მოვიდეს, საწოლის მწიგნობარი ინასარიძე პატრონის წინაშე დგა პატრონმან ბრძანა: <<ვინ აწვიის კათალიკოზიო?>>. და მიბრძანეს მე ვაწვიო. ამის სიტყვისათმს სოფრომის იტყმს: <<და მეორე წელს ეგრე ბრძანა, ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა წვევაო. მაშინ ამირეჯიბი ქვაბულიძე უგემურად იყო და არ იყო მანდა>>. აწვინათგან დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარმან“-ო (13²⁸⁴⁻²⁹¹).

„კარის გარიგების“ ავტორის სადაურობის გამორკვევაც შეიძლება. მისი ნაწერი ამტკიცებს, რომ დასავლეთ საქართველოში უნდა ეცხოვრა, რაც პროფ. ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობაშიც არის აღნიშნული. იქაური იყო იგი შთამომავლობით თუ არა, ამის თქმა შეუძლებელია, ხოლო, რომ დასავლეთ საქართველოში უცხოვრია, ეს სრულებით ცხადია. ამას ავტორის შემდეგი სიტყვები ამტკიცებენ: „ეპისკოპოსნი მივიდენ იმერთ: იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი“-ო (14³¹¹⁻³¹²), ხოლო „ამიერი ბედიელი მოსაფლავა და ქუთათელი მოსაფლავეც არის [და დამლოცველიც]“ (14³¹⁶). ამგვარად ჩვენი ავტორისათვის ბედია და ქუთაისი ამიერ საქართველოში ყოფილა, იშხანი, ანჩა და ტბეთი-კი იმიერ საქართველოში. აშკარაა, ასე შეეძლო მხოლოდ იმას ეთქვა, ვინც თვით დასავლეთ საქართველოში იმყოფებოდა, ამასთანავე შემთხვევით-კი არა, არამედ მუდმივ იქ ცხოვრობდა. ჩვენ ავტორს რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ეცხოვრა, მაშინ ბედიელისა და ქუთათელის შესახებ ის, ცხადია, იტყოდა „იმიერი“-ო.

დაახლოვებით იმის განსაზღვრაც შეიძლება, თუ როდის უნდა ეცხოვრა „კარის გარიგების“ შემდგენელს. რაკი ამ ძეგლში ნათქვამია, რომ მსახურთუხუცესი პირველად „რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“ (19⁴⁴⁷), ამიტომ ცხადია ავტორს მე-XIII-ე საუკ.-ზე უწინარეს შეუძლებელია რომ ეცხოვრა. მაგრამ ამაზე მეტიც ითქმის. ამავე ნაწარმოებში ერთგან სწერია: „ოდეს პირველ ვახტანგ დალოცეს და მერმე კონსტანტინე, დაისარჩლნეს აფხაზეთის კათალიკოზი და ქუთათელი იოვანე“ და უკანაკსნელი ამტკიცებდა, რომ სამეფო ნიშნები, სკიპტრა და გვირგვინი, ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო (14³¹⁸⁻³²²). საფიქრებელია, რომ ავტორს ლაპარაკი აქვს ვახტანგ II-ზე, რომელიც 1289-1292 წ-დე მეფობდა, და კონსტანტინეზე რომელიც იმავე 1292 წ-ს ავიდა ტახტზე, მაგრამ უმაღლესი მისი ძმა აუჯანყდა. ავტორის ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს მაინც, რომ მას შეუძლებელია მე-XIII-ე საუკუნის დასასრულზე უწინარესაც ეცხოვრა.

ამასთანავე თვით ამ ძეგლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს, რომ იგი იმ დროს არის შედგენილი, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ განუყოფელი, სრულიადი და დამოუკიდებელი იყო. იქ. მაგ. ნათქვამია: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო. (11²³⁹⁻²⁴⁰). მანდატურთ-უხუცესის შესახებაც ნათქვამია, რომ მისი „ველი არის ამიერ და იმიერ“-ი, ესე იგი მთელი საქართველი (5⁹³⁻⁹⁴). მაშასადამე ავტორის დროს მეფეს კახეთიც და იმერეთიც ემორჩილებოდნენ.

საქართველოს საეკლესიო სფეროსთანაც ერთის მხრით „გელათური ძღვენია მოხსენიებული (15³³⁶), მეორეს მხრით არც გარე [ს] ჯული ძღვენი“-ა დავიწყებული (15³³⁹). ამასთანავე იშხნელიც არის ნახსენები (14³¹¹) და მტბევარიც, რომელიც შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა (15³²⁹⁻³³¹). ერთი სიტყვით „კარის გარიგება“ გაერთიანებული, სრულიადი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებას გვისურათებს და ამიტომ უეჭველია ძეგლის შემადგენელს უნდა ეცხოვრა, როდესაც საქართველო კვლავინდებულად განუყოფელი იყო.

ამიტომ უეჭველია მართალი უნდა იყოს პროფ. ე. თაყაიშვილი, როდესაც ამ ძეგლის შედგენის უგვიანეს თარიღად მე-XV-ს. მეორე ნახევარსა სდებს და უფრო-კი გიორგი ბრწყინვალის, ანუ მე-XIV-ს. პირველ ნახევარში დაწერილად სთვლის (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. VIII).

ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წესწყობილების, ისევე კულტურული, ეკონომიკური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის ისტორიის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამ დარგში სხვა ისეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი მე -XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც და მე -XVIII ს. ამ ხასიათისავე გარიგება ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი თუ შეედრება და აჯობებს მას, თორემ სხვა ვერაფერი. ამისი თქმაც მხოლოდ იმიტომ შეიძლება, რომ კარის გარიგება დაზიანებულია და ნაკლულევანად დაცულობის გამო ბევრ ისეთ ცნობებს არ შეიცავს, როგორც დასტურლამალსა აქვს, და თანაც კ. გარიგება ოფიცირული კანონმდებლობის ძეგლი არ არის, დასტურლამალი-კი სწორედ ამნაირი თვისების მქონებულია. იქნებ მომავალში როგორმე კ. გარიგების ან სრული ტექსტი, ან ამავე ხასიათის ძეგლი ოფიცირული წარმოშობისა ადმოჩნდეს და მაშინ ყველა ის ხარვეზები შეივსება, რომელთა დანაკლისის ანაზღაურება არაფრით შეიძლება. მანამდის-კი აწ დაცული ტექსტის კრიტიკული შესწავლის საშუალებით შეძლებისდაგვარად მისი პირვანდელი სახის აღდგენას მაინც უნდა ვეცადნეთ.

B. „წესი და განგებაჲ მეფეთა კურთხევისა[ჲ]“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუ იმაზე უწინარეს არა, მაინც-და-მაინც მე-XII-ე ს-ში მეფის კურთხევის წესი საქართველოში უკვე შემუშავებული იყო. მას თამარ მეფის კურთხევის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვინათგან ლიხთიმერი თგან იყო წესი და დგმად გ ო რ გ ო ნ ს ა თ ა ვ ს ა ს ა მ ე ფ ო ს ა, აწუიეს... მთავარებისკოპოზი ქუთათელი ანტონი საღირის ძე მიღებად გ ო რ გ ო ნ ის ა“-ო (ის-ტრნი და აზმ-ნი* 625, გვ. 400). ამ ცნობით იმის დამტკიცება არ შეიძლება, რომ ეს „წესი“ უეჭველად დაწერილი ყოფილიყოს, მაგრამ ცხადია მაინც, რომ მეფეთა კურთხევის განსაკუთრებული, ქართული წესი ამ დროს უკვე შემუშავებული ყოფილა. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თამარ მეფის დროს სახელმწიფო კარის თითქმის ყოველი დარგისათვის გარიგებაში ცვლილება იყო შეტანილი და მოწესრიგდა, გვაფიქრებინებს, რომ ეს წესები შეიძლება აღწერილიც ყოფილიყო.

თამარ მეფის დროინდელ მეფის კურთხევის წესს ძეგლად მაინც-და-მაინც ჩვენამდე არ მოუღწევია. ჯერ-ჯერობით ორი სხვადასხვა წესია ცნობილი მეფეთა კურთხევისა. პირველად მათ შესახებ მოკლე ცნობები თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა მ მოათავსა თავის „ქრონიკები“-ს პირველ წიგნში. შემდეგ ვრცლად აღწერილი და შესწავლილი აქვს ვითარცა საღმდემსახურო მწერლობის წიგნი კ ო რ ნ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე ს თავის დიდ გამოკვლევაში „литургические рамиатнии в отечественных книгохранилищах“.

ამ წესის თვით ტექსტი ს. კაკაბაძემ 1913 წ. ქარაგმინად და იმავე შეცდომებით გამოსცა, როგორც თვით ხელნაწერშია შენახული, შემდეგი სათაურით: „მ ე ფ ი ს კ უ რ თ ხ ე ვ ი ს წ ე ს ი, მე-XIII ს ა უ კ. დ ა ს ა წ ყ ი ს ს შ ე დ გ ე ნ ი ლ ი“. ტექსტი გამოცემულია წ. კ. ს. წიგნთსაცავის № 352 ხელნაწერისდა მიხედვით.

მეფის კურთხევის წესის მეორე რედაქცია შენახულია ამავე წიგნთსაცავის №352 ხელნაწერშივე, მაგრამ თავი აკლია. ეს რედაქცია ჯერ გამოცემული არ არის.

ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მიერ გამოცემული კურთხევის წესის შესახებ ამტკიცებს, რომ „ის უნდა იყოს შედგენილი არა უადრეს მე-XIII-ე საუკუნისა, რადგან მასში მოხსენებული თანამდებობა ათაბაგისა შემოვიდა ჩვენში მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისს“ (გვ. I). ამავე აზრის სამართლიანობის დამამტკიცებელ საბუთად მას ის გარემოება აქვს მოყვანილი, რომ „წესში აფხაზეთის კათალიკოზია მოხსენიებული“, რომელიც ს. კაკაბაძის სიტყვით „დაარსდა... უფრო მე-XIII საუკ. დასაწყისში“ (გვ. II). შემდეგ გამომცემელი ამბობს: „შესაძლებელია, რომ ... ტექსტი მეფეთ კურთხევისა თამარის მეფობის მეორე ნახევარში იყოს შედგენილი ... შესაძლებელია ქვემოთ მოყვანილი წესი გიორგი ლაშას კურთხევისათვის იყოს შედგენილი“-ო (იქვე).

მეფეთა კურთხევის წესის მეორე რედაქციის შედგენის დროის შესახებ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „დიმიტრი თავდადებულის გამეფებისას 1270 წ. შედგენილ იქმნა სხვა წესი მეფეთა კურთხევისა და ეს წესი მიღებული იყო საშუალო საუკუნეებში ქართველ მეფეების კურთხევის დროს“-ო. მისი აზრით ეს მეორე რედაქცია 1270 წ. შედგენილი წესი არის (გვ. II, შენ. **). მაგრამ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს ამ აზრის დასამტკიცებლად არავითარი საბუთი არ აქვს მოყვანილი და არა ჩანს, რაზეა იგი დამყარებული.

ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ი ს აზრი, ვითომც მეფის კურთხევის წესი ლაშა-გიორგის კურთხევისათვის ყოფილიყოს შედგენილი, მცდარია.

ამასთანავე რადგან მსახურთუხუცესი ამ ძეგლში ვაზირთა შორის იხსენიება, ამიტომ იგი შეუძლებელია რუსუდანის გამეფებამდის იყოს დაწერილი, რადგან ცნობილია, რომ მსახურთუხუცესს პირველად რუსუდან მეფემ მიანიჭა ვაზირის უფლება (იხ. ნ. ბერძენიშვილის „დასავლეთი საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება“: „მიმომხილველი“ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგ. ორგანი I, 105-106, შენ. 1).

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ „მეფის კურთხევის წესი“ „ველმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი უნდა იყოს. მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებითი შესწავლა შემდეგს გარემოებას არკვევს. „კარის გარიგებით“ მეფის მგზავრობის დროს „ზ ა რ და ხ ნ ი ს უ ხ უ ც ე ს ი და ა მ ი რ თ - ა ჩ უ ხ ჩ ი წ ი ნ ა თ ი ა რ ე ბ ი ს ჯ უ ა რ ი ს მ ტ ჯ რ თ ე ლ ს ა და მ ე ფ ე ს შ უ ა“ (10²¹²⁻²¹³). „მეფის კურთხევის წესი“-ში კი ნათქვამია: „მ ა ნ და ტ უ რ თ-უ ხ უ ც ე ს ი სამანდატუროსა არგნისა ჯელთა მქონებელი შ ე მ დ გ ო მ ა დ ჯ ო ს მ ტ ჯ რ თ ე ლ ი ს ა წ ი ნ ა უ ვ ი დ ო დ ე ს მეფესა“-ო (6⁵⁻⁶).

სამეფო ნიშნების შესახებ „კარის გარიგება“-ში სწერია, რომ ქუთათელი იოვანე და აფხაზეთის კათოლიკოზი ერთი ერთმანერთს შეეცილნენ, ქუთათელი ამტკიცებდა სკიპტრა და გვრგვნი ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო. ეს ცილობა ისე გადაწყდა, რომ „ვაზირთა ერთობილთ ლაშქართა თქვეს თუ <<ქუთათელი უმართლეაო>> და ს კ ი პ ტ რ ა ქ უ თ ა თ ე ლ ს გ ა უ ჩ ი ნ ე ს“-ო. (14³²³⁻³²⁵). „მეფის კურთხევის წესი“-თგან ჩანს, რომ როდესაც ეს წესი შედგენილი იყო, გ ვ რ გ ვ ნ ი, ს კ ი პ ტ რ ა დ, პ ო რ ფ ი რ ი და ბ ი ს ო ნ ი“ საყდარში კი არა, არამედ მეფის პ ა ლ ა ტ ს ა შ ი ნ ა“ ინახებოდა (5⁶⁻⁷).

ეპისკოპოსთა უფროს-უმცროსობის შესახებ „ველმწიფის კარის გარიგებაში ნათქვამია, რომ დარბაზობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან ყველაზე მეტი პატივი მეფეს იმხნელისათვის უნდა მიეპყრა: „ველნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს ი შ ხ ნ ე ლ ი ს ა თ ვ ს უ ფ რ ო მ და ბ ლ ა დ“-ო (14³¹²⁻³¹³). დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან მ ხ ო ლ ო დ ქ უ თ ა თ ე ლ ს „ი შ ხ ნ ე ლ ი ს ს წ ო რ ი პ ა ტ ი ვ ი მ ა რ თ ე ბ ს“-ო (15³²⁵⁻³²⁷).

ყველა ზემოაღნიშნული განსხვავება ცხადპყოფს, რომ მეფის კურთხევის წესი და ხელმწიფის კარის გარიგება ერთი და იმავე დროის ძეგლები არ უნდა იყოს. შესაძლებელია და საფიქრებელიც, რომ კარის გარიგების სრულ ტექსტში მეფის კურთხევის წესიც იქნებოდა შეტანილი, მაგრამ უეჭველია ეს წესი სხვა რედაქციისა იქნებოდა.

მეფის კურთხევის წესი საეკლესიო კურთხევის წესს-კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი სახელმწიფოებრივი წესის განგებაა. ამიტომ იგი ძვირფას წყაროდ უნდა იქნეს მიჩნეული მეფის ხელისუფლების, სამოხელეო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზობის შესასწავლად. ამ ძეგლის ტექსტის ჯეროვანი გამოცემა აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.

„წ ე ს ი და გ ა ნ გ ე ბ ა და რ ბ ა ზ ო ბ ი ს ა რ ო მ ე ლ ი ა დ ე ს რ უ ლ ე ბ ი ს მ ც ხ ე თ ა ს კ უ რ თ ე ვ ა ს ა მ ე ფ ე თ ა ს ა“. ამ ძეგლის ერთ-ერთ სემადგენელ ნაწილს ეწოდება „წ ე ს ი და გ ა ნ გ ე ბ ა კ უ რ თ ხ ე ვ ი ს ა თ ვ ი ს მ ე ფ ი ს ა დ რ ო ს ა, თ უ ვ ი თ ა რ და ჰ ს ხ დ ნ ე ნ მ დ ლ უ ე ლ თ-მ თ ა ვ ა რ ნ ი ს რ უ ლ ი ა დ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო დ ს ა ნ ი“, რომელიც ორი რედაქციით არის ცნობილი, ერთი ძველი, ხოლო მეორე ძველის შესწორებაა, რომელიც 1745 წელს მოუხდენიათ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი არხ. მოგზაურობანი I, 86) ეს „წესი და განგება დარბაზობისა“ არა ერთხელ არის გამოცემული და ცნობებიც მოუთავსებიათ, თ. ჟ ო რ და ნ ი ა ს (ქ კ ბ ი I, 45-46), პროფ. ალ. ც ა გ ა რ ე ლ ს (Сведения о памятниках грузинской письменности III, გვ. XXXVI და 292-296); განხილული აქვს პროფ. ნ. მ ა რ ს ა ც (იხ. Доклад в предсоборном присутствии). ეს

ძეგლი არჩილ მეფის დროს შედგენილად აცხადებს თავის თავს და შემდგენელად მიქელ ქართლისა კათალიკოზი იხსენიება. ამ წესის შესავალში ნათქვამია: „დიდნი შფოთნი და ამბოხნი იქნებოდეს ეპისკოპოზთა ცილობისაგან და ღვთივ-გვირგვინისა მანმეფემან არჩილ არასათნო იჩინა ამათ შფოთთა ქმნად და გვიბრძანა გაჩენად, ვითა ნიშნთა შეეტყუებოდა, და ჯელვყავით მე გლახაკმან მიქელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხეთ წმირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი ერისთავნი და ყოველნი მღვდელთმოდღუარნი მცხეთას დიდსა ხუთსაბათსა, დიდსა სომხეთისა მიტრაპოლიტსა ჰმართებს ნივთთა ზედა დგომად“. მირონის კურთხევის წესს მისდევს „განგება დარბაზობისა“ (იხ. ქვ. I, 45-46). ამ წინასიტყვაობითგან, ანუ შესავალითგან ჩანს, რომ ეს ძეგლი მე-V ს. ნაწარმოებად არის გამოცხადებული და მისი შემდგენელი მიქელ ქართლისა კათალიკოზიც მამასადამე თავის თავს იმდროინდელ მწყემსმთავრად აცხადებს. პროფ. ალ. ცაგარელს ნათქვამი აქვს, რომ ამ ძეგლში მოთავსებული დარბაზობის წესი ალბათ გაცილებით უფრო გვიან უნდა იყოს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული, სახელდობრ XI-XII სს-ში (СПГПс. III, გვ. XXXVI). თ. ჟორდანიაც ამ ძეგლის დედანს „ძალიან ძველად“-ა სთვლიდა, მე-V ს-ში შედგენილად მიაჩნდა. მაგრამ „დარბაზობაში“ ათაბაგის მოხსენებულობის გამო ფიქრობდა, რომ „დროთა მიხედვით სხვადასხვა ცვლილება უნდა შემოეღო“ (1ქვ. I, 46-47 შენ. **).

მაგრამ ამ ნაწარმოების არც პირველი, მირონის კურთხევის წესრიგის შემცველი ნაწილი, არც მით უმეტეს მეორე, დარბაზობის წესის მომთხრობი ნაწილი მიეკუთვნება იმ დროს, რა დროინდელადაც ეს ძეგლი თავის თავს აცხადებს და გინდ პროფ. ალ. ცაგარელს მიჩნეული აქვს. გ. მერჩულის თხზულებითგან და ჯვარის მონასტრის აღაპებითგან დანამდვილებით ირკვევა, რომ მირონის საქართველოში კურთხევის უფლება ჩვენმა ეკლესიამ მე-IX ს. მეორე ნახევარში მოიპოვა (იხ. ჩემი „საქართველოს ისტორიის IX-X სს. ზოგიერთი უთარილო ცნობების დათარიღებისათვის“: „მიმოხილველი“ წ. II.). ამიტომ ცხადია, რომ მირონის კურთხევისათვის მე-V ს-ში დარბაზობის წესს არავინ შეადგენდა, რათგან მაშინ საქართველოს ეკლესიას საკუთარი მირონის კურთხევის უფლება არ ჰქონდა. ხოლო დარბაზობის წესიც რომ სრულებით შეუძლებელია მე-XI-XII ს-ში საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ ძეგლად მივიჩნიოთ, ამისათვის საკმარისია მარტო ის გარემოება აღინიშნოს, რომ ამ წესში ათაბაგი იხსენიება. ცნობილია, რომ ათაბაგობა საქართველოში თამარ მეფის დროს 1212 წ. იქმნა შემოღებული (იხ. ჩემი ქლ. ერის ისტორია II). რაკი ამ ძეგლში ასეთი ანაქრონიზმია, შეუძლებელია ის მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე ადრე იყოს შედგენილი. პროფ. ექ. თაყაიშვილმა თავის მხრივ ამ გარემოებას მიაქცია ყურადღება, რომ ამ ძეგლში იშხნელ ეპისკოპოზს მე-10 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, ე.ი. მაწყვერელზე, რომელსაც მე-5 ადგილი უკავია, ბევრად დაბლა დგას. ხ. კარის გარიგებასი კი პირიქით იშხნელი მაწყვერელზე ადრეა მოხსენებული და მაწყვერელი იშხნელს მისდევს. ამას გარდა „დარბაზობის წეს“-ში ჭყონდიდლის გარდა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მღვდელთმთავარნია არიან დასახელებულნი და მხოლოდ ამიერ საქართველოსთვის განკუთვნილი ჩანს. ამიტომ ექ. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ეს „დარბაზობის წესი“ ხ. კარის გარიგებაზე უფრო გვიან უნდა იყოს შედგენილი და მაინცდამაინც „მეხუთმეტე საუკუნის ადრინდელი არ უნდა იყოს“-ო (იხ. „ჯელმწიფის კარის გარიგება, გვ. XXVIII-XXIX).

ამ ძეგლის ზემოაღნიშნული ანაქრონიზმები და მისი შემდგენელის ცხადი წადილი თავისი ნაშრომი უაღრესი სიძველის შარავანდედითა და ავტორიტეტით შეემოსა გვაფიქრებინებს, რომ აქ ნატყუარ ძეგლთანა გვაქვს საქმე. უეჭველია მე-XV ს-ზე უწინარეს შედგენილი არ უნდა იყოს,

მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, როდის ჩნდება იგი დანამდვილებით და როდის ემყარებიან მას ვითარცა უცილობელ საბუთს.

C. დასტურლამალი

„ჯ. კარის გარიგების“ შემდგომ იყო თუ არა მე-XV-XVII სს-ში საქართველოს რომელსამე სამეფოს, ან სამთავროში ამის მსგავსი ძეგლი შედგენილი, ჯერ გამორკვეული არ არის. მხოლოდ მე-XVII ს. პირველ ათეულში ვახტანგ VI-ემ შეადგინა თავისი „დასტურლამალი“ ამ ძეგლის სახელი სპარსულ-არაბულია „დასტურ ალ-გამალ, რაც ნიშნავს დასტურს მოქმედებისას, განრიგებას. როგორც ამ ნაწარმოების გამომცემელს განსვენებულ პეტრე უმიკაშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ძეგლი 1704-1711 წლებში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პეტრე უმიკაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1886 წ. გვ. IV). „დასტურლამალი“, როგორც თვით ვახტანგ VI-ის მიერ არის აღნიშნული, წარმოადგენს „სჯულის დებასა საჯელმწიფოთასა“, ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლია.

მისი შინაარსი რამდენსამე დარგს ეხება, უმთავრესი მათგანი თვით კანონმდებლის წინასიტყვაობაშიც არის დასახელებული. ვახტანგ მეფის სიტყვით „დასტურლამალ“-ში დადებულია „წესი დაგანგება სამეფოსა დარბაზობისა“ და ამასთანავე დაწესებული და განგებულია „ყოველნი ქელისუფალნი დამოქმდენი დარბაზის რიგისანი“, როგორ უნდა, იქცეოდნენ და განაგებდნენ... საჯელოთა თვსთა“ (გვ. 3). უკანასკნელი ცნობა ცოტა ბუნდოვანია და არა სჩანს, „ჯელისუფალნი“ აქ მხოლოდ „დარბაზის რიგისანი“ არიან ნაგულისხმევი, თუ ამ შემთხვევაში „დარბაზის რიგისანი“ მხოლოდ მოქმედნი უნდა ვიგულისხმოთ, ან იქმნებ „ჯელისუფალნი“, როგორც თვით ძეგლშიც აღნიშნულია, „ყოველნი“ ე.ი. საზოგადო მნიშვნელობით ყოველგვარნი იგულისხმებიან, „დარბაზის რიგისანი“-ც და „საქვეყნოდ გამრიგენი“-ც. უკანასკნელი აზრი ვგონებ უფრო სამართლიანი უნდა იყოს.

მამასადამე „დასტურლამალ“-ის უმთავრესი შინაარსი უნდა „სამეფო დარბაზობის“ წესსა და განგებას და ყველა ხელისუფალთა და „დარბაზის რიგის“ საქმისმოქმედთა უფლება-მოვალეობის აღნუსხას შეიცავდეს. მართლაც, „დასტურლამალ“-ში ყველა ამაზე შესაფერისი „წესი და გარიგება“ მოიპოვება, მაგ.: „კარი სასახლეების რიგისა“ (იხ. გვ. 196-197), რომელშიაც დარბაზობის წესია აღნუსხული, „მოქვლენი, როგორ უნდა მოიქცნენ“ (გვ. 197, § 1), და „კარი პირველი, ყოვლისა ჯელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (გვ. 194) მრავალ §-ის შემხველი „დარბაზის რიგის“ მოხელეებისა და საქმის მოქმედთა უფლება-მოვალეობას ეხება.

მაგრამ „დასტურლამალი“-ს თვით შინაარსი გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან საფიქრებელი იყო. იქ მაგ. დაწვრილებითი ცნობებია ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრების შედგენის წესრიგის შესახებ („ქართლის აღწერისა“, „სამს წელიწადში ელის აღწერისა“, „სამასპინძლოს შეწერისა“, „იათადის აღწერა“, ქალაქის აღწერა, კოდის პურისათვს, საბალახოსა თუ როგორ აიღონ და სხვაც მრავალი), საქალაქო დაწესებულებათა და წესწყობილების შესახებ (§§ მდ, მა, რპა-რგპ, რჟვ, სიწ, ია და სხვა), შემოსავლისა და გადასახადების აკრებისა, გზების შესახვის შესახებ (§ მბ) და მრავალი სხვა საკითხის შესახებაც. ყველა ამ საკითხებს „დარბაზის რიგის“ მოხელეებთან არა

ჰქონდა კავშირი და მცირეოდენი იმგვარადვე, როგორც §5-ის „სამდივანბეგო გარიგებისა“ და „სამდივანბეგო აიღება“ (წრ და რა), არც სამეფო დარბაზობასთან, არც მოხელეობასთან კავშირი არა აქვს და მხოლოდ სასამართლო დაწესებულებასა და წარმოებას ეხება. დასტურლამალის ამგვარი ვრცელი და მრავალმხრივი შინაარსი მას მართლაც რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლად ჰხდის.

იმ სამი ხელნაწერთგან, რომელიც „დასტურლამალი“-ს გამოცემის დროს განსვენებულს პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ს ხელთ ჰქონია, უძველესი და საუკეთესო სულხან მდივნის, სულხანმდივნისეული ხელთნაწერია, როგორც სამართლიანად აქვს შენიშნული გამომცემელსაც, იგი „შესანიშნავია თავების დალაგებით საგანთა შინაარსის კვალობაზე“ და არა ანბანის რიგზე, როგორც ეს დანარჩენ ხელთნაწერებშია. პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი არ სცდებოდა, როცა ამტკიცებდა, რომ ეს „ხელმთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს რედაქციასა“. სულხან მდივნის ხელთნაწერი ძველი და დაზიანებული დედნითგან ყოფილა გადმოწერილი: „დ ე დ ა ნ ს ბ ე ვ რ გ ა ნ ჰ კ ლ ე ბ ი ა, ფ უ რ ც ლ ე ბ ი დ ა ხ ე უ ლ ი ჰ ქ ო ნ ი ა და შემდეგ თითო ოროლა ადგილს ჩაუმატებიათ“ (იხ. დასტურლამალი გვ. V და VI). თვით სულხან მდივნის ხელთნაწერში უეჭველია დედნის ზემოაღნიშნული მდგომარეობის გამო „ნაკლებობა და არევა თავებისა მეტად შესამჩნევად ჩანს“ ზოგიერთს ადგილას. ამას გარდა ამ ხელმთნაწერში „სათაურებს ანბანით აღრიცვა არა აქვს“ (იქვე, VI).

დანარჩენ ხელთნაწერებში, რომლებითაც პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი თავის გამოცემისათვის სარგებლობდა, შინაარსი ანბანის რიგზეა დალაგებული. უეჭველია „დასტურლამალი“ ასე „შემდეგ ხანებში არის გადაკეთებული მოხელეთა სახმარებლად“, რასაკვირველია საჭირო ცნობების „ადვილად საძიებლად“ (იქვე, გვ. V).

ერთი იმ სამი ხელთნაწერთგან იესე ხელიქიშვილისეული 1773 წ. ყოფილა გადაწერილი. საყურადღებოა, რომ იესე მდივანი სომხითის მელიქისშვილი ამბობს: „გ ა დ ა ვ წ ე რ ე, ა რ დ ა ი კ ა რ გ ო ს ო, ე რ თ ი ს მ ე ტ ი ა რ ი ყ ო ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ო“ (იქვე). სულხან მდივნის ხელთნაწერის არსებობა ამტკიცებს, რომ იესე მელიქიშვილის ცნობა გადაჭარბებულია და მეორე ხელთნაწერიც ყოფილა, ამასთანავე იმ ერთზე უფრო უკეთესიც. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მე-XVIII-ე საუკ.-ის მეორე ნახევარშივე, ჯერ კიდევ აღამაჰმედხანის შემოსევასა და აოხრებამდე აღმოსავლეთ საქართველოში „დასტურლამალი“ ძნელი საშოვარი ყოფილა. ის ხელნაწერი, რომელიც იოვეს ალექსიდის მიერ ყოფილა გადაწერილი სათვალავში განსაკუთრებით მისაღები არ არის იმიტომ, რომ 1821 წელს არის გადაწერილი და რაკი „ეთანხმება მელიქიშვილის დედანს“-ა და მხოლოდ „გადამწერს ადგილ-ადგილ ცოტაოდენი ცვლილება მოუტანია“ (იქვე), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ალექსიდეს დედნად დაახლოვებით იმგავრივე ხელნაწერი უნდა ჰქონოდა, როგორც იესე მელიქიშვილისა არის.

უეჭველია, რომ ალექსიდისა და მელიქიშვილის ხელთნაწერების გადამწერთა „დასტურლამალი“-ს დედანიც დაზიანებული და არეული უნდა ყოფილიყო. ამას სემდეგი ცნობა გვეფიქრებინებს. § 30-ში, რომელსაც სათაურად აწერია „მურდრისათვის“, გადამწერს ნათქვამი აქვს – „სხვა ა მ ი ს ი შ ე მ დ გ ო მ ი მდივანბეგის განაჩენის ბოლოს იმიეთ: ს ხ ვ ა გ ა ნ ვ ი პ ო ვ ე და ი ქ დ ა ვ წ ე რ ე, ა რ დ ა ე ტ ი ა“-ო (იხ. გვ. 51, სულხან მდივნის ხელმთნაწერებში ეს § სრულებით არ არის, შეად. გვ. 202).

როგორც აღნიშნული გვექონდა, პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს დაუსაბუთებელი დაკვირვება, რომ შინაარსის მიხედვით „დასტურლამალი“-ს ტექსტის დალაგება, რა სახითაც იგი ხულსან მდივნის

ხელთნაწერშია შენახული, „უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციას“, სამართლიანია. მაგრამ, თუნდაც რომ სულხან მდივნის ხელმთნაწერი შენახული არ ყოფილიყო, იმის დამტკიცება, რომ თავდაპირველ დედანში შინაარსი სხვანაირად ყოფილა დალაგებული და არა ისე, ანბანურად, როგორც იესე მელიქიშვილისეულსა და 1821 წ. ხელთნაწერშია, მარტო იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის ტექსტის კრიტიკული შესწავლითაცაა შესაძლებელი. ამას შემდეგი მაგალითიც ცხად-ჰყოფს. მე-7 (ზ) თავში, რომელსაც სათაურად აქვს „ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის“, სხვადასხვა მოხელეების შესახებ, რომელთაც მეჯლისის დროს უნდა ემსახუროთ, ნათქვამია: „ამათ ი მ ა ვ ზ ე მ ო თ ი ს წ ე ს ი თ იმსახურონ“-ო (გვ. 5). ზემოთ- კი არსად არაფერია ნათქვამი, თუ მოხელეებმა ამისთანა შემთხვევებში როგორ უნდა იმსახურონ. ცოტა ქვევითაც მე-9 (თ) მუხლშიაც, რომელიც „ახალის სასახლის რიგისათვის“ არის დაწერილი, მოხელეებზე ნათქვამია: „ესენი ი მ ა ვ ზ ე მ ო თ ი ს წ ე რ ი ლ ი ს წ ე ს ი თ იმსახურებოდენ“-ო (იქვე). არც ამის ზევით არის რაიმე ცნობები, თუ როგორი წესით უნდა ემსახურათ ამგვარ შემთხვევებში. ეს ორთავე ამონაწერი ცხადად ამტკიცებს, რომ თ ა ვ დ ა პ ი რ ვ ე ლ ს დ ე დ ა ნ შ ი ა მ ო რ მ უ ხ ლ ს წ ი ნ უ ძ ლ ო დ ა ი ს ე თ ი მ უ ხ ლ ი, რ ო მ ე ლ ი ც ა მ მე-7 და მე-9 მ უ ხ ლ ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს ს ა მ ა გ ა ლ ი თ ო დ ა რ ი ს დ ა ს ა ხ ე ლ ე ბ უ ლ ი. ამგვარ გ-ად უეჭველია ის წ უნდა ყოფილიყო, რომელიც წ რძე 163-ად არის ეხლა და მე-77 გვერდზეა მოთავსებული და სათაურად უწერია „სასახლეების რიგისათვის“. ეს მუხლი სხვებთან შედარებით დიდია (გვ. 77-80) და მართლაც სხვათა შორის დაწვრილებით ცნობებს შეიცავს, თუ „კელჯოხიანები“ და სხვა დარბაზის წესრიგის დამცველი მოხელეები როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ. იქ მეჯლისის წესრიგიც არის აღწერილი. ამ მუხლს თავდაპირველად მისდევდა „მუშამბის სახლის რიგისათვის“ (იხ. გვ. 54 § 3) და „ტოგუნის რიგისათვის“ (გვ. 81 § რძე), რომელშიაც მოხელეების მეჯლისის დროს სამსახურის შესახებ ნათქვამია: „ესენი ი მ ა ვ ზ ე მ ო რ ე ს წ ე რ ი ლ ი ს წ ე ს ი თ იმსახურებოდენ“-ო (გვ. 81). მაშასადამე ცხადია ამ მუხლსაც თავდაპირველად დარბაზობისა და მეჯლის - ნადიმის საზოგადო წესრიგის აღწერილობა მიუძღოდა წინ. საკმარისია სულხან მდივნის ხელთნაწერში ჩაიხედოთ (იხ. გვ. 196), რომ დარწმუნდეთ, თუ რამდენად სამართლიანია ზემოაღნიშნული მუხლების თავდაპირველი დალაგებულობის აღდგენის ზემომოყვანილი ცდა.

ეს ერთი მაგალითიც საკმაოა იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის შესწავლითაც შეიძლება ცხადყოფილ იქნას, რომ ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ ე ფ ე ს თ ა ვ ი ს ი „დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით დაულაგებია.

არც ის გარემოება უნდა დაგვავიწყდეს, რომ როდესაც ძველი დროის რომელიმე ძეგლი შენახულია ორი სახით, ანბანურად და შემდგომითი -შემდგომად დალაგებული, მაშინ სრულის დაჭეშმარიტებით შეიძლება ითქვას, მეორე წესი თხრობისა თავდაპირველია იმიტომ, რომ ანბანურად დალაგებული თხრობის შინაარსისდა მიხედვით დალაგება დედნის იმდენად ძნელსა და რთულს წინასწარ კრიტიკულ შესწავლას მოითხოვს, რომ ამისთვის მაშინდელ მეცნიერთ ძალა არ შესწევდათ და ამის გამო წარმოუდგენელიც არის, „დასტურლამალი“ რომ თავდაპირველად ანბანურად ყოფილიყო დაწერილი და მერმე მისი შინაარსი საგნობრივად დალაგებულ თხრობად გადაკეთება შესძლებოდათ.

შენახულია თუ არა სულხან მდივნის ხელთნაწერში მაინც „დასტურლამალი“ იმ სახით, როგორც ეს ძეგლი თვით ვახტანგ VI მიერ უნდა შედგენილი ყოფილიყო. განსვენებული პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ბრძნული სიფრთხილით ამბობს, რომ ეს „ხელთნაწერი უ ფ რ ო უ ნ დ ა ე თ ა ნ ხ მ

ე ბ ო დ ე ს ვახტანგის რედაქციასა“ და ეს დასკვნა იმაზე აქვს დამყარებული, რომ იქ შინაარსი საგნობრივად არის დალაგებული და არა ანბანურად (იქვე, V). ამ მხრივ დაკვირვება, როგორც აღნიშნული იყო, სრულებით სამართლიანია.

მაგრამ სხვაფრივ ზემოწამოყენებული საკითხის შესახებ ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. არა, არც სულხან მდივნის ხელთნაწერშია ,,დასტურლამალი“ შენახული იმ სახით, როგორც ვახტანგ VI ჰქონია დაწერილი. ამას თუნდის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მის დედანს, როგორც აღნიშნული იყო, ბევრგან ფურცლები ჰკლებია და აქა-იქ შინაარსიც არეული ყოფილა. მაგრამ ამასვე უფრო ნათლად ის ნაწილიც ამტკიცებს, რომელიც დედანში მთლად შენახული ყოფილა და სულხან მდივნის გადამწერს სამუდამო დაღუპვისაგან გადაურჩენია. თუ სულხან მდივნისა და იესე მელიქისშვილის ხელთნაწერების ,,დასტურლამალს“ გადაიკითხავთ, მთელ თხზულებაში შინაარსის ვერავითარ (სამეფო და სადედოფლო დ-ს გარდა) დანაწილებას ვერ იპოვით, მუხლობრივ დაყოფას გარდა, რომელთაც თვითოეულს თავისი განსაკუთრებული სათაური აქვს და იესე მელიქისშვილს ხელთნაწერში თვითეულ მუხლს სათვალავიც უზის.

წინათ-კი უეჭველია მთელი ,,დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით ,,კარებ“-ად ყოფილა დაყოფილი. ამისი დამამტკიცებელი კვალი აქა-იქ ეხლაცაა შენახული, ვახტანგ მეფის შესავალის შემდგომ, რომელიც იწყება სიტყვებით ,,ჰჰა შენ ყოველთა მბაღო“, ამ ხელთნაწერში მაგ. შემდეგი სათაური მისდევს: ,,კარი პირველი. ყოვლისა ჯელჯობიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 195). ცხადია მაშასადამე, რომ ,,დასტურლამალის“ დედანი თავდაპირველად ,,კარებად“ ყოფილა დაყოფილი და რაკი ნათქვამია ,,კარი პირველი“-ო, უეჭველია მეორე, მესამე და შემდეგი კარებიც იქმნებოდა. ,,დასტურლამალი“-ს ტექსტი რომ მართლაც კარებად იყო დაყოფილი, ამის დამამტკიცებელი მეორე კვალიც არის შენახული. იქ ერთგან მაგ. აგრეთვე სწერია: ,,კარი სასახლეების რიგისა“-ო (გვ. 196). ცხადია მხოლოდ, თავდაპირველ დედანში ისიც იქმნებოდა ნათქვამი, თუ რომელი კარი იყო, მაგრამ გადამწერთაგან გამოტოვებული უნდა იყოს.

ამგვარად გამოირკვა, რომ ვახტანგ მეფეს თავისი ,,დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით ,,კარებად“ გაუყვია და თვითოეული კარისათვის საგანგებო საგანი და განსაკუთრებული სათაურიც აურჩევია. კარების სათაურები და მათი სათვალავები სულხან მდივნის დედანშიაც-კი ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევას გარდა შენახული აღარ არის, მაგრამ შინაარსის წინანდელი დალაგების წესრიგის ნაშთად ბევრგან შერჩენილია, რომ ,,დასტურლამალი“-ს მუხლები მომეტებულ ნაწილად შინაარსისდა გვარად მისდევს ერთი მეორეს, თუმცა აქა-იქ სულხან მდივნის ხელთნაწერშიაც შინაარსი არეულია. ეს გარემოება უეჭველია იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ სულხან მდივნის ხელთნაწერის დედანი, რომლითგანაც გადმოწერილა, დაზიანებული ყოფილა.

მაგრამ მართლ ,,კარები“, მათი სათვალავები და სათაურები-კი არ უნდა აკლდეს და მხოლოდ მუხლების წესრიგი-კი არ უნდა იყოს არეული, არამედ თვით ტექსტიც ყველგან იმ სახით არ არის შენახული, რანაირადაც იგი თავდაპირველად იყო დაწერილი. ტექსტს ზოგან არსებითი ნაწილი აკლია ხოლმე ისე, რომ აზრის შეტყობა შეუძლებელი ხდება, ზოგან ცნობები შეცვლილი. მაგ. შესავალის ბოლოს ერთი წინადადებაა მოთავსებული, რომელშიაც აღნიშნული ყოფილა, თუ პირველად რა საგანზე უნდა ყოფილიყო ,,დასტურლამალ“-ში ლაპარაკი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: ,,პირველად ჯერ არს

ხსენება და აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხვისა“-ო (გვ. 4). როგორც მკითხველიც დარწმუნდება, ამ წინადადებას სწორედ ის ადგილი აკლია, სადაც ნათქვამი ყოფილა, თუ რის ხსენება და აღწერა „პირველად ჯერ არს“. ეს დანაკლისი ყველა ხელთნაწერებში ყოფილა (შეად. გვ. 131 და 157). სულხან მდივნის ხელთნაწერში შენახული სათაურების დახმარებით ამ ტექსტის დანაკლისის შევსება დაახლოვებით შეიძლება. იქ შესავალს, როგორც აღნიშნული იყო, მისდევს „კარი პირველი. ყოვლისა ჯელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 194). მაშასადამე პირველად „დასტურლამალში“ კანონმდებელს „ჯელჯოხიანებზე“ ჰქონია ლაპარაკი. სწორედ ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული წინადადება თავდაპირველად ასე უნდა წერებულყო: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა [ყოვლისა ჯელჯოხიანისა და მათის სარგოსი], რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხვისა“. რომ დაახლოვებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის დასამტკიცებლად იმ მოსაზრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის, ან მეჯლისის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს წესრიგის დამცველად მართლაც „ჯელჯოხიანნი“ იყვნენ ხოლმე.

„დასტურლამალი“-ს დედანი დროთა განმავლობაში შინაარსის მხრივ უფრო თვალსაჩინოდ იმ ადგილებში უნდა დამახინჯებულიყო, სადაც ვახტანგ მეფის დროინდელი მოხელეების სიები და სხვა დასხვა სტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. უმიკაშვილს წინასიტყვაობაშიც აღნიშნული აქვს, რომ სიებში იესე მელიქიშვილისეულისა და სულხან მდივნისეულს ხელთნაწერებს შორის განსხვავებაა (გვ. VI) და ვინც მისი გამოცემის „დამატებულებათა“ იმ ნაწილს გადაიკითხავს, რომელიც ხელთნაწერების „განსხვავებათა“ აღნუსხვას შეიცავს (გვ. 131-162), ის თავის თვალითაც დარწმუნდება, რაოდენი სამეცნიერო მუშაობაა ჯერ კიდევ საჭირო, რომ გამორკვეული და აღდგენილი იყოს ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ შესანიშნავი ძეგლის პირვანდელი სახე და შინაარსი ისე, როგორც იგი ვახტანგ VI მიერ დაწერილი ყოფილა.

ვახტანგმა თავისი „დასტურლამალი“-ს შექმნით მართლმსაჯულება და მართვა გამგეობა კვლავ ერთი-ერთმანეთისაგან განსაზღვრა და სახელმწიფო სამართალსაც დასტურლამალის შექმნით ისევ მტკიცე საფუძველი დაუდვა: ამიერითგან სახელმწიფო მართვა-გამგეობის გარკვეული წესრიგი იყო დამყარებული და მისი რყევა და დარღვევა ისე ადვილი აღარ იქნებოდა. თუმცა თვით ვახტანგის „დასტურლამალი“-თგან სჩანს, რომ დასტურლამალის ზოგიერთი ნაწილი პირველ მეფის გიორგისაგან განწესებული ყოფილა და ვახტანგს მხოლოდ განუახლებია (იქვე, გვ. 109), ზოგი კიდევ უფრო ადრეც ყოფილა დაწესებული, არსებობდა მაგ. „ძველადგან და აწ მეფე გიორგისაგან დამტკიცებული“ საბუთები (იქვე, 128, 129), მაგრამ უმთავრესი ღვაწლი მაინც ვახტანგ მე-VI-ეს მიუძღვის. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს, როგორც ჩანს, დასტურლამალისთანა წიგნი, სადაც დარბაზობის ან სხვა სახელმწიფო გამგეობის შესახებ ცნობები ყოფილა მოთავსებული, უეჭველია უნდა ყოფილიყო, მაგრამ როგორც მრავალი სხვა საბუთებიც შემდეგ ალბათ დაკარგულა. როგორც ეტყობა, თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელმწიფის კარის „გარიგება“ც ვახტანგის დროს დაკარგული ყოფილა. ვახტანგის დროს მხოლოდ ზოგიერთი სახელმწიფო მართვა-გამგეობის დარგის შესახებ არსებობდა გიორგი მეფის დასტურლამალი.

რა-კი სიტყვა „დასტურამალი“ არაბული სიტყვაა, შეიძლება გვეფიქრა, რომ თვით ეს ვახტანგის წიგნიც სპარსული ამგვარისავე თხზულების მიზამდით ყოფილიყოს შედგენილი, მაგრამ სპარსულად ამნაირი ნაწერები არ არსებობს, მხოლოდ ერთ სპარსულ მე-XIX-ე საუკუნის ისტორიკოსს თავის წიგნის ბოლოს სპარსეთის ყველა მოხელეთა ნუსხა აქვს დართული, მაგრამ ვახტანგის დასტურლამალისა და იმ ნუსხას შორის დიდი მზღვარი ძევს. ვახტანგის წიგნი რომ მისი ნაწარმოებია, ეს თვით შინაარსითაც მტკიცდება: აქ სხვადასხვა მართვა-გამგეობის შესახები ნამდვილი ქართული საბუთებია შეკრებილი და რიგზე დალაგებული, მაგალითად: „მდივანბეგობის წესი და რიგი“, რომლის შესახებაც ვახტანგი ამბობს. „მოკითხული ვქენით და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია“-ო (იქვე, 56), ერასტი ორბელიშვილის სახელობაზე დაწერილი საბუთია, „მდივანების სარგოსათვის“ (იქვე, 49), „ვაზირის სარგოსათვის“ (იქვე, 16) და სხვა მრავალი.

სამწუხაროდ აქ უადგილობის გამო ვრცლად ვერ შევხებით იმ საკითხს, თუ როგორ შესდგა თანდათან „დასტურლამალი“. უნდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ „დასტურლამალი“ ძვირფასს, საუცხოვო ცნობებს გვაძლევს სამეფოს წესწყობილების ყოველი მხრის შესახებ, ისეთს მასალებს, რომლის პოვნა სხვაგან არსად არ შეიძლება. ეს წინი ჩვენი სამართლის ისტორიისა და ეკონომიკური მდგომარეობის შესწავლისათვის დაუფასებელი განძია. იგი კ. უმიკაშვილის მიერ საუცხოვოდ არის გამოცემული სამი დედნის მიხედვით და თანაც ჩინებული ლექსიკონი აქვს დართული.

ვახტანგ VI-ის შემოქმედებითი მოღვაწეობა ქართული სამართლის ასპარეზზე ამაზე არ შეჩერებულა.

საქართველოში სასოფლო პოლიციის მოვალეობა, ქურდების და დაკარგულის აღმოჩენა მე-XVI-XVII საუკ. ხვეის ბერებს ებარათ. ეს მოვალეობა სამართლის ისეთი დარგი იყო, რომ სახელმწიფოსაცა და მართლმსაჯულებასაც ეხებოდა და ამის გამო საქმე შეიძლება არეულიყო, ამიტომ ვახტანგ მე-VI-ემ ეს დარგი გამოაცალკევა და განსაკუთრებულ „სახევისთავო სამართლის წიგნის“ შედგენა დააპირა. დაულალავი მეფე ბრძანებს: „კევის თავმა როგორც ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მივსცემთ, ისრე მოიქცენ“-ო (დასტურლამალი, გვ. 106). სამწუხაროდ მასალებითგან არა ჩანს, დასცალდა თუ არა ვახტანგს ამ თავისი განზრახვის ასრულება? ცხადია მაინც, რომ ცალკე სახევისთავო სამართლის წიგნის დაწესებით ვახტანგ VI ქართული საპოლიციო სამართლის შემქმნელიც იქნებოდა.

ნაწილი II.

სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები.

ქართული სამართლის უძველეს ძეგლად ჩვეულებრივ მეფე გიორგის V-ეს „ძეგლის დადება“ ითვლება. რასაკვირველია თვით განსვენებულ დ. ბაქრაძეც კარგად გრძნობდა, რომ საქართველოში ამ სასამართლო წიგნის წინათაც უნდა ყოფილიყო სამართლის ძეგლები (იხ. Сборник законов груз. царя Вахтанга VI, а. ფრენკელის გამოცემა, დ. ბაქრაძის რედაქტორობით, გვ. 81, 112, შენ.), მაგრამ ამგვარი ძეგლები მას დაკარგულად მიაჩნდა. გასაოცარი ის არის, რომ ვერც ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნის მე-99-ე მუხლს მიუხვედრებია განსვენებული ისტორიკოსი და თავის შენიშვნაში იგი ამბობს, ამ მუხლის აზრი ისააო, რომ სასამართლო წიგნები ძველ მეფეების დროსაც უწერიათო, მათი ბრძანებითა და სამღვდელოებისა და საერო პირთა თანამშრომლობით, და თვით

აღბუღასაც ხელთ ჰქონია ამგვარი ძველი კანონებიო (იქვე, გვ. 117, შენ.). არც განსვენებულ ნიჭიერ მკვლევარს ნ. ურბნელს მიუქცევია მე-99-ე მუხლისათვის ჯეროვანი ყურადღება და ალბათ იმიტომ, რომ იგი ათაბაგ აღბუღას დადგენილი სასამართლო წიგნის ნაწილად მიაჩნდა (იხ. ნ. ურბნელის „ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი“, გვ. 267-8).⁸

ქვემოთ ჩვენ ვეცდებით დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში კანონები არამც თუ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათაც არსებობდა, არამედ რომ ამ კანონების ერთმა ნაწყვეტმა ჩვენ დრომდის მოაღწია კიდევ. თვით გიორგი V-ე თავის „ძეგლის დადება“-ში პირდაპირ ამბობს, რომ იმის წინათაც საქართველოში არა ერთი და ორი სამართლის წიგნი ყოფილა და თვით მასაც ხელთა ჰქონია, როცა მთიულეებს კანონებს უწერდა. ვალის თაობაზე მაგალითად იგი სწერს: „ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ: სარგებელი არც ქართველთ რჯულთა სძესთ წესად რომ აიღონ, არც სხვათა რჯულთა უწერიათო“ (§მვ.). შემდეგ ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნში ნათქვამია: „აწყვერისა და საფარისა, ვითა ძველითგან ყოფილიყო, არცა დიდსა მეფესა მოეშალა და ჩვენ განაღმცა აგრეთვე დავამტკიცეთ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქართ. ქრისტომატია, 1863 წ. გამოც. გვ. 208-9). აქ დიდ მეფედ, რასაკვირველია, გიორგი მე-V-ეა ბრწყინვალედ წოდებული და აწყვერი-საფარის განსაკუთრებული სამართლის უფლება მაშასადამე იმაზე წინათ „ძველთაგანვე“ ყოფილა დაწესებული. თუ კი ამ ეპისკოპოზებისათვის განსაკუთრებული სამართლის წიგნები უბოძებიათ, განა დასაჯერებელია, რომ მთელი სამეფო ნადარჩენი მცხოვრებნი და უმრავლესობა უკანონებოდ ყოფილიყო?

§ 1. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი.

მაგრამ რომ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათ საქართველოში საკუთარი სამართლის წიგნი არსებობდა, ამას თითქმის დამტკიცებაც არა სჭირია, იმიტომ რომ თვით ამ კანონების ნაწყვეტს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჩვენ დრომდისაც მოუღწევია: იგი შეტანილია ვახტანგ VI-ის კოდიკოში მოთავსებული ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლო ნაწილში მე-99-ე მუხლში, რომელიც ზოგ ხელთნაწერში §100-დაც არის აღნიშნული. იქ ნათქვამია:

„სახელითა ღთისათა დაიწყების საღმთოსა (სჯულსა) გაჩენილი და გასაჩენელი⁹ პირველად დავითიან ბაგრატ კურაპალატ და აღმაშენებელთა მეფეთ მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი განგებითა ღთისათა: ვინცა საბჭოდ სჯდებოდეთ და მართალსა საჩივარსა მართლად მოისვენებდეთ, თქუენთა გულთა შიგან ღთის შიში უნდა დაიჭიროთ და არავის სთნიოთ, - არა მამასა და დედასა, არა პატრონსა, არა ძმათა და მეყვისთა არას ქრთამის ქადებისათვის არადარა, მართალი სამართალი უნდა გააჩინოთ“-ო.

ვინც ამ მე-99-ე, ან მე-100 მუხლს წინამავალი მუხლების შემდეგ გულდასმით წაიკითხავს, რასაკვირველია შეატყობს, რომ აქ რაღაც სხვა კანონის ნაწყვეტი იწყება, რომელსაც §§ 96, 97 და 98 არავითარი კავშირი არ აქვს: მე-96-ე მუხლში იმ სასჯელზეა ლაპარაკი, რომელიც უნდა გადაახდევინონ „თუ ვაჭარი მოჰკლას ვაჭარმან თუ სხვამან ვინგინდამ“, ხოლო §97 გზას

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია

⁹ დედანი აქა-იქ გაფუჭებულია და ჩვენ ვასწორებთ.

მიმავალი ვაჭრის გაცარცვას შეეხება. მე-98-ე მუხლში კი ახსნილია, თუ როგორ უნდა გაასამართლონ, როცა დარბაზის კაცს „კაცი“ წაუვა. ამას მისდევს მე-99-ე მუხლი, რომელიც სრულებით მოულოდნელად ისეა დაწერილი, როგორც რომელსამე განაჩენს, ან სამართლის წიგნს წიგნს თავითგან იწყებენ ხოლმე - „სახელითა ღთისათა დაიწყების“ და სხვა. შემდეგ თვით ამ მუხლში ნათქვამია, რომ იგი ბაგრატი კურაპალატის „ბრძანებითა“ და „ეპისკოპოზთა, დიდებულთა აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“-ა. მაშასადამე არც ბექას, არც აღბუღას ამ სამართლის წიგნთან არაფერი ჰქონიათ საერთო. ერთმაც და მეორემაც თავიანთი კანონები თავიანთი სახელით გამოსცეს და საქართველოს მეფე არ მოუხსენებიათ, მე-99-ე მუხლში კი არც ბექა და არც აღბუღა კანონმდებლად მოხსენებულნი არ არიან. ერთი სიტყვით, § 99 (ან 100) სხვა სამართლის წიგნითგან არის ამოღებული და იმ წიგნის შესავალს წარმოადგენს. ეს სამართლის წიგნი ბაგრატი კურაპალატის ბრძანებით შეკრებილი უმაღლესი სამღვდელოების, დიდებული აზნაურებისა და ჭკვიანი კაცების „მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“ ყოფილა.

ხოლო რაკი თვით ამ ნაწყვეტში თარიღი ნაჩვენებია არ არის, ამ სამართლის ძეგლის შედგენის დრო უნდა დაახლოებით მაინც გამოვარკვიოთ. მე-XIV-ე საუკუნეში 1360-95 წლებს შორის მეფედ იყო ბაგრატი მე V-ე დიდი, მაგრამ მას კურაპალატის პატივი არა ჰქონია და არც შეიძლება, რომ ჰქონოდა. სამართლის წიგნის გამომცემელი უეჭველია სხვა ბაგრატი უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ საქართველოს მეფეები დავით აღმაშენებლის შემდგომ კურაპალატობასა და სხვა ბიზანტიურ სახელმწიფო საპატიო სახელებს აღარა კადრულობდნენ. ამის გამო ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის კანონმდებელს დავით აღმაშენებელზე წინათ უნდა ემეფნა. ამასთანავე მე-XI საუკუნითგან მოყოლებული მე-XV საუკუნემდე ბაგრატი V დიდის გარდა არც ერთ საქართველოს მეფეს სახელად ბაგრატი არა რქმევია.

მე-XI საუკუნემდე სამი მეფე იყო ბაგრატის სახელის მქონეები: ერთი ბაგრატი II, მეტ სახელად რეგვენად წოდებული (+994), შემდეგ ბაგრატი მე-III-ე (978-1014) და ბაგრატი მე-IV-ე (1027-72). სამართლის წიგნის შედგენის მოთავედ შეუძლებელია ბაგრატი მე-II-ე ყოფილიყო, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი კურაპალატი არა ყოფილა, მერმე იმიტომაც, რომ რეგვენს ცოტა არ იყოს არც კანონმდებლობა შეჰფერის. რჩება მაშასადამე ბაგრატი მე-III-ე და ბაგრატი მე-IV-ე. ორივეს კურაპალატობის პატივი ჰქონდათ: პირველს ეს პატივი თვით ბიზანტიის კეისარმა ბასილიმვე მისცა (სუმბატ. ც. ა და უწყება, 3 ქ. კა 65 და ქ. ლი ერის ისტ. II), ხოლო მეორემ ითხოვა თავის დედის პირით და მიიღო კიდევ კურაპალატობა (ქლი ერის ისტ. II). მაშასადამე ზემოაღნიშნული კანონები იმ სამ ბაგრატების შორის ან ბაგრატი მე-III-ეს, ან არა და ბაგრატი მე-IV-ეს უნდა გამოეცა. ბაგრატი I კურაპალატზე ჩვენ აქ განგებ არას ვანზობთ და ჯერ იმის გამორკვევა გვსურს, თუ რომელ ბაგრატს, _ მე-III-ეს, თუ მე-IV-ეს, _ მეტი უფლება აქვს კანონმდებლად აღვიაროთ, ხოლო ამის შემდგომ ბაგრატი I-ის კანონმდებლობასაც შევხებით.

მემატიანე მოგვითხრობს, რომ ბაგრატი მე-IV-ის დროს „ქუეყანასა და აწყნარება არა აქვნი და, ეკლესიანი, გლახაკნი, აზნაურნი ვერიკით ხვებოდეს“-ო (იხ. იქვე) და გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებითგანა სჩანს, რომ ეს მემატიანეს ცნობა სრულიად სამართლიანი ყოფილა. ცხოვრების ავტორი, რომელიც მთაწმინდელი მამის მოწაფე იყო, მოგვითხრობს, რომ გიორგიმ, საქართველოში ჩამოვიდა თუ არა, „პირველად ყოვლისა აღლესა მახვლი მხილებისა“ ბაგრატი მეფის წინააღმდეგ და სხვათა შორის „ეტყოდა მსჯავრთათჳს და სამართალთა სამეფოთა, რათა უსჯიდეს ობოლთა და ქურივთა... და რათა არამისდრეკდეს სასწორსა სიმართლისასა, დიდისა გინა მცირისა“ო (ც.დ. გ. მთ.წმ.დ. 321). ერთი სიტყვით

საისტორიო წყაროები ერთხმად მოწმობენ, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს სამართალი განსაკუთრებით დაცემული და შელახული ყოფილა და არც საფიქრებელია, რომ ასეთ მეფეს სამართლის წიგნის შედგენით თავი შეეწუხებინა. ბაგრატ მე-III-ის შესახებ-კი მათიანეში პირიქით ნათქვამია, რომ „არავინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისა დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა გონებითა: ეკლესიათა მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი ი ყო, გლახაკთა მოწყალე და ს ა მ ა რ თ ლ ი ს ა მ ა რ თ ლ ა დ მ ო მ ქ ე დ ი ყოველთა კაცთა თვს“ო (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). რაკი ისტორიკოსი ბაგრატ მე-III-ის მართლმსაჯულობას განსაკუთრებით აქებს, უეჭველია ამ მეფეს სამართლის საქმისათვის სხვებზე მომეტებით უზრუნვია და გაუკეთებია კიდევ. სწორედ ასეთ ხელმწიფეს შეეძლო შეეკრიბა სამღვდელთა, დიდებულნი, აზნაურნი და „ჭკვიანი კაცი“ სამართლის წიგნის შესადგენად. ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის შესავალში მეფე ბაგრატ კურაპალატი „აღმაშენებლად“-აც არის წოდებული. ისე შემატანიეც მას „მაშენებელს“ უწოდებს.

მაგრამ ამ ორი ბაგრატის გარდა იყო კიდევ ერთი ბაგრატი, პირველი, აშოტ კურაპალატის ძე. მასაც კურაპალატის პატივი ჰქონდა. როცა აშოტი 826 წელს არაბებმა მოკლეს, ბაგრატი და მისი ორი ძმა „უსრულო-და იყვნეს ასაკითა“ და „იზრდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა“ (სუმბატ. ც-ა და უწყება, 3 ქკა, 55). შემდეგ, ალბათ როცა წამოიზარდნენ, ბაგრატმა „ნებითა ღმრთისადათა და ნებითა ძმათა თვსთადათა და ბრძანებითა ბერძენთა მეფისადათა მოიღო კურაპალატობა“ (გ. მ ერ ჩ უ ლ ი. ც-დ გ-ლ ხ-ნ-ძ გვ. 3 ქ-კა, 55). სწორედ ეს ბაგრატიც თავის კანონმდებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო: მისი „განწესებულ არს“ „გლახაკთა ნაწილი“ (გრიგოლ ხანძ. ც-ა, ლბ.) სახელწმიფო საქველმოქმედო თანხა (იხ. ამის შესახებ ქართული სამართლის ისტორიის წიგნი II). მისვე საქებურ ღვაწლად ითვლებოდა „ყო ვ ლ ი ს ა ე რ ი ს ა სამართლით განკითხვამ (ც-დ გ-ლ ხ-ნ-ძ გვ. ლბ). იქნებ რაკი ნათქვამია „ყოვლისა ერისაო“, სწორედ სამართლის წიგნის შედგენა ჰქონდეს ცხოვრების ავტორს ნაგულისხმები. იგი განთქმული იყო ვითარცა „წმიდათა ეკლესიათა მ ა შ ე ნ ე ბ ე ლ ი“ (იქვე, ლგ.). აქაც მამასადამე ბაგრატი „აღმაშენებლად“ გამოდის.

მაგრამ საბედნიეროდ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI კოდიკოში შეტანილ ბექასა და აღბუღას კანონებში ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის მართო შესავალი კი არ არის შერჩენილი, არამედ რამდენიმე სხვა მუხლიც. მე-100-ე მუხლი ხომ, სადაც ნათქვამია „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდვაჭარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, აგეთი კაცი იყოს, ის დასვი [თ] ბჭედ: ჭკვიანი იქმნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“ო, რასაკვირველია შესავლის გაგრძელებას წარმოადგენს. ამის გარდა 101, 102 და 103-ე მუხლიც უეჭველია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნიდან არის აღბუღას კანონებში შეტანილი. ყველა ამ მუხლებში „პატრონი“ ათაბაგი-კი არა, არამედ მხოლოდ მეფეა მოხსენებული: „თუ ეპისკოპოზმან მ ე ფ ე ს ა შესცოდოს, მ ე ფ ი ს ა გ ა ნ ხელად შეპყრობა არ ეგების, ამაღ, რომე მისდა მუქაფად სასჯელისა დამამტკიცებელი არის, შეხვეწა, შეკაზმა მართებს ეპისკოპოზსა მეფისა“-ო (§ 101). 102 მუხლში ნათქვამია: „თუ მ ე ფ ე ეპისკოპოზს გაუწყრეს, _ გინდა უსამართლოდ, გინდა სამართლითა, _ ხელთა შეპყრობა არცა მაშინ მოხდების, ამისთვის რომე მ ე ო რ ე მ ე ფ ე ე პ ი ს კ ო პ ო ზ ი არის და ქრისტიანეთა სჯულისა დამამტკიცებელი და ა რ ც ა მ ე ფ ე ს ა ს ჯ უ ლ ი ს ა ს ა ქ მ ე ა ქ ვ ს, აგრე შეიწყნარენ“-ო. 103 მუხლი ამბობს: „თუ მოძღვარმან, ანუ მღვდელმან, ანუ მონაზონმან მ ე ფ ე ს ა, ანუ ეპისკოპოზსა შესცოდოს ანუ სჯულსა, ანუ ეკლესიასა შესცოდოს, ხ ე ლ თ ა ა რ ა ვ ი ს გ ა ნ შ ე ი ო პ ყ რ ო ბ ი ს: გაკითხვა უნდა და, რაც მიზეზი დასწამონ, მას მიზეზსა უნდა

გამონახვა და გადახედვა“-ო. როგორც ბექას კანონებში, ისე საკუთრივ ალბუღას კანონებში არსად მეფე მოხსენებულ არ არის, ყოველთვის პატრონ ათაბაგზეა ლაპარაკი. ბექაცა და ალბუღაც თავიანთ სამართლის წიგნებს სამცხე-საათაბაგოსათვის აღგენდენ და თავიანთ სამფლობელოში საქართველოს მეფისაგან იმდენად დამოუკიდებელნი იყვნენ, რომ მეფეს არც-კი იხსენიებდნენ, 99, 100, 101, 102 და 103-ე მუხლებში-კი პირიქით მხოლოდ მეფეა მომქმედი და მთავარი პირი, ხოლო ათაბაგზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. განა ეპისკოპოსს, ან მოძღვარს ან მონაზონს ათაბაგისათვის-კი არ შეეძლოთ შეეცოდნათ და ათაბაგი კიდეც გასწყრომოდათ? ყველა ეს მუხლები რომ მათი დადგენილი ყოფილიყო, ნუთუ „პატრონი“ (ათაბაგი) ერთხელ მაინც დასახელებული არ იქნებოდა? რასაკვირველია იქნებოდა და, თუ 101, 102 და 103 მუხლში ათაბაგზე ლაპარაკი არ არის, იმიტომ, რომ ეს წგნები ისეთ სამართლოს წიგნიტგან უნდა იყვნენ ამოღებული, რომელიც მთელი სამეფოსათვის იყო საზოგადოდ შედგენილი და არა კერძოდ სამცხე-საათაბაგოსთვის, ათაბაგ ბექა და ალბუღას კანონებით.

შემდეგ ყურადღების ღირსია, რომ სამსავე მუხლში ბექა და ალბუღას სხვა კანონებისავით მაწყვერელ-საფარელზე-კი არ არის ლაპარაკი, საზოგადოდ ეპისკოპოსებზე ანათქვამი, ე.ი. ამ მხრივაც საზოგადო ხასიათი აქვს და კერძოდ სამცხე-საათაბაგოს ნიშნები არ ეტყობა. დასასრულ ამ მუხლების შინაარსიც ბექა-ალბუღას დროინდელ საზოგადოებრივ ვითარებას არ შეესაბამება: აქ ეპისკოპოსი და საზოგადოდ სამღვდელთა სრულ ბატონად არის გამოყვანილი, მათ წინააღმდეგ მეფე უძლურიცა, არაფერი არ შეუძლიან. ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა სამღვდელოებას ცოტა არ იყოს ფრთები შეაკვეცა და ბატონობას გადააჩვია. მე-XIII-ე საუკუნეში ხომ, როცა მონღოლები საქართველოს დაეპატრონენ, სამღვდელოებას ძალა სრულებით მოაკლდა: ამას თვითონვე ამტკიცებენ. მე-XIII-ე საუკუნის საეკლესიო კრება საქართველოს მეფესა და დიდებულებს სწერდა: ჩვენ „არღარავისგან გუაქუს პატრივი, _ არც სჯულსა და არც ეპისკოპოსთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც მიკრონსა, არც ქორეპისკოპოსთა: ყუელა ყუელას უპატრიოდ, შეურაცხად, გონებით, ბასრობით ვჰყავთ“-ო (ქნუბი II, 166 და საისტ. მოამბე 1925 წ.გვ. 221-222). თუმცა შემდეგ სამღვდელოების საქმე გამოკეთდა, მაგრამ მაინც წინანდელ ბატონობამდე ვეღარ მიაღწია.

ცხადია, 101, 102 და 103 კანონი რომ ათაბაგ ალბუღას, ან იმდროინდელი მეფის დაწერილი ყოფილიყო, სამღვდელოებას ასეთი გასაოცარი უპირატესობა არ ექმნებოდა. იმიტომ ეს სამივე მუხლი ისეთ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როცა სამღვდელოება საქართველოში სრული ბატონი იყო და საერო მთავრობაზე მალლა ეჭირა თავი, ესე იგი დავით აღმაშენებლის უწინარესი ხანისა უნდა იყოს. სწორედ ამ დროს იყვნენ მონაზონები ბატონად და მთავრის მოწვევის ბარათზე პასუხად შეეძლოთ შეეთვალათ, ბერს შენთან „არაჰნებავს მოსვლაჲ“ო (ც-დ გვ-ლ ხა-ძ გვ. კთ-ლ). სწორედ ამ დროს შეეძლო მთავრისათვის ბერს ეთქვა: „შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარო“, მე შენ-კი არა, მხოლოდ ქრისტე ღმერთს ვემორჩილები და იმის გარდა სხვას არავისო (იქვე, გვ. ლ). სწორედ ამ დროს იყო ბერი-არქიმანდრიტი იმდენად ძლიერი, რომ სრულებით თავისუფლად მეფეს საყვარელ სარტრფოს ართმევდა მონასტერში ჰკეტავდა. ასეთ ხანას, რასაკვირველია, დაადგენდნენ: რაც უნდა შესცოდოს ეპისკოპოსმა, მოძღვარმა, მღვდელმა თუ მონაზონმა მეფესაო, მაინც ხელი არ ახლოთო, იმიტომ რომ „მეორე მეფე ეპისკოპოსი არის და ქრისტიანეთა სჯულის დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს“-ო. განა ეს უკანასკნელი აზრი იმავე წინადადების გამეორება არ არის, რომელიც გრიგოლ ხანძთელმა გვარამ

მამფალს, როცა მან საეკლესიო კრების საქმეებში ჩარევა მოიწადინა, პირში მიახალა: „მორწმუნენი მეფენი“ სამღვდელთაგანთან ერთად „შჯულის მოძღვრებას არ იკადრებდეს“-ო და „კანონსა შინა არავე ბრძანებულარს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა. . . შჯულის მოძღვრებასა იკადრებდა“ იმიტომ, რომ ეს „შჯულისა და მღვდელთა მოძღვართა შეურაცხებაჲ არს“-ო (იქვე, მზ).

ერთი სიტყვით თვით ამ კანონების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ისინი თითქოს უფრო მე-IX-ე საუკუნის საზოგადოებრივი განწყობილების გამოხატველია. ამგვარად თავისი შინაარსის საერთო თვისებებით და არა ენით, რომელიც დროთა განმავლობაში სრულებით განახლებულ შეცვლილი ჩანს, კანონთა ეს მუხლები თითქოს უფრო ბაგრატ I კურაპალატის დროინდელად გამოდის.

მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ ერთი დიდი დაბრკოლება არსებობს: სამართლის წიგნის შესავალში ბაგრატ I მეფეთ-მეფედ არის წოდებული, ხოლო ბაგრატ I კი მაშინ ცხოვრობდა, როცა მეფობის უფლება-კი საქართველოში ჯერ კიდევ აღდგენილი არ იყო. მართალია, თუ იმ დროინდელ საისტორიო თხზულებას „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებას“ მივუბრუნდით, ირკვევა, რომ თვით ბაგრატ I კურაპალატს მისი თანამედროვენიც მეფეს ეძახდნენ (იხ. გრიგ. ხანძ. ცხოვრება გვ. კვ. სტრიქ. 12, 23, 30 -გვ. ლბ. სტრიქ. 42, 61), მაშასადამე კანონმდებელი მეფე ბაგრატ I კურაპალატი შეიძლება „მეფე“ ბაგრატ I კურაპალატის ყოფილიყო. მაგრამ რაკი ბაგრატ I მაინც მეფეთ-მეფეების წოდებულებას ვერავინ მიაწოდა, ამიტომ ეს § § უფრო სწორედ იქნება, თუ ბაგრატ III -ისად და XI ს. დამსეგისად მივიჩნიეთ.

1909 წ. რომ ჩემი „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი, 1907 წ. დაწერილი, ნაწილი დაიბეჭდა (იხ. აღმანახი „ერი“ № 1) ამის შემდგომ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ 1912 წ. გამოსცა პატარა მონიგრაფია „სჯულმდებელი ბაგრატ I კურაპალატი“, რომელშიაც ამბობდა: „ამ სჯულმდებელის ბაგრატის სამართალი, რომელიც დ. ჩუბუნოვის გამოცემით 77 მუხლს შეიცავს, ჯერ სრულიად შეუმჩნეველი იყო, ხოლო შემდეგ მისი შედგენა მიაკუთვნეს მე-11 საუკუნეს. მაგრამ როგორც გარეგანი სტილისა, ისე რეალური შინაარსის მიხედვით ყოვლად შეუმღებელია ეს სამართალი ასე ადრინდელ დროს შეედგინოთ. ერთის შეხედვითვე ის წარმოადგენს შუა საუკუნეების ბოლოდროინდელ ნაწარმოებს“-ო. (გვ. 3). მკითხველი ვერას გზით ვერ მიხვდება, თუ ვის და სად გამოქვეყნებულ აზრს ეკამათებოდა ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ, რათგან ამ „მიმკუთვნილის“ არც გვარი და სახელი და გამოკვლევის სათაური დასახელებული არაა, რომ მკითხველს საშუალება ჰქონდა დარწმუნებულიყო, მართლა სრულებით უსაბუთოდ, ზეპირად იყო მიკუთვნილი მე-XI სა., თუ ეს აზრი რაიმე მოსაზრებებზე იყო დასაბუთებული. ასეთი უცნაური და არაჩვეულებრივი საქციელის გამო, საქმის ვითარების უცოდინარ მკითხველს შეეძლო ეფიქრა, რომ სწორედ გამომცემელმა პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა მიაკუთვნა ეს კანონები ბაგრატ I კურაპალატს და მანვე დაათარიღა მე-XI ს-ით. მაგრამ ამ მეცნიერს ამაზე სრულებით არაფერი აქვს ნათქვამი.

თვით ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ მტკიცებით ამ საკითხს მან უცილობელი განმარტება მოუძებნა, რათგან თუ მანამდე საქართველოს ისტორიაში „არც ერთი მეფე ბაგრატ I კურაპალატის სახელწოდებით შემდეგ მე-11 საუკუნისა“ ცნობილი არ იყო და ეს გარემოება აძლევდა მიმკუთვნილებს ძველი მე-XI ს-ად მიეჩნია, ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ ნიკორწმინდის სიგელზე მიწერილი სიგლის მიხედვით, რომელშიაც „მეფე კურაპალატი“ არის მოხსენებული და რომლის თარიღი მან 236 ქრონიკად წაიკითხა, ბაგრატ I კურაპალატი რაჭა-არგვეთის მეფეთა დინასტიის წარმომადგენლად გამოაცხადა, თვით ასეთი პოლიტიკური ეთეულის არსებობა საქართველოში თავის ახალ აღმოჩენად ამცნო მკითხველ საზოგადოებას, და სწორედ ამ ბაგრატისად

გამოაცხადა ის საკანონმდებლო ძეგლი, რომელიც ვახტანგ IV კოდიკოში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის შემადგენლობაშია მოქცეული.

1920 წ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ-ვე ამ მიწერილი საბუთის თარიღი სრულებით შესცვალა და 106 ქორონიკონად გამოაცხადა. ასეთი მოულოდნელი გარემოების გასამართლებლად მას შემდეგ აქვს ნათქვამი: „მინაწერი საზოგადოდ სანახევროდ გადასულია. ბევრი სტრიქონი, როგორც ნაჩვენები იყო თავის დროზე, სრულებით არ ჩანს, მაგრამ ქორონიკონი რგ, ა ს ო მ თ ა ვ რ უ ლ ა დ და წ ე რ ი ლ ი, ი კ ი თ ხ ე ბ ა თავისუფლად (კურს. ჩვენია) და თუ მიუხედავად ამისა მინაწერის დაბეჭდვის დროს ქორონიკონის მაჩვენებელი ასოები საექვოდ იქნა გამოცხადებული (ს. კაკაბ. სჯულმდ. ბაგ. კურაპ., 5), ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ ნიკორწმინდელად მანოელის დადგინება მოხსენიებულია იმერეთის მეფის მაგრატის 1544 წლის სიგელშიც (იქვე, 6-8) და ამიტომაც ნიკორწმინდის დიდი სიგელის მინაწერიც მე ჩავთავალე მე-XVI საუკუნისად“-ო (კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ გვ. 4). მაშასადამე ეხლა ეს მიწერილი საბუთი 1418 წ-ისად იქცა და ბაგრატ კურაპალატის მე-XVI ს-ითგან XV ს. დამდეგს იქმნა გადმოყვანილი.

ამ ბაგრატ კურაპალატის ვინაობასა და მფლობელობის შესახებ აზრიც ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ შეიცვალა : თუმცა ჩემ წინანდელ „შრომაში ვახტანგ მეფის ვინაობის შესახებ ის აზრი იყო გამოთქმული, თითქოს ეს პირნი ეკუთვნოდნენ სამეფო დინასტიის მეორე ხარისხოვან, ასე ვთქვათ, რაჭა-არგვეთის მეპატრონეთა შტოს, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება თითქოს ეწინააღმდეგება ამ დებულებას. 1432 წლის სიგელის მიხედვით ვახტანგ მეფე სამართალს აწარმოებს ქუთაისში ქართლის ერისთავის და სხვა საკმაოდ მრავალრიცხოვან წარჩინებულთა თანდასწრებით“. დასასრულს ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს ნათქვამი აქვს: ყველა მოსაზრებისა გამო ჩ ვ ე ნ ა მ ა მ ა თ (sic!) გ ვ გ ო ნ ი ა, რ ო მ ბ ა გ რ ა ტ და ძ ე ნ ი მ ი ს ნ ი ვ ა ხ ტ ა ნ გ და გ ი ო რ გ ი უ ნ და ყ ო ფ ი ლ ი ყ ვ ნ ე ნ ა ფ ხ ა ზ - ი მ ე რ ე თ ი ს ს ა მ ე ფ ო ს მ ფ ლ ო ბ ე ლ ნ ი და და ს ა ვ ლ ე თ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ს ა მ ე ფ ო ს ს ა ხ ლ ი ს მ ე თ ა უ რ ნ ი“-ო (კვლევა ძიებანი გვ. 5)

ამ მე-XV ს. დამდეგისად დათარიღებს სრული შეუწყნარებლობა ცხადი უნდა ყოფილიყო ყველსათვის ვისაც, უფლების ქართული სახელების საკითხი ისტორიულად შესწავლილი ჰქონდა, რათგან ნიკორწმინდის სიგელის მიწერილ საბუთში ფულის ერთეული სახელად ნახმარია „შაური“ (გვ. 5) ტერმინი შაური-კი როგორც ჩემს „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობაში“-ში გამორკვეული მაქვს, მხოლოდ XVI ს-ში, თანაც ამ საუკუნის მეორე ნახევრიტაგან შემოდის მხოლოდ საქართველოში (იხ. „ჩვენი მეცნიერება“ 1924 წ. № 1 -2).

ეს გარემოება ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს 1920 წელს როგორც ჩანს საფას-საზომთა-მცოდნეობის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებამდე არ სცოდინია და იმისდა მიუხედავად, რომ ავტორი აცხადებს, რომ „საკითხი ფულის სისტემათა შესახებ საქართველოში, როგორც ძირითადგანი ეკონომიკური ფაქტების გასაგებად, თავიდანვე გვაინტერესებდა ჩვენ და ჯერ კიდევ ამ ორმოციოდე წლის წინად, 1905 წილდან დამზადებული გვქონდა გამოკვლევის ერთი ცდა. შემდეგს ხანებშიდაც, მუშაობის განახლების პერიოდში, ამ საკითხით დაინტერესებული ვიყავით“-ო (იხ. მისი „სისხლო სიგელების შესახებ“ საისტორიო მოამბე 1924 წ. II ტ., გვ. 72). მაგრამ საფას-საზომთა-მცოდნეობის გამოქვეყნების შემდგომ ნიკორწმინდის სიგელის მიწერილი საბუთის 1418 წ-ისად მიიჩნევს შეუსაბამობა, რასაკვირველია, უნდა თვით ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს ა ც ე გ რ ძ ნ ო ბ ა და 1924 წ. დაბეჭდილი წერილში „ეგრედ წოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესახებ“ ამ საბუთის დათარიღებაზე ნათქვამი აქვს: ნიკორწმინდის სიგელის მიწერილი საბუთი, რომელშიაც „მოხსენებულია“ «მეფე კურაპალატი» და რომელიც „ქორონიკონის 236-ად წაკითხვით“ მე-XVI ს-ად

გამოვაცხადეთ, „ჩვენ ვფიქრობდით, რომ ეს მეფე ბაგრატ კურაპალატი უნდა ყოფილიყო რაჭა-არგვეთის (ჩხავერის) მფლობელთაგანი და ზედ სახელად კურაპალატად იწოდებოდა... ამ ბაგრატ კურაპალატის პიროვნებასთან ჩვენი მაშინდელი აზრით დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო მსჯულმდებლის ბაგრატ კურაპალატის ვინაობაც. ამ ჟამად შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ხსენებული აზრი ბაგრატის 1541 წლიდან რაჭა-არგვეთის ტერიტორიაზე მფლობელობის შესახებ არ გამართლდა“-ო. (საისტ. მოამბე, 1924 წ., II წ., გვ. 242) ნამდვილად-კი, როგორც დავრწმუნდით, თავისი პირველი აზრის მცდარობა ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს უკვე 1920 წ. ჰქონდა აღიარებული და მის ურყევ თარიღად 1418 წ. იყო გამოცხადებული. აი ამ თავის მეორეჯერი დათარიღების შესახებაც ეხლა ნათქვამი აქვს: „ შემდეგ (ე. ი 1912 წ. შემდგომ) ჩვენ შევასწორეთ ამ მინაწერის ქორონიკონის წაკითხვა 106-ად (ს. კ ა კ ა ბ. კვლევა-ძიებანი, 4), მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მინაწერის ტექსტში მეხსენიებულია შ ა უ რ ი (სჯულმდ. ბაგრ. კურ., 5), ხოლო შაური, როგორც ფულის სახელწოდება უკაშირდება მე-16 საუკუნეზე არა-ადრინდელ ხანას (ზემოდ ს. კაკაბ., სასისხ. სიგელების შესახებ, 86), ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ნიკორწმინდის მე-11 საუკუნის სიგელის მიაწერი, მანოელ ნიკორწმინდელის მიერ შესრულებული ბაგრატ კურაპალატის მოხსენიებით, უნდა ეკუთვნოდეს მე-16 საუკუნეს. მ ი ნ ა წ ე რ ი ს ქ ო რ ო ნ ი კ ო ნ ი ს პ ი რ ვ ე ლ ი წ ა კ ი თ ხ ვ ა (236=1548 წ.) უ ფ რ ო ს წ ო რ ი უ ნ დ ა ი ყ ო ს“-ო(საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II , 242 შენ .*). გაცემული მკითხველი, რომელსაც ს. კაკაბაძისვე ზემოყვანილი კატეგორიული განცხადება, რომ „ქ ო რ ო ნ ი კ ო ნ ი რ ვ (106) ა ს ო მ თ ა ვ რ უ ლ ა დ დ ა წ ე რ ი ლ ი, ი კ ი თ ხ ე ბ ა თავისუფლად“, დავიწყებული არა აქვს, ალბათ უნებლიეთ იიქრეს, რა საშუალებით შეიძლება დიდი, ასომთავრული დამწერლობით გამოყვანილი 106 რიცხვის, რომელიც თურმე სრულებით გარკვევით იკითხება და მაშასადამე მისი წაკითხულობის სისწორე არავითარ ეჭვს არ იწვევს, 236 ად გადაკეთდეს? ან რა უფლება აქვს მკვლევარს ის გარემოება რომ თარიღი 106 ქორონიკონი თურმე „იკითხება თავისუფლად“, საბუთის ტექსტის პირველად გამოცემის დროს მკითხველს არამც თუ დაუმალოს, არამედ თვით თარიღი-კი თავისი ნებით 236-ად შეასწოროს, ტექსტში დაბეჭდოს „დაწერა ქკ (სა სლ) ვ.“ და ასეთი შენიშვნა გაუკეთოს „ქორონიკონის მაჩვენებელი ვ გარკვევით ჩანს, სლ-კი საეჭვოა“-ო (იხ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს მსჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი, გვ 5 შენ. *)? ეს ხომ თავის თეორიის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთის ტექსტის დაყალბებას უდრის.

შემდგომ, თუ მიწერილი საბუთის ქორონიკონი თავისუფლად 106-ად იკითხება, მარტო იმის გამო, რომ ამ ძეგლში მთელი საუკუნით შეცდომაა შეპარული და მე-XVI ს. მეორე ნახევართაგან შემოდის საქარველოში, როგორც შეიძლება გამომცემელმა დედნის მკაფიო ცნობა და წანაკითხი თვითნებობით 236-ად შეასწოროს, რომ ამ საშუალებით საბუთი მე-XVI ს-ად იქცეს, მის ტექსტის ცხადი ანაქრონიზმი გაქრეს და საეჭვო უეჭველად გახდეს? თუ საბუთი 1418 წ. დაწერილად ასაღებს თავის თავს და შიგ „შაური“ იხსენიება, ამნაირი ტლანქი ანაქრონიზმის გამო ის საეჭვოდ და ნატყუარად უნდა იქმნეს ცნობილი.

რაკი ს. კ ა კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს ა თ ვ ი ს ა ც ცხადი შეიქნა, რომ ბაგრატ კურაპალატი არც რაჭა-ლეჩხუმის მეფეა,- რომელიც არც-კი არსებობდა და თვით ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს მოგონილია,- და არც აბხაზეთ-იმერეთის მეფე, მან თავის 1924 წ. წერილში გამოაცხადა, რომ „ბაგრატ, კურაპალატად წოდებული, არ უნდა ყოფილიყო ლიხთიმერეთის მე-15 საუკ. პირველ მეოთხედში მეფედ ცნობილი ბაგრატი, მამა ვახტანგ გორგასლად წოდებულისა, არამედ ძმა დიდი ალექსანდრე მეფისა. ეს ბაგრატ, ალექსანდრე მეფის ძმა, იხსენიება 1414 წლის მცხეთის ერთ სიგელში“ (ქრონ.

II, 221; ისტორ. საბუთ. II, 10) და შემდეგაც ალბათ ცოცხალი იქნებოდაო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 246). ამნაირად ს. კაკაბაძის აზრით „სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით ახლად მოპოებულ საბუთიანობის მიხედვით გამოდის, რომ ეგრეთწოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართალი.. შედგენილი უნდა იყოს დიდ ალექსანდრე მეფის დროს დიდი ბჭობის მიერ. მთავარი მოღვაწე ამ საქმისა უნდა ყოფილიყო ალექსანდრე მეფის ძმა ბაგრატ, რომელიც როგორც ჩანს, კურაპალატის ზედმეტ სახელს ატარებდა.., სამართალი (= დიდისა ბჭობისა განაჩენი) შედგენილი უნდა იყოს 1420-1440 წლებში“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 247).

როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მთელი ეს მსჯელობა და ს. კაკაბაძის მორიგი მტკიცება სასისხლო სიგელებზე და ალბათობაზეა დამყარებული, რომელთა ღირებულება და ცხადი ნატყუარობა გამორკვეული გვაქვს მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთამცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (1926 წ., გვ. 156-188). საითგანა ჩანს, რომ ალექსანდრე დიდის ძმას კურაპალატი ეწოდებოდა, ან რომ 1414 წ. შემდეგაც ის ცოცხალი იყო, თუმცა სხვა მერმინდელ საბუთებში, 1419 წ. საბუთის გარდა (იხ. ჩემი ქალი ერის ისტ, IV წ., 17), არ იხსენიება?

მაგრამ თავისთავი ის არის, რომ როგორ შეიძლება ალექსანდრე დიდი სიცოცხლეში და ზეობაში დაწერილი საკანონმდებლო ძეგლის შესავალში, რომელიც მის დროს და მისი ბრძანებით იყო შედგენილი, ის მეორე ადგილას იხსენიებოდეს, პირველად-კი ბაგრატ კურაპალატი? ამნაირად, ვითარცა ნატყუარ სასისხლო სიგელებსა და თავის საკუთარ ნააზრევზე, ალბათობაზე დამყარებული და დაუსაბუთებელი, მოსაზრება, ს. კაკაბაძის ეს მესამეჯერი მტკიცებაც ბაგრატ კურაპალატისა და მეფეთ-მეფის მე-XV-XVI ს-ში არსებობის შესახებ უნაყოფო ცდად უნდა ჩაითვალოს. თავის ამ მცდელობის უშედეგობას თვით ს. კაკაბაძე იმდენად კარგად გრძნობდა, რომ ნათქვამი აქვს: „ცდა ამ საკითხის გარკვევისა ჯერ კიდევ რამდენჯერმე შეიძლება გამეორებულ იქმნას“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 243). რასაკვირველია უთარილო ძეგლების დათარიღება ადვილი საქმე არ არის და ცდაც შეიძლება, მაგრამ მკვლევარი უნდა თავის მოვალეობას სიდინჯით ეპყრობოდეს და თავის წინასწარ აკვიატებული აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთების ცნობებს არ სცვლიდეს და არ ამახინჯებდეს.

ამნაირად რათგან კურაპალატისა და სხვა ამგვარი ბიზანტიური წოდებულება საქართველოს მეფეებს მე-XII ს. დამდეგითგან აღარ უტარებიათ და ძეგლის საერთო ტენდენცია სამღვდელოების სრული ხელშეუხებლობის შესახებ დავით აღმაშენებლის მეფობაზე უწინარეს ხანას შეჰმვენის, ბაგრატის მეფეთ-მეფედ იწოდება, ამიტომ, სანამ ამ დებულებათა საწინააღმდეგოდ მტკიცე უთუო საბუთები აღმოჩნდებოდეს, ეს ნაწყვეტი უფრო ბაგრატ III-ის დროისად უნდა მივიჩნიოთ.

ყურადღების ღირსია ერთი მინაწერი, რომელიც მე შემხვდა სრულებით მოულოდნელად, როცა ეს გამოკვლევა უკვე დამთავრებული მქონდა. პეტრ. სამეცნ. აკადემიის სააზიო მუზეუმის Msc. Georg, #99 ვახტანგის სასამართლო წიგნის ბოლოს: „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი აღბუღადამ. მუხლი 141. თუ ცოლი დასნეულდეს ქმარი ცოლის გვარს არას ემართლებს“... და სხვა. ეს მუხლი მართლაც იქ მოიპოვება. ეტყობა ამ მინაწერის უცნობ ავტორს სცოდნია, რომ აღბუღას სამართალში ბაგრატ კურაპალატის სამართალია შეტანილი და ეტყობა ფიქრობდა, რომ § 141-იც იმავე კანონმდებელს ეკუთვნის. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომელ ბაგრატს გულისხმობდა ავტორი.

§ 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა

უეჭველია შემდეგ საუკუნეებშიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროსაც იქნებოდა გამოცემული კანონები, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ აღმოჩენილა.

შენახულია გიორგი V-ე ბრწყინვალეს (1318-46) „ძეგლის დება“, რომლის ტექსტი ვახტანგის კოდიკოში შეტანილის გარდა, ექ. თაყაიშვილმა მე-XVII ს. ხელნაწერშიაც აღმოაჩინა. ეს ძეგლი მთელი სამეფოსათვის არ არის შედგენილი, არამედ, როგორც თვით ამ სასამართლო წიგნშია ნათქვამი, მთიულთათვის. ახალ-შედგენილი კანონებით უნდა მხოლოდ „ჯვართაყელს აქეთ, ხადა-ცხაოტს, ზანდუკის ხევის კიბეთ ქვეშეთ და მენესოს ზემოთ“ ეხელმძღვანელათ. მაშასადამე ამ „ძეგლის დადებას“ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონია.

დ. ბაქრაძე და ნ. ურბნელი ამტკიცებდნენ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ ამ მთიულთა სასამართლო წიგნის გარდა მთელ საქართველოს სამეფოსათვისაც გამოსცა საზოგადო სასამართლო წიგნი (ფრენკელის გამ. Сборник зак. груз. ц. Вахтаंगा, დ. ბაქრაძის რედაქც. 1. გვ. 81 დ. ნ. ურბნელის „ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი“, გვ. 1), მაგრამ ეს აზრი მგონი სწორე არ უნდა იყოს და თვით მეფე გიორგი მე-V-ის სიტყვებსაც ეწინააღმდეგება. მეფე „ძეგლის დადების“ წინასიტყვაობაში ბრძანებს: „ვსცანით ესე, რომელ ოთივ გვირგვინოსანთა და სანატრელთა ჩუენთა ჩამომავალთა¹⁰ მეფეთგან ამათ (ე. ი. მთიულეებს, ხელნაწერში შეცდომით სწერია „ამად“) არ გაასჩენოდათ ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა სისხლისა და სხვათა მრავალთა უწესოთა მიმძღავრებულთა საქმეთა,- რომელთამე (ხელნაწერში შეცდომით „რომელნიმე სწერია) საქმისა რომლისათვის ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან და რომელთამე სხვისა ჟამისა შემოსრულობისათვის უკვე (ხელნაწერში ამ სიტყვას შეცდომით მისდევს „ყოფა“) გაჩენა ვერ ჰსწრებოდეს-ლა სრულად მთიულთა საქმითა მოკლებასა და გაჩენასა“-ო. ამგვარად საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე მხოლოდ მთიულეებს არა ჰქონიათ სასამართლო წიგნი, დანარჩენ სამეფოში მაშასადამე გიორგის დროსაც მოქმედობდა განსვენებულ „ოთივს გვირგვინოსანთა და სანატრელ მეფეთგან ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ განჩენილი სასამართლო წიგნები. ხოლო რაკი მთიულეები გიორგის დრომდე უკანონებოდ ყოფილან, ამიტომ მეფეს ეს ნაკლი შეუვსია და მხოლოდ მათთვის შეუდგენია ძეგლი. დანარჩენი სამეფოსათვის გიორგი მე-V-ეს, როგორც ჩანს, წინანდელი და მომქმედი კანონები საკმარისად მიაჩნდა და რასაკვირველია არც ახალი სასამართლო წიგნის შედგენას დაიწყებდა.

გიორგი ბრწყინვალე ამტკიცებდა, ვითომც ქართველი მეფეები მთიულეებს იმიტომ არ უდებდნენ სასამართლო წიგნსა, რომ მათ „ეპრიანებოდათ მთიულთა აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან“ო, ესე იგი მათთვის სასარგებლო იყო, როცა მთიულეებს ერთმანერთში დავიდარაბა ჰქონდათ ატეხილი და ერთმანერთსა სჭამდნენ. საბუთებითგან არა ჩანს, რამდენად სამართლიანია ამგვარი ბრალდება. უფრო სწორე იქნება, ვგონებ, ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მეფეები მთიულეების შინაურ საქმეებში არ ერეოდნენ და ადგილობრივი სამართლის საქმეს არ ეხებოდნენ. ამასთანავე თამარ მეფის ისტორიკოსი „მთიულთა, ფხოელთა და დიდოთა“ შესახებ ცნობებს ეტყობა, რომ მაშინდელი განათლებული ქართველი საზოგადოება ჩამორჩენილ

¹⁰ ეს სიტყვა „ჩვენ“ გვარის ჩამომავალს ჰნიშნავს, იმიტომ რომ წინამავალი „სანატრელთა“ გვიჩვენებს, რომ მეფეს წინაპრებზე აქვს ლაპარაკი.

მთიულეებს მედიდურად უყურებდა და დიდ ფასსა და ღირსებას არ სდებდა: „ფხოელნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენო“ (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). შემდეგ, როცა საქართველოს მონღოლები შემოესივნენ, თუნდაც რომ სდომნოდათ, მეფეებს „სხუისა ჟამისა შემოსრულობისათვის“ აღარ შეეძლოთ წადილი განებორციელებინათ. გიორგი ბრწყინვალეს მთიულეებში საქართველოს საერთო კანონები-კი რასაკვირველია იმიტომ არ შემოუღია, რომ იქაურ ცხოვრების პირობებს არ შეეფერებოდა.

მეფეთ-მეფე გიორგის, დიმიტრი მეფეთ-მეფის ძეს, მთიულთათვის რომ სამართლის წიგნი შეუდგენია, მთელი საქართველო მის ხელთ ყოფილა. „უცილებლად ქონებასა შინა სამეფოსა ჩუენისასა და უცილებლად პერობასა ტახტისა და სკიპტრისასა“ შევუდგე მთიულთა ცხოვრების მოწესრიგებასო. მას ჯერ თვით ხალხის მდგომარეობა ადგილობრივ შეუსწავლია და საამისოდო „წარვედით ტახტით ჩუენით, ქალაქით და შევედით სასახლესა ჩუენსა ჟინვანს და მუნით მივედით ჯადა-ცხაოტს“. აქ მეფეს გამოუკითხავს საქმის ვითარება და ქვეყნის გასაჭირი მოუსმენია: „მოვასხენით ყოველნი მუნებურნი ჳევისბერნი და ჳეროვანნი და გავიგონეთ მათნი საქმენი“. შემდეგ გიორგი ბრწყინვალეს თავის მოგზაურობა განუგრძია და ჯადა-ცხაოტითგან დაძრული „მივედით დარიელამდის“-აო. აქაც სასამართლო საქმეების მდგომარეობის გამორკვევის შემდგომ, მეფეს ისევ სამხრეთისაკენ უბრუნია პირი. „დარიელით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარმოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის ჳევი და მოვიკვლიეთ მუნებურნი სასაქმე[ნი],.. აქაც რომ ყოველაფერი გამოუკითხავს, ჯერ მუხრანში დაბრუნებულა, ხოლო შემდეგ ტფილისში მოსულა.

ტფილისში მეფეს თან არაგვის ხეობის მოხელენი ჩაუყვანია: „შემოვიტანეთ თემისა და თემისა ერისთავნი და ჳევისთავნი და ჳევისბერნი და ჳეროვანნი“. დედაქალაქში გიორგი მეფეს არაგვის ხეობის საქმეების მოსაწესრიგებლად სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო სხდომა მოუხდენია: „დავსხედით, დავსვით წმიდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ეფთვიმი და დავსხით ვაზირნი დაეპისკოპოსნი და ოურავნი და გავიგონეთ“ მთიულთა გაჭირება და ცხოვრების სიდუხჭირეო. სხდომაში მამასადაძმე მონაწილეობა მიუღიათ ყველა ვაზირებს და მოურავებს ანუ დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფალთ ერთის მხრით, სხვადასხვა თემის ერისთავთ, ჳევისთავებს, ჳევისბერებს და ჳეროვანთ, ანუ საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეორეს მხრით და კათალიკოზ ეპისკოპოზებს ვითარცა დარბაზის მუდმივ წევრებს. ეს სახელმწიფო დარბაზის ჩვეულებრივი სხდომა - კი არა ყოფილა, არამედ საკანონმდებლო და სწორედ ამიტომაც არისდ, რომ დარბაზის ერთა გარდა ისეთი შედარებით დაბალი და ხელქვეშეთი მოხელეებიც ყოფილან მიწვეულნი, როგორც ჳევისთავნი, ჳევისბერნი და ჳეროვანნი იყვნენ. რაკი ძნელი საფიქრებელია, რომ მთელ საქართველოთგან ყველა ამგვარი მოხელეებისათვის თავი მოეყარათ, ამიტომ უეჭველია ჳევისთავ-ჳევისბერ-ჳეროვანნი მხოლოდ არაგვის ხეობითგან უნდა ყოფილიყვნენ, რასაკვირველია ვითარცა მთიულთა ყოფა-ცხოვრების ზედმიწევნით მცოდნენი. დარბაზის სხდომები როგორც ჩანს, თვის მეფის თავჯდომარეობით სწარმოებდა.

მუშაობა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჯერ არაგვისხეველ მოხელეთა მოხსენებით დაწყებულა მთიულთა მდგომარეობის შესახებ: „გავიგონეთ“ დარბაზის სხდომის დამსწრე პირთაგან, „რომელ დიდი უსამართლო[ბა?] და მძლავრებულება ქმნილიყო ერთმანეთსა ზედა“ არაგვის ხეობაში. იქ მეტადრე გავრცელებული ყოფილა: „ერთმანეთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დადგება და მრავალ-ფერნი ულოსობა[ნი]“. ძალმომრეობა და თვითნებობა ისე გავრცელებული ყოფილა, რომ თვით ადგილობრივ მოხელეთა

სიტყვითა და სახელმწიფო დარბაზის მოწმობით საქართველოს ამ მიყრუებულ კუთხეში „ყოვლადვე სამართალი აღარ იყო“.

საქმის ვითარების გამორკვევის შემდგომ საკანონმდებლო კრებას ამ ხეობის მცხოვრებთა ეგოდენ სამწუხარო მდგომარეობის მიზეზების შესახებ საზოგადო მსჯელობა ჰქონია. ერთ-ერთ მიზეზად კრებას „განაჩენ-დაუდებლობა“ დაუსახელებია, რაკი საქართველოს წინანდელ მეფეთაგან ამ მთიულთ „არ გასჩენოდა ძეგლითა განაჩენითა დადებითა“ და არავითარი კანონით დაწესებული სასჯელი არ გახდებოდათ ხოლმე დამნაშავე და ბოროტმოქმედ პირებს. მეორე მიზეზად კრებას მიუჩნევია იმ სასჯელის სიმსუბუქე, რომელიც ხალხის ზნეჩვეულებით ყოფილა სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული: „სისხლისა მსუბუქობისათვის ადვილად ჩნდა ჩუენდა“ ყველა იმ ბოროტმოქმედების ჩადენა, რომელიც ამ კუთხეში გავრცელებული იყო. მაშასადამე დარბაისელთა და მმართველი წრეების აზრით სასჯელის „მსუბუქობა“ შედარებით აადვილებდა ბოროტმოქმედების ჩადენას, რათგან სასჯელის შიში მათ ისე არ აყენებდა და არ იკავებდა, როგორც შეაკავებდა დამნაშავეთათვის რომ მკაცრი სასჯელი ყოფილიყო.

საქმის ვითარების შესწავლისა და მიზეზების გამორკვევის შემდგომ სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო კრება მთიულთა ყოფაცხოვრების მოწესრიგებას შესდგომია. რაკი მთავარ მიზეზად „განაჩენ-დაუდებლობა“ იყო ცნობილი, ამიტომ სამართლის აღდგენას შეუდგენ და სწორედ ის, რაც წინათ არავის ხეობის მცხოვრებლებს აკლდათ, „აწ ყუელა გავაჩინეთ“, თუ ყოველს დამნაშავეს „რა რიგად ვის რა ეყოს“, სახელდობრ როგორი სასჯელი უნდა „გარდახდეს“-ო. ამგვარად შედგენილი იყო ეს საკანონმდებლო ძეგლი. ვითარცა საკანონმდებლო კრების მსჯელობისა და შემოქმედების ნაყოფი, „მ ე გ ლ ი ე ს ე გ ა ნ ა ჩ ე ნ ი“ იყო. ყოველგვარი დანაშაულობისა და ბოროტმოქმედებისათვის ჩვენ „ე ს ე გ ა ნ ა ჩ ე ნ ი დ ა ვ დ ე ვ ი თ“-ო. ხოლო როგორც საკანონმდებლო კრების დადგენილების შედეგი, იგი ამ სხდომების „განაჩენის“ მხოლოდ „ძეგლი“ იყო. მაგრამ რაკი კრების ეს „განაჩენი“ ძეგლი გიორგი ბრწყინვალემ და დარბაზმა სასამართლო წიგნად დაუმტკიცა და მთიულებს დაუდვია, ამიტომაც აქვს მეფე გიორგი ბრწყინვალეს ნათქვამი: დ ა ვ დ ე ვ ი თ ძ ე გ ლ ი ე ს ე გ ა ნ ა ჩ ე ნ ი“,

ძეგლის დადების შედგენის თარიღის შესახებ ს. კ ა კ ა ზ ა ძ ე ფიქრობდა, რომ „როგორც ქ ს ნ ი ს ე რ ი ს თ ა ვ თ ა ძ ე გ ლ ი დ ა ნ სჩანს, გიორგი ბრწყინვალის მიერ მთიულების დამორჩილებას - ძეგლის დადება - კი დაწერილია ამის შემდეგ - წინ უძღოდა გორის აღება. გორს გიორგი მეფე ბრძოდა სამ წელს (ქრონიკ. II, 8). ამასთანავე სახეში მისაღებია ის გარემოება, რომ მთიულებთაგან ბრძოლაში მონაწილეობას ღებულობს მეფის ძე დავით (იქვე, 9-10), რომელიც მაშასადამე ამ დროს პატარა არ იქნებოდა. თვით გიორგი ბრწყინვალე დაიბადა 1286 წლ. ახლოს. ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის დადება არ უნდა იყოს 1325 წელზედ უფრო ადრე დაწერილი, ის უნდა იყოს დაახლოვებით 1325-1338 წლებში შედგენილი“-ო (იხ. მისი „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“. 1913 წ. ტფილისი, გვ. 3) მაგრამ ამ საკითხს კიდევ გულდასმით შესწავლა სჭირდება.

გიორგი მეფის „განაჩენ-დადებულების“ ძეგლი შინაარსით მხოლოდ საერო, „მსოფლიოსა ამის“ კანონმდებლობას შეიცავდა, ამიტომ იქ განზრახ არ იყო არც ერთი „ს ა ს ჯ უ ლ ო ს ა კ ი თ ხ ა ვ ი“ შეტანილი. რაკი „სასფულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა საქმისა: კაცის მკულელობა, ეკლესიის მკრეხულობა, ცოლის დამკდებლობა უბრალოსათა, ანუ წამგურელობა სხუათაგან“ სასულიერო სასამართლოს ეხებოდა, ამ მოსაზრებით საკანონმდებლო კრება მათ არ შეჰხებია და

მეფე ჰბრძანებდა, ამგვარი საქმეები, „კათალიკოზმან და... ეპისკოპოსთა მათ ჰკითხონ“-ო. გიორგი ბრწყინვალეს თავის საკანონმდებლო ძეგლის წინასიტყვაობას ბოლოში ხაზგასმულობით აღნიშნული აქვს: „ჩუენ მ ს ო ფ ლ ი ო ს ა ა მ ი ს ი ს ი ს ხ ლ ი, პ ა ტ ი ვ ი დ ა ს ა ს ა ქ მ ო გ ა გ უ ი ჩ ე ნ ი ა“. „სისხლი“ ძველ ქართულს იურიდიულ მწერლობაში სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა. „პატივი“ მოხელობას და თანამდებობას ერქვა. „სასაქმო“ რასღას ჰნიშნავდა? ეს ტერმინი ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს და შედარებით იშვიათად გვხვდება, ამიტომ მისი მნიშვნელობის გამორკვევა ისე ადვილი არ არის.

საქმე და სასაქმო ერთიდაიგივე არ იყო, არამედ თვითოეულს განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონია. გიორგი მეფეს მაგ. ნათვამი აქვს, რომ ჯადა-ცხაოტში ყოფნის დროს „გ ა ვ ი გ ო ნ ე თ მათნი ს ა ქ მ ე ნ ი და დ ა ვ ს ხ ე დ ი თ მათსა ს ა ს ა ქ მ ო ს ა“-ო. ერთგან ისეთი ცნობაა, თითქოს „სასაქმო“ სასამართლო საქმის, შეთხვევის, კაზუსის აღმნიშნველი ტერმინი უნდა იყოს. თავის კანონმდებლობითი ძეგლის შესავალში გიორგი ბრწყინვალე სხვათა შორის ამბობს: „ს ა ს ჯ უ ლ ო ს ა ქ მ ე დ ა ს ა ე კ ლ ე ს ი ო რ ი ს ა ც გ ი ნ დ ა ს ა ქ მ ი ს ა: კაცის მკულეღთა, ეკლესიის მკრეხუღღთა, ცოლის დამგდებღღთა ანუ წამგურღღთა სხუათაგან, სხუა რაც სასჯუღღო საკითხავი იყოს“, საეკლესიო სასამართლოს ექვემდებარებაო. ამ გრელ წინადადებაში, „სასჯუღღო და საეკლესიო საქმე“ საზოგადო ცნების საეკლესიო სამართლის სამოქმედო ასპარეზის აღმნიშნველია, „სასაქმო“ - კი ამ სამართლის ისეთი კერძო შემადგენელ ცნებისა, ანუ როგორც ბოლოშია ნათქვამი, „საკითხავი“-ს, საკითხის, შემთხვეუღღობის აღმნიშნველი ტერმინია, როგორც მაგ. მკვლეღღობა, მკრეხეღღობა, ცოლის წაგვრა და სხვა ამგვარი იყო.

გიორგი V ბრწყინვალეს „ძეგლისა დადება“-ში აღნიშნული აქვს მის მიერ გაჩენილი სამართლის წოგნის კანონების სამოქმედო ასპარეზი: „ჯ უ ა რ თ ა ყ ე ლ ს ა ა ქ ე თ, ჯ ა დ ა ც ხ ა ო ტ ს, ზ ა ნ დ უ კ ი ს ჯ ე ვ ს, კ ი ბ ე თ ქ უ ე შ ე თ და მ ე ნ ე ს ო ს ზ ე მ ო თ ეს განაჩენი დავდეღღით“-ო.

ამ სამოქმედო ასპარეზის საზღვრების შემოფარგვლა ცოტა ძნელდება იმის გამო, რომ ზიგიერთი აქ მოხსენებული საგეოგრაფიო სახეღღები სხვაგან გვხვდება ძველ წყაროებში და არც ვ ა ხ უ შ ტ ი ს გეოგრაფიისა და თანამედროვე ხუთვერსიან რუკას აქვთ მათ შესახებ ცნობები.

ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად „ძეგლის დადება“-ში „ჯ უ ა რ თ ა ყ ე ლ ი“-ა დასახეღღებული: „ჯუართა ყელის აქეთ“-ო. მაგრამ ვ ა ხ უ შ ტ ს ჯუართა ყელი არ მოუხსენებია. არც ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. „ძეგლის დადებას“ ეტყობა, რომ ჯუართა ყელი ჯადა-ცხაოტის ჩრდილოეთით უნდა ყოფიღღიყო. ამიტომ საფიქრებღღია, რომ „ჯუართა ყელი“ იმ ადგიღღს რქმეღღდეს, რომელსაც რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე აწერია „крестовый перевал“ და სადაც აღნიშნული ჯუარის მთა (г. Крестовая იხ. 96, 62°- 42°30') ჯვრითა გადასავალი. რათგან ვიწრო გადასავალს ქართულად ყელიც ეწოდებღღდა, ამიტომ რუსული საგეოგრაფიო სახეღღი ქართული, „ჯუართა ყელი-ს“ თარგმანი უნდა იყოს. ვ ა ხ უ შ ტ ს ა ც ნათქვამი აქვს: „მთიულეთის ჩრდილოთ არს ჯევი. გარდავალს გზა ჯევის ჯადის დასავლეთიღღამ კავკასსა ზეღღა... ა მ ა ს უ წ ო დ ე ბ ე ნ ყ ე ლ ს ა“-ო (მ. ბროს. 224). ხოლო რაკი თვით ვახუშტს ჯადა რუკაზე ლომისისა და ბურღღუღლის ჩრდილოეთით აქვს აღნიშნული, ამიტომ ეს „ყელი“ სწორედ იქ უნდა ყოფიღღიყო, სადაც ეხღღანღღელ რუკაზე ლომისისა და ბურღღუღლის ჩრდილოეთით აქვს აღნიშნული, ამიტომ ეს „ყელი“ სწორედ იქ უნდა ყოფიღღიყო, სადაც ეხღღანღღელ რუკაზე ჯვარის მთა და ჯვარის გარდასავალია. საფიქრებღღია, რომ აქვე უნდა ყოფიღღიყო „ჯუართა ყელი-ც. ამას ცოტა არ იყოს ის გარემოებაც

ამტკიცებს, რომ ამ საგეოგრაფო სახელი „ჯუართა ყელი“-ს მეორე ნაწილი, „ყელი“ ვახუშტის ზემომოყვანილს ცნობაშიაც არის შემონახული.

რუსულ 5 ვერსიან რუკაზე არც კიბურა და არც მენესო აღნიშნული არ არის. მაგრამ რაკი გიორგი ბრწყინვალე მისი სიტყვით ამ ხეობის მცხოვრებთა იურიდიული მდგომარეობის გამოსარკვევად და რ ი ა ლ ა ნ ა მ დ ი ს მისულა, ამიტომ ცხადია, რომ მისგან მოწვეული საკანონმდებლო კრების „მ ე გ ლ ი ს და დ ე ბ ი ს“ მო წ მ ე დ ე ბ ი ს ა ს პ ა რ ე ზ ი ს ჩ რ დ ი ლ ო თ ი ს ს ა ზ ღ ვ რ ა დ უ ნ და დ ა რ ი ა ლ ნ ი მ ი ვ ი ჩ ნ ი ო თ.

„მეგლის დადება“-ში შესავალში რომ აღწერილია მეფის წინასწარი სამზადისი და მუშაობა, ეს აღწერილობა უფრო მეტს საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ „მეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის საზღვრები. მეფე ბრძანებს: „შევედით სასახლესა ჩუენსა ჟ ი ნ ვ ა ნ ს და მუნით მივედით ჯ ა დ ა - ც ხ ა ო ტ ს... და გავიგონეთ მათნი საქმენი... და მ ი ვ ე დ ი თ და რ ი ე ლ ა მ დ ი ს... და რ ი ა ლ ი თ მ ო ბ რ უ ნ ე ბ უ ლ თ ა ვ ი ლ ო ც ე თ ლ ო მ ი ს ი ს მთავარ მოწამის წინაშე და ჩამოვედით ც ხ რ ა ზ მ ი ს ჯ ე ვ ი და მოვიკვლიეთ¹¹ მუნებური სასაქმე“-ო და შემდეგ მუხრანში ჩამოსულა.

მაშასადამე სასამართლო საქმეების შესასწავლად მეფე დარიალამდის მისულა, ე. ი. ჯუართა ყელზე უფრო ჩრდილოეთით ყოფილა. იქ, სადაც კანონის სამოქმედო ასპარეზის საზღვრებია აღნიშნული, აღარაფერია დარიალანზე ნათქვამი, მაგრამ უეჭველია დარიალნი ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ გადამწერთაგან უნდა იყოს ეს ცნობა გამოტოვებული.

სამხრეთით ამ ასპარეზს როგორც ეტყობა ზანდუკის ჯევი ჰსაზღვრავდა „კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ“. ზანდუკის ჯევის მდებარეობა ვ ა ხ უ შ ტ ს ასე აქვს აღნიშნული: „ოჯერ ჯიდის ჩრდილოთ არს ბოდორნას ქვაბნი გამოკვეთილნი... ჩრდილოთ მისა ა რ ა ნ ი ს თ ა ნ ზ ა ნ დ უ კ ლ ი ს ჯ ე ვ ი“-ო (გვ. რფა, მ. ბროს. 218). მაშასადამე „მ ე გ ლ ი ს და დ ე ბ ი ს“ ს ა მ ო ქ მ ე დ ო ა ს პ ა რ ე ზ ი ს უ კ ი დ უ რ ე ს ს ა მ ხ რ ე თ ი ს ს ა მ ზ ღ ვ რ ა დ და ა ხ ლ ო ვ ე ბ ი თ შ ე ი მ ლ ე ბ ა ა რ ა ნ ი ს ი ჩ ა ვ თ ვ ა ლ ო თ, რათგან კიბეთა და მენესოს მდებარეობის გამოურკვევლობის გამო ამაზე ზედმიწევნით განსაზღვრა ჯერჯერობით შეუძლებელია.

ვ ა ხ ტ ა ნ გ მეფის კოდიკოში შეტანილი მეგლის დადების ტექსტი მუხლებად არის დაყოფილი და სულ 46 მუხლს შეიცავს. მაგრამ ეს რომ გიორგი ბრწყინვალის დროინდელი ტექსტის დაყოფა არ არის, ამას ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს ხელნაწერიც უცილობლად ცხადჰყოფს: იქ §§-ად და ყ ო ფ ა, ან ა ღ ნ ი შ ვ ნ ა ა რ ს ა დ ა რ ი ს. მხოლოდ აქა-იქ პირველი, ან ორი პირველი სიტყვა სინგურით არის დაწერილი, რაც იმის მომასწავებელია, რომ დამწერს ეს ადგილები ახალი აზრისა, თუ მუხლის დასაწყისად მიაჩნდა. ამ წ ი თ უ რ ა დ ნ ა წ ე რ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ ა ც გ ა მ ო დ ი ს, რ ო მ მ ე გ ლ ი ს ტ ე ქ ს ტ ი შ ე ს ა ვ ა ლ ს გ ა რ და ს უ ლ 46 მ უ ხ ლ ი ა ნ ა დ ი გ უ ლ ი ს ხ მ ე ბ ო და.

მაგრამ მეგლის დადების ტექსტის გულდასმითი შესწავლა ცხადჰყოფს, რომ ს ა კ ა ნ ო ნ მ დ ე ბ ლ ო კ რ ე ბ ა ს ეს მეგლი რამოდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვია: თ ვ ი თ ე უ ლ ი ნ ა წ ი ლ ი ე რ თ გ ა რ კ ვ ე უ ლ ს ა კ ი თ ხ ს ე ხ ე ბ ო და და თ ვ ი თ ო ე უ ლ ი ნ ა წ ი ლ ი ე რ თ გ ა რ კ ვ ე უ ლ ს ა კ ი თ ხ ს ე ხ ე ბ ო და და თ ვ ი თ ო ე

¹¹ ხელთ.-ში „მოვიკვლიეთ“.

ულ ამ ნაწილთაგანს თავისი მოკლე, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება მიუძღვოდა. ამ დასაწყის წინადადებათა უმრავლესობა შერჩენილია, ზოგ ნაწილს კი არ აქვს და საფიქრებელია, რომ დროთა განმავლობაში გადაწერის დროს უნდა იყოს გამოტოვებული. ახალი ნაწილის ამ დასაწყისის მაუწყებელ წინადადებათაგან ხელთნაწერებში შემდეგია შენახული.

§ ვ (6)-ს წინუძღვის: „ვევის ბერთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც, მე-7, 8,9 და 10 მუხლებისათვისაც საერთოდ უნდა მივიჩნოთ და ამ ნაირად საკანონმდებლო კრებას § 6-10 ერთ ცალკე ნაწილად ჰქონია ნაგულისხმევი.

მე-11 (ია) მუხლს უკვე თავისი შესავალი წინადადება უძღვის წინ „ვეროვანთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც § 12 (იბ) - ისათვისაც საერთოა, და ამნაირად მე-11 და 12 §§-ები ერთ ცალკე ნაწილად არის მიჩნეული.

მე-13 და 14 მუხლები ციხისთავებს ეხება და აქ მე-13 §-ის წინ მოსალოდნელი იყო წინადადება „ციხისთავთა ასრე გავაჩინეთ“, მაგრამ არ არის და უეჭველია გამოტოვებული უნდა იყოს.

მე-15 §-ითგან მოყოლებული ხელთნაწერებში მე-19 (ით) §-ამდე შესავალი წინადადება არსად არის, თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო და უეჭველია თავდაპირველ დედანში იქნებოდა.

მე-19 (ით) მუხლს წინუძღვის „სალაშქრო საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო, რომელიც § 20 (კ)-აც ეხება, რათგან ისიც სალაშქრო საქმის მოსაწესრიგებლად არის დაწერილი.

§ 21-26 (კა-კვ) ქმრისაგან ცოლის უბრალოდ დაგდებასა და ცოლის წაგვრას ეხება, მაგრამ მე-21 მუხლს შესავალი წინადადება არ მოეპოვება, უეჭველია თავდაპირველ ტექსტში § 21-ის წინ ასეთი, ან ამის მსგავსი შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო: „ცოლის დაგდებისა და წაგურისა საქმე ასე გავაჩინეთ“-ო. აღსანიშნავია, რომ § 25 (კე) 21-ე მუხლის გამეორებას წარმოადგენს და უეჭველია შემდეგ უნდა იყოს გადამწერის დაუდევრობითა და შეცდომით მეორეჯერ გადმოწერით წარმომდგარი. ამიტომ ამ ნაწილს თავდაპირველად 5 §-ის მაგიერ მხოლოდ 4 მუხლი უნდა ჰქონოდა.

§ 27 (კზ) ციხის დაქცევას ეხება, ე.ი. სრულებით ახალი საკითხია, რომელსაც შინაარსით § 26 - ესთან საერთო არაფერი აქვს, ამიტომ აქაც შესავალი წინადადება იყო მოსალოდნელი, მაგრამ არ არის. თავდაპირველად უეჭველია აქაც §-ის წინ ეწერებოდა: „ციხის დაქცევისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

§ 28 (კწ) ბეთალმანის საკითხს აწესრიგებს და ამ მუხლის შინაარსი ახალ საკითხს ეხება. ამიტომ მის წინაც შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო, რომელიც დროთა განმავლობაში გადამწერთ უნდა გამორჩენოდათ, თავდაპირველ დედანში-კი ალბათ ასე ეწერებოდა: ბეთალმანის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

29-ე (კთ) მუხლი ზედდამსხმელთა საქმეს ეხება იმგვარადვე, როგორც 30 §-იც. რაკი 29 მუხლითგან ახალი საკითხი იწყება, ამიტომ მას წინუძღვის: „დამსხმელისა ასრე გავაჩინეთ“. საფიქრებელია, რომ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა უნდა აკლდეს და თავდაპირველად ეწერებოდა: „დამსხმელისა [საქმე] ასრე გავაჩინეთ“-ო.

მე-30 (ლ) მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც უარზანგობას ეხება და ასე იწყება: „მამულისა ანუ სხუისა რისამე ესრე იყოს“, შინაარსით ახალი საკითხის დასაწყისი უნდა იყოს და § 31 (ლა)-თან ერთ საგანს, უარზანგობის გაჩენის წესს ეხება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად § 30-ის მეორე ნახევარი ცალკე უნდა ყოფილიყო და დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება ჰქონოდა წინ,

რომელიც იქნება ასე ყოფილიყო გამოთქმული: უარზანგობისა საქმე ასრე არის და ამ წესით გაგუიჩენია.

§ 32 (ლბ)-ითგან მოყოლებული დაჭრილობაზეა საუბარი. სახელდობრ თვით §32 გერშს ეხება და წინ უძღვის: „გ ე რ შ ი ს ს ა ქ მ ე ა ს რ ე ი ქ ნ ა ს“.

ხოლო §§ 33-40 (ლგ-მ) ადამიანის ასოთა დაკოდვას ეხება და, ვითარცა ახალი ნაწილის პირველ მუხლს, § 33-ს ასეთი წინადადება უძღვის წინ: „ა ს ო თ ა ს ა ქ მ ე ა ს რ ე გ ა ვ ა ჩ ნ ე თ“-ო.

§ 41 (მა) ასაბია, მკვლელობა-დაჭრის მეშველს და § 43 (მგ)-ც მიდგომა-მიშველებას ეხება. ამ ორ მუხლს შუა მოქცეული 42 (მბ)-ე §-კი ლომისის კაცის მკვლელობას ეხება და უალაგო ალაგას ჩართულის შთაბეჭდილებას ახდენს, იქნებ თავდაპირველად აქ არც იყო. აღსანიშნავია, რომ § 41-ს წინ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება არ მიძღვის, მაგრამ პირველი წინადადების მეორე ნახევარში ასეთი სიტყვებია: „ვისიც ა ს ა ბ ი ა ყოფილა, მ ა თ ი ს ა ქ მ ე ა ს რ ე ი ქ ნ ა ს“-ო. მიუძღოდა თუ არა თავდაპირველ დედანში შესავალი სიტყვები „ასაბიათა საქმე ასრე იქმნას“, თუ საკანონმდებლო კრება ზემომოყვანილი, შუაში ჩართული, სიტყვებით დაკმაყოფილდა, ძნელი სათქმელია, რათგან ახალი საკითხის დაწყება ამითაც ცხად-ყოფილი იყო.

§§ 44 და 45 (მდ, მე) პარვას ეხება და, ვითარცა ახალი საკითხის პირველ მუხლს, § 44-საც შესავალი წინადადება აქვს: „ს ა მ ე კ ო ბ რ ო ს ს ა ქ მ ე ა ს რ ე გ ა ვ ა ჩ ი ნ ე თ“-ო.

დასასრულ ამ საკანონმდებლო ძეგლის უკანასკნელი, 46 (მვ) მუხლი ვალის საკითხის მოწესრიგებას ეხება და მასაც წინ უძღვის: „ვ ა ლ ი ს ს ა ქ მ ე ა ს რ ე გ ა ვ ა ჩ ი ნ ე თ“-ო.

როგორც ზემომოყვანილი ტექსტის განხილვისა და აღდგენისაგანა ჩანს, ძეგლისდება შინაარსისდა მიხედვით არის გარკვეულ, ცალ-ცალკე საკითხების შესახებ ნაწილებად დაყოფილი. საფიქრებელია რომ თავდაპირველად ეს კანონების ს უ ლ დ ა ა ხ ლ ო ვ ე ბ ი თ 18 ნ ა წ ი ლ ა დ უ ნ დ ა ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო დ ა ყ ო ფ ი ლ ი ამათგან ნახევარს, 9 ნაწილს თავ-თავისი შესავალის მაუწყებელი წინადადება მე-XVII XVIII ს. ს. ხელნაწერებშიაც შერჩენილი აქვს. უეჭველია თავდაპირველად ყველა ნაწილებს ამგვარივე თავ-თავისი შესავალი წინადადებები ექნებოდათ.

ამისდა მიხედვით მე-6ე მუხლამდე, რომლითგანაც შესავალი წინადადება დაცულია, მხოლოდ 2 ნაწილია საგულისხმებელი და § 1 ერისთავის მკვლელობას ეხება, § 2, 3, 4 და 5 გამგებლის წინააღმდეგ ჩადენილ დანაშაულობას. პირველს შესავალად საფიქრებელია ექნებოდა „ერისთვისა ასრე გავაჩნეთ“, ხოლო მეორეს - „გამგებლისა ასრე გავაჩინეთ“-ო.

ზემომოყვანილთაგან, რომელსაც კიდევ ბევრი სხვა მაგალითებიც შეიძლება დაემატოს, ცხადი უნდა იყოს, რომ მ ე გ ლ ი ს დ ა დ ე ბ ი ს პ ი რ ვ ა ნ დ ე ლ ი ტ ე ქ ს ტ ი დ ა მ ა ხ ი ნ ჯ ე ბ უ ლ ი ა დ რ ო თ ა გ ა ნ მ ა ვ ლ ო ბ ა შ ი. ტექსტის შერყვნილობა უკვე მე-XVII ს. ხელნაწერსაც ემჩნევა და უკვე იმ დროს მომხდარა, როდესაც ეს ძეგლი ჯერ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI კოდიკოში შეტანილი არ ყოფილა. ტექსტის მართო შესავალი წინადადებები-კი არ არის გამოტოვებული, არამედ თ ვ ი თ კ ა ნ ო ნ ე ბ ი ს შ ი ნ ა ა რ ს ი ც ა ქ ა - ი ქ დ ა ზ ი ა ნ ე ბ უ ლ ი ა.

საკანონმდებლო კრებას ძეგლისდადების შედგენის დროს, რასაკვირველია, ხევის ადგილობრივი პირობებისა და მცხოვრებთა კულტურული დონესთან შედარებით მაშნდელ საქართველოში არსებული კანონმდებლობით უნდა ეხელმძღვანელა. აქა-იქ ეს გარემოება თვით

მეგლშიაც არის აღნიშნული, მაგ. ლომისის გლეხის მკვლელობისათვის განსაზღვრულ დებულებასა და სისხლის რაოდენობაზე ნათქვამია: „თვით ძველით განგაჩენილი არის“-ო (§ 42). ვალის საკითხის შესახებაც სწერია: „სარგებელი არც ქართველთ სჯულთა უწერიან“-ო (§ 46). ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ საკანონმდებლო კრების წევრთ ხელთმართო ქართული სამართლის შესახებ ცნობა-კი არ მოეპოვებოდათ, არამედ იმის გამოკვევაც შეეძლოთ, თუ ამა-თუ იმ საკითხზე უცხო ქვეყნის სამართლის წიგნებში რა ეწერა. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ მეზობელ ერთა სამართლის ძეგლები დედნად, თუ ნათარგმნი ამ დროსაც საქართველოში უნდა ჰქონოდათ და ქართული სამართლის წიგნების შედგენის დროს მათი ცნობებისთვისაც ანგარიში გაუწევიათ.

ძეგლის დადების ტესტი ს. კაკაბაძემ ამ სათაურით „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“ გამოსცა 1913 წ. ტფილისში. სამწუხაროდ ამ გამოცემაში არსად ნათქვამი არ არის, თუ რომელი და რა დროის ხელნაწერთგან არის მიღებული დაბეჭდილი ტექსტი. ამის გამო ამ გამოცემას არავითარი სამეცნიერო ღირებულება არ აქვს. ჯერ-ჯერობით სხვა გამოცემის უქონლობის გამო შეიძლება წასაკითხავად წინასწარ შინაარსის და ძეგლის საერთო გასაცნობად გამოყენებულ იქნეს. ეხლა რაკი ძეგლის დადება მე-XVII ს. ხელნაწერშიაც აღმოჩნდა და ვახტანგ VI წიგნში შეტანამდე მისი ტექსტის გათვალისწინება შეიძლება, ამ საყურადღებო ძეგლის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამნაირ გამოცემას ვამზადებთ კიდევ. „ძეგლის დადება“ ინგლისურადაც არის გადათარგმნილი ოლივერ უორდროპ-ის მიერ „Laws of king George Y, of Georgia, surnamed <<the Brillant>>, translated by Oliver Wardrop (ob. Journal of the Royal Asiatic Society 1914 წ., ივლისის №).

§ 3 ბექა აღბულას სამართლის წიგნი.

„ძეგლის დადების“ გარდა მე-XIV-ე საუკუნის დამდეგს კიდევ ერთი სხვა სხვა სასამართლო წიგნიც იყო დაწერილი. თუმცა იგიც მთელ საქართველოსთვის არა ყოფილა განკუთვნილი, არამედ ძეგლის დადება“-ვით მართო საქართველოს ერთი ნაწილისათვის, მაგრამ ამ ნაწილს ფართო საზღვრები ეჭირა და ეროვნულ ცხოვრებაშიც გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

„წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“. ამ სათაურით არის შემკული ბექას და აღბულას სამართლის წიგნი, რომელიც წინათ მხოლოდ ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კოდიკოში იყო დაცული, მაგრამ თ. ჟორდანიამ ხელთ ნაწერი მიიღო 1672წ. გადაწერილი ვინმე ა. ფეიქრიშვილისაგან, რომელშიაც ეს საკანონმდებლო ძეგლი ცალკეა მოთავსებული (ქრონიკები II 256). თ. ჟორდანიას გარდაცვალების შემდგომ მისმა შვილმა გ. ჟორდანიამ რომ თავისი განსვენებული მამის წიგნთსაცავი ტ. ს. უნივერსიტეტს შემოსწირა, ამ წიგნებში ეს ხელნაწერიც აღმოჩნდა, მაგრამ სამწუხაროდ უკვე დაზიანებული: ბოლო რვეულში რამდენიმე ფურცელი ამოხეულია, რომელთაგან ერთ-ერთზე სწორედ თარიღი უნდა ყოფილიყო. ამ ხელნაწერის პირველ გვერდზე ფანქრით თ. ჟორდანიას ხელით რუსულად აწერია: „Законы Агбуги переписанные 1662 году хуцური приобретено М. Д. Жорлания от Пейкришвили 1885г.“, ხოლო ამის ცოტა ქვევით მქრთალი მეღნით წვრილად იმავე თ. ჟორდანიას ხელით ქართულად სწერია: „ველითა ფ'დ ც'ის იესესითა ქ'კს ტა“. როგორც

ეტყობა ეს წინადადება ამ ხელნაწერის ანდერძის ამონაწერი უნდა იყოს. კიდევ კარგია, რომ ეს მაინც გადარჩა. რათგან 360 ქრონიკონი ქრისტესით 1672 წ. უდრის, ამიტომ რუსულად წარწერილ ცნობაში ამ ხელნაწერის გადაწერილობის აღნიშნული თარიღი 1662 წ. თ. ჟორდანიას უნებლიეთ შეცდომას უნდა წარმოადგენდეს. გასაოცარია, რომ თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში თ. ჟორდანიას ნათქვამი აქვს: „წარწერათაგან სჩანს, რომ იგი გადაწერილია <<ველითა ფ'დ ცოდვილისა იესესითა ქ'კს ტნჭ>> (ე. ი. 1670 წ.) ძველის დედნისაგან“-აო (ქვ'ნი, II 256). ამ ჟამად ზემომოყვანილი „ტა“ 360 ქრონიკონის შემცველი ცნობის გარდა ხელნაწერს სხვა არავითარი „წარწერა“ არ მოეპოვება. ხოლო რათგან თ. ჟორდანიას მიერ ქვ'ბში დაბეჭდილი ამ ხელნაწერის ანდერძის ამონაწერი სიტყვა-სიტყვით უდგება პირველ გვერდზე დაცულს ზემომოყვანილი ანდერძის ამონაწერს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იქნებ ქრონიკების II წიგნშიც შეცდომა იყოს შეპარული ისევე, როგორც რუსულ თარგმანშიც გადაწერილობის თარიღად შეცდომით 1662 წ. აღუნიშნავს 1672 წ. მაგიერ.

ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI კოდიკოში ამ ძეგლს ეწოდება „სამართალი აღბუღასი“ და თანაც 176 მუხლად არის დაყოფილი. ბ რ ო ს ს ე ს ცნობით პარიზის ხელნაწერში „აღბუღას სამართალში“ 178 მუხლსაც-კი სეიცავს თურმე (Hist. de la G. I p. 684, n. 3): ვახტანგის კოდიკოს ზემომოყვანილი სათაურის თანახმად ქართულ სპეციალურ მწერლობაში განმტკიცდა აზრი, რომ ეს ძეგლი აღბუღას კანონებს შეიცავს. პ ლ ა ტ ო ნ ი ო ს ე ლ ი ა ნ მ ა თავის რუსულად გამოცემულ „ქართული ეკლესიის მოკლე იტრორია“-ში აღნიშნა, რომ აღბუღამ თავისი პაპის ათაბაგ ბექას კანონების მიხედვით შეადგინა. ამასთანავე ბექას ათაბაგობა მას 1361- 1391 წ. დაწერილად მიაჩნდა (იხ. Краткая история Грузинской церкви. Изд. второе, С. Петербург, 1843 წ. გვ. 116 შენ. 88.)

ნ. უ რ ბ ნ ე ლ მ ა თავის 1890 წ. ჯერ „ივერია“-ში და შემდეგ ცალკე წიგნადაც დაბეჭდილ მონოგრაფიაში „ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი“ აღნიშნა, რომ „სამცხე-საათაბაგოს რჯული, რომელიც ცნობილია <<აღბუღას სამართლად>>, მარტო აღბუღას არ ეკუთვნის და შეცდომით უწოდებენ ასეთ სახელს. სამართალსაც ცხადად ეტყობა, რომ იგი სხვადასხვა დროს დაწერილია. მისი შინაარსი და ორი წინასიტყვაობა (მუხ. ა და ძზ) პირდაპირ ამტკიცებს ამ აზრს და აგრეთვე გვიჩვენებს, რომ იგი სამართალი ორ ნაწილად გაიყოფება. პირველი ნაწილი ბექას შეუდგენია და იმის შვილიშვილს საჭიროდ უცნია პაპის განაჩენი უცვლელად დაეტოვებინა- „სრულებით და უკლებლად დავწერეთ“. რაკი „იმის დროს აკვაცობა და ბოროტმოქმედება გამრავლებულა“ აღბუღამ თავისი შედგენილი სამართლის წიგნიც „დაურთო პაპის განაჩენს“-აო(გვ. 2-4). ნ. ურბნელს როგორც ეტყობა, პლ. ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი ს ზემომოყვანილი შენიშვნა გამოჰპარვია. მაგრამ მასაც ბექას სამართლის წიგნი მე-XIV ს. დამლევის ძეგლად, ხოლო აღბუღას სამართლის წიგნი მე-XV ს. პირველი ნახევრისად მიაჩნდა (იქვე, 1-2).

1897 წ. თ. ჟორდანიამ ქრონიკების II წიგნში მკითხველ საზოგადოებას ამცნო, რომ აღმოჩნდა 1670 წ. ხელნაწერი, რომელშიაც სხვათა შორის შეიცავს ნაწარმოებს „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე>> ანუ აღბუღას კანონებს“. ამ ხელნაწერში „ჩვენ ძვირფას განმად მიგვაცნია აღბუღას კანონები“, რათგან წინათ იგი მხოლოდ ვახტანგ VI კრებულითგან იყო ცნობილი, ეხლა კი ხელთა გვაქვს ხელნაწერი, რომელიც „დაწერილია დიდათ ადრე ვახტანგ მეფისა და როგორც სჩანს ძველის დედნიდამ. გარდა ამისა ჩვენ ვარიანტში გამოთქმულია უფრო

მოკლედ და აქა-იქ საყურადღებო განსხვავებით“. დასასრულ „ჩვენი ვარიანტი შესანიშნავია იმიტაც, რომ მას აქვს სათაური ანუ წინასიტყვაობა, რომელიც აკლია ვახტანგისაში“-ო. რამდენ მუხლს შეიცავს ეს ძეგლი თ. ჟორდანიას აღნიშნული არა ჰქონდა (ქრონიკები, II, 256-257). ზემომოყვანილითგანა ჩანს, რომ თ. ჟორდანიასაც კლ. იოსელიანის და ნ. ურბნელიის საყურადღებო დაკვირვება გამოჰპარვია და ის ძველებურად ამ ძეგლს აღბუღას კანონებადა სთვლიდა.

1907 წ. ბექასი და აღბუღას სამართლის წიგნის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ იმ 176, თუ 178 მუხლად დაყოფილ ძეგლში მარტო ბექასი და აღბუღას საკანონმდებლო შემოქმედება - კი არ არის დაცული, არამედ სხვა-დროინდელიც, რომ ბექას აღბუღას კანონები § 99-ზე უნდა სწყდებოდეს, რადგან შემდეგი მუხლი ბაგრატ კურაპალატისა და მეფეთა-მეფის ბრძანებით შედგენილი კანონების შესავალს წარმოადგენს (იხ ჩემი წერილი „ქართ. სამართლის ისტორია“, თავი I ქართ. სამართ. წყაროები, „ალმანახ“-ში „ერი“ № 1, გვ.14-15 და „ალმანახ.“ გვ. 13). ფეიქრიშვილის ეულმა ხელნაწერმა ამ დაკვირვების სისწორე დაამტკიცა: იქ მართლაც ბექას-აღბუღას სამართლის წიგნი § 99-ით გან მოყოლებული არ არის და ამ ძეგლის უკანასკნელ მუხლად § 98 არის. რათგან ამის შემდგომ მთელი გვერდნახევარია (გვ. 39-40) თავისუფალი და 41 გვერდითგან უკვე სრულებით სხვა ძეგლი, მოსეს სჯულითგან ამოღებული კანონები იწყება, ამიტომ ცხადია, რომ ბექას-აღბუღას სამართლის წიგნი თავდაპირველად მართლაც § 98-ით თავდებოდა და დანარჩენი შემდეგში შემთხვევითა და შეცდომით არის ამ ძეგლთან დაკავშირებული.

1912 წ. დაბეჭდილ თავის პატარა წერილში „სჯულმდებელთა ქებას და აღბუღას ვინაობა“. ს. კაკაბაძემ აღძრა საკითხი ბექას და აღბუღას ვინაობისა და დროის შესახებ, რომელიც მანამდე ვახუშტის გენეალოგიურ-ქრონოლოგიური სქემის მიხედვით იყო გადაწყვეტილი. ამ ნაშრომში უარყოფილია წინანდელი აზრი ამ პირთა ვინაობის შესახებაც და მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური საზღვრებიც. ამასთან დაკავშირებით შეცვლილია ამ საკანონმდებლო ძეგლების დაწერილობის დათარიღებაც. ს. კაკაბაძის სიტყვით „აღსანიშნავია, რომ ათაბაგი აღბუღას თავისს პაპას ბექას უწოდებს მანდატურთ-უხუცესი ბექას, ცნობილი სამცხის მთავარი, რომელიც ცხოვრობდა მე-XIII საუკ. დასასრულს და მე-XIV საუკ. დასაწყისს (ვახუშტი 1285-1306 წ.). მისი სიკვდილის შემდეგ სამცხის მთავარნი - როგორც ყველა საბუთებითგან ჩანს - აღარ ატარებდენ მანდატურთ-უხუცესის ღირსებას, არამედ ათაბაგისას. მარტო ეს მოსაზრება კმარა იმის დასარღვევად, რომ სჯულმდებელი ბექას არ უნდა იყოს ბექას II“-ო (გვ. 4). ხოლო წინათ კანონმდებელი ბექას მეორეს იმიტომ იყო მიჩნეული, რომ ვახუშტის ცნობების მიხედვით ბექას მანდატურთ-უხუცესს შვილიშვილი აღბუღას არ ჰყავდა. ს. კაკაბაძემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამ ძეგლის უძველეს ხელთნაწერში დაცული აღბუღას შესავლის ცნობის მიხედვით აღბუღას ჰყოლია „ბიძაძე შაშია“, რაკი ჯვარის მონასტრის სუმთა მატთანეში, ანუ ალაპებში შეტანილია „სარგისის შვილისა შაშიასა არტანუჯელისა“ ხსენება, და სარგისი მართლაც ბექას მანდატურთ-უხუცესის შვილი იყო, რომლის გარდა ბექას კიდევ ორი ძე, - ყვარყვარე და შალვა, - ჰყავდა, ამიტომ აღბუღას უნდა ან ყვარყვარეს, ან და შალვას შვილი ყოფილიყო.

ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ „ათაბაგი აღბუღას სჯულმდებელი უნდა ყოფილიყო შვილი შალვასი, ბექას მესამე ძისა“ (გვ. 5-6). ამას გარდა ს. კაკაბაძემ იმ გარემოებასაც მიაქცია ყურადღება, რომ ბექას სამართლის წიგნში სასჯელი ყაზანაური თეთრით, ე.ი. ყაზან ყაენის (+ 1304 წ.) ფულით ყოფილა დაწესებული, მაშასადამე ბექას „მისი თანამედროვის მიერ მოჭრილი ფული

გაუშენია“. ხოლო რათგან აღბუღას დროს ეს ფული უკვე აღარა ყოფილა, მას თავის მხრით გიორგი ბრწყინვალის დროის „თეთრი“ გაუჩენია საზღაურად. ამ მოსაზრებათა გამო სამართლის წიგნის შემდეგენელი ბექა მანდატურთ-უხუცეს ბექა I უნდა იყოს ცნობილი, ხოლო აღბუღა მე-XIV ს. მეორე ნახევრის ათაბაგად, რომელიც 1386 წ. ცოცხალი ყოფილაო (იქვე, 6-7). თუმცა მე-XIII-XIV სს. მესხეთის თავგადასავლის აღსადგენად ძალიან მცირე მასალები მოგვეპოვება და საბუთები ხომ რომელსაც ს. კაკაბაძე იხსენიებს თითქმის არცვია გადარჩენილი ისე, რომ ს. კაკაბაძის ზემომოყვანილი კატეგორიული განცხადებათა უთუობა ისეთი ცხადი არ არის, როგორც შეიძლება მკითხველს ეჩვენოს, მაგრამ მთავარი მისი დასკვნა მაინც სწორეა. ამას რასაკვირველია უმთავრესად ამ საკანონმდებლო ძეგლებში მიღებული ფულის ერთეულის სახელი სწევეტს. რაკი ბექას თავის სამართლის წიგნში საზღაური ყაზნურით დაუწესებია, ცხადია, რომ ძეგლი იმ დროს უნდა იყოს შედგენილი, როდესაც საქართველოში ეს ფული ტრიალებდა, ე.ი. ყაზან ყაენის დროს ანუ 1295-1304 წ.წ., ან ამის ახლო ხანებში. ხოლო რაკი მის შვილის-შვილს აღბუღას ყაზანაურობის გაქრობის გამო გიორგი ბრწყინვალის თეთრი შემოულია საზღაურად, ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ აღბუღა მართლაც ამ მეფის ახლო მომდევნო თაობის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. ამგვარად, ბექას სამართლის წიგნი უნდა ამე-XIII ს. დამლევის, ან XIV ს. დამდეგის ძეგლად ვიცნათ, აღბუღას წიგნი ი-კი მე-XIV საუკ. მეორე ნახევრისად. მასაშადაძე, ამ ორი ძეგლის შედგენილობის დრო ერთი საუკუნით უნდა იქმნეს გადაწერული.

რათგან ბექას სამართლის წიგნი გიორგი ბრწყინვალის ხანას წინ უსწრებს, ამიტომ იგი ძეგლის დადებაზე ადრინდელი საკანონმდებლო ნაწარმოებად გამოდის. მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რაკი ჩევანმდის ბექას სამართლის წიგნს დამოუკიდებელივ არ მოუღწევია და აღბუღას სამართლის წიგნში წინწამძღვანებულს მას თავის საკუთარი შესავალი არ უჩანს, უმესავალოდ-კი ეს ძეგლი რასაკვირველია არ იქნებოდა, ამიტომ აღბუღას განცხადება, ვითომც ბექას სამართლის წიგნი „უკლებად“ დაწერილი იყოს, მთლად სწორე არ გამოდის. შესაძლებელია იქ სხვა რაიმე ცვლილებებიც იყოს შეტანილი მეტადრე საზღაურის ოდენობის განმსაზღვრელ მუხლებში, რათგან ბექას ყაზანურით ჰქონდა გადაჭრილი და აღბუღას-კი გიორგაულით შეუცვლია. ამგვარად უფრო სწორე იქნებოდა ვეთქვა, რომ ბექას სამართლის წიგნი შენახულია აღბუღათაბაგის დროის საკანონმდებლო კრების რედაქციით.

საკუთრივ ბექას სამართლის წიგნი 66 მუხლით თავდება § 67 უკვე აღბუღას კანონების შესავალს წარმოადგენს.

1672 წ. ხელთნაწერის ტექსის მიხედვით აღბუღას სამართლის წიგნი § 98-ით თავდება და იქ § 99-ც არ არის, რომელიც თავის პირვანდელ ალაგას არც უნდა იყოს და ვახტანგის კოდიკოში აქ შემთხვევით ჩართული ჩანს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული ჰქონდა, ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ტექსტი 1672 წ. ხელთნაწერში ვახტანგის კოდიკოში შეტანილისაგან ბევრგან საგრძნობლად განსხვავდება. მაგრამ სამწუხაროდ არც ამ უძველეს ხელმთნაწერებშია ამ კანონების ტექსტი ყველგან კარგად დაცული. ზოგად პირიქით საუკეთესო წანაკითხი სწორედ ვახტანგის კოდიკოსა აქვს შენახული.

აღსანიშნავია, რომ როგორც 1672 წ. ხელთნაწერთაგან ჩანს, ბექა-აღბუღას კანონების ტექსტიც მუხლებად დაყოფილი არ ყოფილა და იქ არავითარ §-ის

სათვალაუვები არც არის. სამართლის წიგნში ნახმარი წითური და მთავარი ასოების მიხედვით შეესძლო ადამიანს ექიფიქრა თუ სად იწყება ახალი აზრი, მაგრამ ამისდა მიხედვით წგ-ად დანაწილება მაინც არ შეიძლება. ცხადია მხოლოდ, რომ ამ ორი ძეგლის კანონმდებლობასაც თავიანთი ნაშრომი რამდენიმე მთავარ ნაწილად ჰქონიათ გაყოფილი შინაარსის და მიხედვითისე, რომ თვითეული ნაწილი ცალკე საკითხს ეხება. თავდაპირველად უეჭველია ყოველ ასეთ ნაწილს თავისი სათაური, ან დასაწყისის მაუწყებელი წითურად დაწერილი წინადადება ჰქონდა, რომელთაგან ზოგი ეხლაც არის შენახული. მაგ. კანონების პირველი შესავლის შემდგომ სინგურით სწერია: „უწინსისხლისა საქმე გავაჩინეთ“. დაჭრილობის შესახებ წგ-ებს წინ უძღვის „პლგერშისა ასრე იქმნას“, შემდეგ გვხვდება კიდევ: „შუამისრულსა ასრე იქმნასა“, - „თუ... სასფლა-სა ზედა დაესხას და საფლავსა ჯელი მიყოს, მისი ასრე იქმნას“, - „ნაპარევისა გაენადა ასრე იქმნების“, - „გულადაროს ცხენისა ასრე იქმნას“, „გლესთა ასრე იქმნას“, - „თუ ვაკში ეჭამოს, ასრე იქმნას“-ო. ზოგ მუხლთა ჯგუფს ეხლა თავისი ამნაირი შესავალი წინადადება, როგორც ეტყობა, დაკარგული აქვს, მაგ. უეჭველია წინათ უნდა ყოფილიყო „ზედა დასხმი-სა (ან დასხმისა, ან დასხმულობისა) ასრე იქმნას“-ო, რათგან სხვა მუხლიში ნათქვამია: „დასხმისა წესი დაუურვოს“, „დასხმულობისა წესითა“, დაუურვოსო. საფიქრებელია უნდა ყოფილი „დაწინდულობის წესის“, წგ-ის წინამორბედი წინადადებაც.

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ტექსტიც დროთა განმავლობაში საგრძნობლად დამახინჯებულა და აღდგენასჭირდება, რაც ადვილი საქმე არ არის, რათგან მე-XIII-XIV სს. გადარჩენილი ძეგლების მეტისმეტი სიმცირის გამო ამდროის ძეგლებს ენაჯერ შესწავლილი არ არის.

ბექა-აღბუღას კანონები პროფ. დ. ჩუბინიშვილმა დაბეჭდა თავის 1863 წელს გამოცემულ „ქართულ ქრესტომატია“-ში (I, გვ. 207-233)) მაგრამ არ ჩანს, რომელი ხელნაწერის მიხედვით, დასრულებით უკრიტიკოდ.

ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემას უძველესი და ვახტანგის კოდიკოს მიხედვით ვამზადებ.

ბექას სამართლის წიგნის წინასიტყვაობის დაკარგვის გამო ამ ძეგლის შედგენის გარემოება და მოქმედების ასპარეზი გამოურკვეველი გვრჩება. აღბუღას-კი თავისი სამართლის წიგნი საკანონმდებლო კრებაზე შეუდგენია. ათაბაგ-ამირსპასალარი აღბუღას ამ კრებაზე მოუწვევია მაწყურელი, თავისა „ბიძა-ძე“ შაშია და მისი ძმა საფარის მოძღვარი პაფნოტე, „ხუთისავე თემი-სა სამცხისა“, ტაოელთა კლარჯთა, შავშთა, და ეუჭველია ჯავახთა და მსხთა¹², „ეპისკოპოსნი, მეუდაზნოენი“, უეჭველია წარჩინებულნიც და უფროსი მოხელენიც¹³. საკანონმდებლო კრება „ჭოლ(ევ)თა“-ს შეყრილა და ქვეყნის მართლმსაჯულების იმ დროინდელი მდგომარეობის შესახებ მსჯელობის შემდგომ მას საჭიროდ უცვნია ბექას კანონებისათვის დაემატებინა ახალად გამოჩენილ, თუ გახშირებულ დანაშაულობათა დასასჯელად განკუთვნილი მუხლები. ამ ნაირად

¹² ეს ორი სახელი 1672 წ. ხელთნაწერებიც გამოტოვებული
¹³ ეს ცნობა წინასიტყვაობაში გამოტოვებული ჩანს

ბექას 65 მუხლისაგან შემდგარ კანონებს კიდევ 32 მუხლი დაერთო, § 67-ე, ვითარცა შესავალი, ვ ა ბ ტ ა ნ გ ი ს ე უ ლ კოდიკოში შეცდომით არის კანონის მუხლად მიჩნეული.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის მოქმედების ასპარეზის საზღვრები უეჭველია კრების მონაწილეთა შემადგენლობის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს და როგორც იქ ტაოს, კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და სამცხის წარმომადგენელთ მიუღიათ მონაწილეობა, ისევე ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი მესხეთის ამხუთივე თემისათვის სავალდებულო საკანონმდებლო ძეგლად უნდა იქმნეს მიჩნეულად. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მისი მოქმედების ასპარეზი ძეგლის დადებასთან შედარებით საგრძნობლად სჭარბობს, რათგან საქართველოს ტერიტორიის თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა. თუ ამათანავე მესხეთის ცხოვრებისა და განვითარების მაღალ კულტურულ დონესა და პოლიტიკურად დიდ ღირებულებასაც გავითვალისწინებთ, მაშინ ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დიდი მნიშვნელობა სრულებით ცხადი შეიქმნება. ამ ძეგლში იმთიულთათვის შედგენილ ძეგლის დადებასთან შედარებით გაცილებით უფრო რთული სოციალური და ეკონომიური ცხოვრება გვეხატება და რათგან ამ დროს მესხეთისა და საქართველოს დანარჩენ ცენტრალურ ადგილებს შორის კულტურისა და სოციალური მდგომარეობის მხრივ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამ ძეგლის ანალიზით მოპოებული სურათი ნაწილობრივ შეიძლება დანარჩენ (მთა-ადგილებს გარდა) საქართველოსათვისაც დამახასიათებელი მივიჩნიოთ.

§4. ვახტან VI-ის კოდიკოში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ

ამ დანართი კანონების § § 99-103-ის შესახებ და მათი ბაგრატ კურაპალატის დროინდელიობაზე უკვე გვქონდა საუბარი. ეხლა დანარჩენ მუხლებსაც უნდა შევეხოთ. როგორც ჩანს ვახტანგის კოდიკოს ერთი ხელთნაწერის ზემომოყვანილი ცნობათაგანა ჩანს, ამ დანართ კანონთაგან უცნობ შემნიშვნელს § 141-ი ბაგრატ კურაპალატისად მიაჩნდა ალბათ ყველა სხვა მუხლებთან ერთად. ამგვარი აზრი თავისდა-თავად იბადება, რათგან § 99 შესავალს წარმოადგენს და ამის გამო დანარჩენი გაგრძელებად შეიძლება ადამიანს ეჩვენოს.

მაგრამ დანარჩენ კანონებს სამწუხაროდ ისეთი ცხადი ნიშანი არ ეტყობა, რომ საკითხის გადაჭრა პირდაპირ სექსოს მკვლევარს. აღსანიშნავია, რომ 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 167 bis, 168 და 169 მუხლებს ერთი საზოგადო თვისება აქვთ, რომელიც სხვა, არც ბექას, და არც აღბუღას დადებულ კანონებს არ მოეპოვებათ: თვითივე მუხლში სასჯელს უეჭველად კრულვაც ზედ მისდევს: „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“ (§ 161, 164, 167), ან „კრულ და წყეულ, შეყვენებულ იყავნ დაუსამანოსა ღუთისა პირითა“ (§ 161, 163), „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის ამაო მოსახსენებელი სოცოცხლე და სილვდილი მისი“ (§ 162), „კრულ და ჭყეულ და შეჩვენებულ [იყავნ] პირითა ღუთისათა და კანონსაცა ქვეშე იქმნების წმიდათა მოციქულთასა“ (§ 168) და დასასრულ § 169-ში „კრულ და სწყეულ და შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არი მოსახსენებელი სული და ხორციმისი ამას სოფელსა და მას საუკუნოსა დაუსაბამოსა ღუთისა მადლითა და კანონსა ქვეშე არს წმიდათა მოციქულთასა“-ო.

ერთი სიტყვით ყველა ამ კანონებს განსაკუთრებული ბეჭედი აზის და ბექასა და აღბუღას კანონებს არ მიაგვანან. დამნაშავეს წყევლა-კრულვა და მოციქულთა და წმინდატა კრებათა

კანონების ქვეშ დაყენება განსაკუთრებულ საეკლესიო ელფერს აძლევს მათ, თითქოს სამღვდელოების კრების დადგენილება იყოს და არა საერთო სამართლის ძეგლი. ამ თვისებებით ეს წგნები კათალიკოზთა სამართლის წიგნის კანონებს ძალიან მიაგვანან, რომელიც მართლაც მე-XVI ს. საეკლესიო კრების ძეგლის წერას წარმოადგენს (იხ. აქვე). აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ წგნ 161-169 მუხლების შინაარსი ბექა-აღბუდას და გიორგი ბრწყინვალის კანონებისას ან არ უდგება, ან თუ მსგავსებაა, წყევლა-კრულვა მაინც უქვევლად აქვს მიმატებული. § 161- ში მაგალითად ნათქვამია: „რომელმანც, ვინცგინდა დიდმანანუმცირემანკაცმანლა-ლატიტმამოკკლას,ანულალატიტ,სხვაკაცი,კრულდაწყეულ,შეჩვენებულყავნ დაუსაბამოსაღუთისაპირითადავითარ(ის)ცაგვარისაიყოსკაციიგორ-კეცისისხლიდაუურვოსდავინცაუმველოსდაშე-იწყნაროსკრულდაწყეულშეჩვენებულყავნ“-ო. ხოლო § 117-ში სწერია: „თუკაციკაცმანლალატიტმოკკლასთორმეტიათასისისხ-ლისაემატოს“-ო. ამგვარად გამოდის, რომ ერთისადა-იმავე დანაშაულობისათვის ორი სხვადასხვანაირი სასჯელი ყოფილა დაწესებული: 1) ორკეცი სისხლის დაურვება „გვარსა ზედა“ და შეჩვენება არამცთუ მკვლელს არამედ ყველას ვინც-კი მას ხელს ფაუმართავს (§ 161) და2) ერთი სისხლისა და ზედმეტად მხოლოდ 12000 თეთრი ლალატისათვის (§ 117),- არც კრულვა- შეჩვენება მკვლელს,არც რასაკვირველია მის გულშემატკივარს,- ერთი სიტყვით გაცილებივით უფრო ნაკლები სასჯელია დაწესებული.ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს ორი (161 და 117) მუხლი ერთსა და იმავე კანონმდებელს ეკუთვნოდა.

ამ ორი მუხლის გარდა მესამე, ბექას § 22-ე კანონიც გვაქვს, რომელიც მკვლელობასვე ეხება. იგი ბრძანებს: „თუ მამან მამოკკლას, ერთსახლი და გაუფოფელი იყოს და თუ გაყოფილი იყოს, სწორი და გინდა ახლოს მეყვისი ორკეცი სისხლი დაუურვოს რაც გვარისა იყოს,-ამად რომე სარუთოდ ბრალია და საკანონო არის ასკეცი და აგრევე ამა სოფელს ძლივლა ინახვის კაცთაგან,აილოს ვინცა გავლენიანი იყოს, ქედთა გარეთ ყოფა და გარდახვეწა პატრონისა და ლაშქართაგან, გადახდევასა არავისგან მოხსენება უნდა: ეპისკოპოზმა მისი წესი იცის, რაც მართებს მან უყოს“-ო. თუმცა ამ მუხლის შენაარსი 161 მუხლისაზე უფრო ახლოა, მაგრამ მაინც მათ არსებითი განსახვავება ეტყობა: იქ ორკეცი სისხლს რომ გადაახდევინებდნენ მკვლელს, მას შემდეგ შეაჩვენებდნენ და ვითარცა შეჩვენებულს ვერავინ მიეკარებოდა, არავის არ უნდა ეშველნა მისთვის, თუნდ რომ გაჭირვებული ყოფილიყო, იმიტომ რომ, ვინც-კი მას მიიღებდა, ისიც წყეულ-შეჩვენებული გახდებოდა. ერთი სიტყვით, თუ თავის ქვეყანაში დარჩებოდა მკვლელი, შიმშილით ამოერთმეოდა სული, თუ არა და სამუდამოდ უნდა გადაკარგულიყო და იქნებ ამით როგორმე სიკვდლს გადარჩებოდა. მე-22-ე მუხლში-კი ორკეცი სისხლის დაურვებისა და მამულის ჩამორთმევისა და გადახვეწის მისჯის შემდგომ, ეპისკოპოზი „რაცა მართებდა“ მად დაუნიშნავდა: საეკლესიო სასჯელს ცოდვის მოსანანიებლად. ამ შემთხვევაში მკვლელს მაინც სიცოცხლის იმედი უნდა ჰქონოდა, მხოლოდ საზოგადოებას ჰშორდებოდა. ერთი სიტყვით ჩვენამდის სამ სხვადასხვა დროინდელ კანონს მოუღწევია. გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“-ში ძმის მკვლელობისათვის 10 წლით გამევეება ამა მულთგან დასისხლის დაურვება „გვარსა ზედა“ (§17). აქ ორკეცი სისხლის დაუჯრვება არ არის დაწესებული, ხოლო კათალიკოზთა სამართლის წიგნში ძმისა და ძმის მკვლელობისათვის: ხელი მოკვეთა და მამულთაგან გამევეება სასჯელად დაწესებული (§ 5).

შემდეგ, 165-ე მუხლიცა და 135-ეც ცოლის ძალიტ მოტაცებას შეეხება და ერთსა და იმავე სასჯელსაც აწესებს ამ დანაშაულობისათვის: „ს რ უ ლ ი ს ი ს ხ ლ ი ს“ დაურდება¹⁴. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ მე-165-ე მუხლში ამას გარდა სწერია: „კრულ და წყეულ და შერვენებულ [არის] პირითა ღუთისათა და კანონსამცა ქვეშე იქმნების წმიდათა მოციქულთასა“-ო.რა ფიქრად მოსასვლელია, რომ 135-ე და 165-ე მუხლები ერთი და იმავე კანონმდებლის შედგენილი უნდა იყოს: მას რომ წყევლაკრულვის ასეთი იმედი ჰქონოდა, 135-ე მუხსაც ზედვე მიაყოლებდა და ამის გულისათვის ცხადია ახალ მუხლს არ დასწერდა.

167-ე მუხლი უფრო საინტერესოა. აქ ნათქვამია : „რომ ე ლ მ ა ნ ც კ ა ც მ ა ნ რ ა - გ ა ნ დ ა რ ა მოიპაროს და გამოჩნდეს-ორნივე თვალი და ეწვევენ და ანუ ხელფეხი და ეჭრას, თუ საპატიჟოსა ადგილსა არამოეპაროს.“ შემდეგ 152 მუხლი უნდა ჩაემატოს, რომელიც ამავე საგანს ეხება: „ესეც იცოდეთ, უ მ ე - ფ ო ს ა და უდიდებულესის კაცისაგან თვალი და წვას არავინა ღირსა, ის-იც ასე რომე ან დიდი სალარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი ქნას.“ შემდეგი ისევ 167-ე მუხლი უნდა განვარდოთ: „ვინ იყიდდეს (ნაპარავსა), ვითარცა დააფასონ, ეგრე მიყიდონ და ნაპარევი დაუკლებლივ მისსა პატრონსა მისცეს, და კ რ - უ ლ, წ ყ ე უ ლ და შეჩვენებულ იყავნ“-ო.

ამავე საკითხის შესახებ 62-ე მუხლში-კი, რომელიც აღბუღას ეკუთვნის, სწერია: „ნ ა პ ა რ ე ვ ის ა პ ი რ ვ ე ლ ა ს რ ე გ ა ჩ ე ნ ი ლ ა და ასრე იქნას აწ-ცა, რომე, თუ ცხენი და რაგინ და რა კაცმან მოიპაროს, თუ ხელთავე აქვ-დეს თავის ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა, და, თუ არა აქვდეს, აფიცოს საქონლის პატრონმან, როგორცა დაიფიცოს იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა“-ო.

62-ე მუხლი ბექას სამართლის წიგნს ეკუთვნის და ათაბაგის მოწმობით ნაპარევის ორკეცად გადახდევინება პირველ ას გაჩენილად. 167-ე მუხლში-კი იმავე დანაშაულობისათვის რომ „კაცმან რაგინ და რა მოიპაროს“, „ორ-ვე თვალი და ეწვენ“ სასჯელადაო, თუ საპატიჟო ადგილს მოეპაროს, ხოლო, თუ „საპატიჟოსა ადგილსა არ მოეპაროს“, მაშინ სასჯელად მხოლოდ ხელფეხი და ეჭრას“-ო. 152 მუხლში ახსნილია, თუ რა ითვლებოდა საპატიჟოდ: „ან დიდი სალარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი“. (აღსანიშნავია, რომ გ ი ო რ გ ი ბ რ წ ყ ი ნ ვ ა ლ ი ს „მეგლისდება“-ში პარვისათვის ნაპარავის 3 კეცი ღირებულების გადახდევინება დაწესებული §§44 და 45), რასაკვირველია 167 მუხლი გაცილებით უფრო მკაცრია, ვიდრე ბექას კანონი, ამასთანავე არც ამ მრისხანე სას-ჯელს კმარობს, და ზედმეტად წყევლ-კრულვას უწესებს მპარავსა.

167-ე მუხლი 62-ე მუხლზე უფრო ძველის შთაბეჭდილებას ახდენს. თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებითგან ჩანს, რომ თვალი დაწვა და ხელფეხის მოჭრა განსაკუთრებით თამარ მეფის წინადაცოდნით და საქართველოს დიდებულ გვირგვინოსანს ამგვარი მკაცრი სასჯელები ამოუკვეთნია (იხ. ქლი ერის ისტ. II და აქვე კარი მეოთხე). ამისათანა მდგომარეობას გვიხატავს ბექას 62-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია „პ ი რ ვ ე ლ ა ს ე გ ა ჩ ე ნ ი ლ ა“-

¹ არის აგრეთვე § 46 და 47, რომლებიც ბექას ეკუთვნის, იქ ცოლის წაგვარისათვის „ს ი ს ხ ლ ი ო რ ი წ ი ლ ი“-ა დაწესებული, გ ი ო რ გ ი ბ რ წ ყ ი ნ ვ ა ლ ი ს „მეგლის დადება“-ში ამავე დანაშაულობისათვის 1/2 ს ი ს ხ ლ ი „გვარსაზედა“ დაწესებული (§ 23).

ო. ცხადია იმის წინათ, თორემ ეხლა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თამარ მეფემდე სხვანაირი სასაჯელი ყოფილა. 152-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ თვალთა დაწვა მხოლოდ საპატიჟო ადგილას მოპარვისათვის შეიძლებოდა მიესაჯათ, მაგრამ სასაჯელის აღსრულება „უმეფოსა დაუდიდებულესის კაცისაგან არავინა ღირსა“-ო და თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, რომ ასეთი სასაჯელებისათვის მეფის თანხმობა იყო საჭირო (იქვე). სწორედ ამ თავის უფლებით უსარგებლია სახელოვან თამარს და სასაჯელს არ ამტკიცებდა თურმე (იქვე). წინათ როგორც ჩანს, მპარავებს მეფეები ასე ლმობიერად არ უცქერდენ. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მე-XVI ს. კათალიკოზთა სამართლის წიგნის სიკვდილად დასჯა და ხელის მოკვეთით დასჯა დასავლეთ საქართველოში კვლავ აღუდგენია (იხ. გვ. 2,3,5,17 და 23).

ზემონათვამითგან ცხადი ხდება, რომ ვახტანგ VI - ის კოდიკოში ბექა - აღ - ბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში დართული კანონები თავისი შინაარსით არც ერთ აქამდე ცნობილს ქართულ საკანონმდებლო ძეგლს არ უდგება, წყველა კრულვითა და ნაწილობრივ სასაჯელთა სიმკაცრით მხოლოდ კათალიკოზთა სამართლის წიგნს უახლოვდება, მაგრამ ამგვარი თვისებები შეიძლება თამარ მეფეზე უწინარესი ხანის ძეგლებსაც ჰქონოდათ. რათგან ამ კანონების გვ. 2-ს დათარიღებისათვის გამოსაყენებელი არავითარი მკაფიო ნიშნები არ ემჩნევათ, ენაც შეიძლება განახლებული იყოს, ამიტომ მათი დათარიღებისათვის ჯერ კიდევ საკმაო კვლევა-ძიებაა საჭირო. ამ კანონების შინაარსი და განსხვავებული თვისებები ამ ძეგლს საყურადღებოდა ჰხდის და მათი სადაურობის გამორკვევა და დათარიღება ჩვენი მეცნიერების მორიგ საკითხად უნდა იქნეს მიჩნეული.

§5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო

აღბუღას სამართლის წიგნის შემდეგ მე-XVI-ე და მე-XVII-ე საუკუნეებში საქართველოში, როგორც ეტყობა, ახალი სასამართლო წიგნი არ შეუდგენიათ, ან ამ ხნის ნაღვაწი მცირედი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მე-XVIII-ე საუკუნის პირველ ნახევარში ცხოველდება კანონმდებლობა. სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მეგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ან ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწეების აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნეების ნამუშევარი და ნაჭირნახულები შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყველმხრივი წარმოდგენა და ცნობა გარდაეცათ.

ამ დიადი საქმის მოტავედ და სული ჩამდგმელად გიორგი მე-XI-ე და მეტადრე დიდებული დაუვიწყარი ვახტანგ VI-ე იყო. მან შეჯრიბა ჩვენი ქვეყნის მცოდნე პირები, მათი დახმარებით საისტორიო მასალებს ერთად მოუყარა, ძველი შეავლო და შეასწორა. მანვე შეაგროვა ქართული სამართლის წიგნების კოდიკო შეადგინა. როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), მანვე გამგეობისა და მოხელების შესახებ მასალები შეაგროვა და ერთი ქართული სახელმწიფო სამართლის წიგნი „დასტურლამალი“ შეადგინა. ამაზე ცოტა წინათ საბასულხან ორბელიანი ოცდაათი წლის განმავლობაში ქართული ლექსიკონისათვის მასალებს აგროვებდა და ჩვენი დედაენის საუნჯეს ადგენდა. იმის დროს ქართული ენის ლექსიკონი „არღარა იპოვებდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უჩინო ქმნილიყო, რომელსა მეხუთე ვახტანგ მეფემან ქათულად

„სიტყვის კობა“ უწოდა. ვინააგან პატიოსანი ესე წიგნი დაჰკარგოდათ, ენაჲ ქართული თვისთა ნებათა ზედა გაერყვნათ“ და მ ე ფ ე გ ი ო რ გ ი მ უბრძანა ს ა ბ ა ს ახალი ლექსიკონი შეედგინა, „რათა ისწავლონ ენაჲ ქართული შესრულებული და განვრცებული“-ო (იხ. ს ა ბ ა ს უ ლ ხ ა ნ ო რ ბ ე ლ ი ა- ნ ი ქართული ლექსიკონის, გვ. III-IV). ვახტანგ მე-VI-ის შვილი ბატონიშვილი ვ ა ხ უ შ ტ ი ამავე ხანაში თავის საქართველოს ისტორიასა და შესანიშნავ საგეოგრაფიო აღწერილობას ადგენს. ხოლო ა ნ ტ ო ნ ი კ ა თ ა ლ ი კ ო ს ი ქართულ გრამატიკასა სწერს და ქართველ მოღვაწეების შესახებ ცნობებს აგროვებს. მრავალ-მხრივი იყო და საყურადღებო ეს ხანა და ცხოვრების განახლების მომასწავებელი,გარეშე პოლიტიკურ გარემოებას,მტრების შემოსევასა და ქვეყნის აოხრებას რომ ეს ღრმა მოძრაობა არ დაებრკოლებინა!..

მე-XVI-XVII-ე საუკ. საქართველო ისეთ პოლიტიკურ მდგომარებაში იყო, რომ სასამართლოს სწორე მოქმედება არ შეეძლო, მართლმსაჯულება შელახული ყოფილა: „ცვალებადია დღეთა და ვითარებითა ჟამათა თვით სიბრძნით და თავით თვისით სჯიდნენ და განაგბდნენ“-ო, ამბობს მეფე ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი, „ ვიეთნიმე მოყუსობით,ურიდველობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამათა, ვითარცა ენებათ ეგრედ ჰსჯიდნენ“-ო (იხ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ქრესტომატია, პირველ გამოც. გვ 394). დაცემული მართლმსაჯულების აღდგენისათვის ვ ა ხ ტ ა ნ გ მე-VI-ემ თავდაპირველად შეკრიბა ქართული ძველი სასამართლოს წიგნები „ქათალიკოზისა და მეფის გიორგის და ბექას განიჩინებული სამართლები“, ზედ დაურთვა „დაბადებისა მოსეს მიერ ქმნილი სამართალნი და კუალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთაგან გადმოათარგმნინა“(იქვე 395). ამ შრომის შემდეგ მან დიდებული სამღვდელოებისა და მოხელეების თანდასწრებით და „დარბაზის ერთა, ჭკუათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთა“ თანამშრომლობით ახალი სამართლის წიგნი შეადგინა.

ამაზე ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს კოდიკოში ნათქვამია: “პირველივე დასაწყისმან წიგნისა ამისამანვე გამცნოსთ და მუნცე მოგითხრასთ, თუ ვითარ მიზეზ ვექმენით აღწერად თითოეულად სამართალთა ფრიადთა შრომითა და მრვალის გამომეძიებლობითა თვით გულსმოდგინეთ,რ ო მ ე ლ ს ა ზ ე და მ ო წ მ ო ბ ა და რ თ ე ს ერთა ჩვენთა ს რ უ ლ ო- ბ ი თ ს ა ღ რ მ თ ო თ ა და გ ი ნ ა ს ა მ ხ ე დ რ ო თ ა, ბ რ ძ ე ნ მ ა ნ და მ ო ნ ა ხ უ ლ მ ა ნ ყ ო ვ ე ლ მ ა ნ ვ ე ე რ თ ბ ა მ ა თ და ესე ესრეთ არს შემზადებული: ხოლო სხვანიც ზემორე სხენებულნი წ ი გ ნ ე ბ ი ს ა ს ა მ ა რ თ ლ ო ნ ი დ ი დ თ ა ს ა მ ე ფ ო თ ა ნ ი მ ო ვ ი ძ ი ე თ და მოვილევით და მ რ ა ვ ლ ი ს ს ა ს ჯ ე ლ ი თ ა ვ ი დ რ ე წ ე ლ თ ა მ ე ო რ ე დ მ დ ე გა დ მ ო ვ თ ა რ გ მ ნ ე თ და იგინიცა უკლე ბ ლ ა დ ა ღ ვ ვ ი წ ე- რ ი ე ს“- (ვახტანგის სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

კანონმდებელ მეფეს განმარტებული აქვს, თუ რა მიზანი ჰქონდა, როდესაც ძველი ქართული და უცხოური სამართლის წიგნების ერთად თავმოყრის შემდგომაც მან მაინც ახალი ქართული სამართლის წიგნის შედგენა აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია.ამის მიზეზად უცხოური სამართლის ნორმების საქართველოსათვის გამოუდგეგარობას ასახელებს, რათგან საქართველოს ყოფაცხოვრებას ეს კანონები არ შეეფერებოდაო :“ვინათგან ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა წ ე ს ნ ი და ქ ც ე ვ ა ნ ი ს ხ ვ ა რ ა მ ე არ ს და არა მიჰ-გ ა ვ ს ს ხ ვ ა თ ა ქ ვ ე ყ ნ ი ს ა რ ი გ თ ა და ქ ც ე უ ლ ე ბ ა თ ა , სხვა არს დიდებული და თავადი,სხვა არს სისხლი და სიკუდილი, სხვა არს ღალატი და უკადრისი, ა მ ა თ ე ს- ე ვ ი თ ა რ ს ა ს ა მ ა რ თ ა ლ ნ ი ს ხ ვ ა თ ა გ ა ნ ა ჩ ე ნ თ ა შ ი ნ ა მ ო კ ლ ე დ ი კ ო - ე ბ ი ს და მ ა თ ი წ ი გ ნ ი უ ფ რ ო ს ჩ ვ ე ნ და უ ხ მ ა რ არ ს ,- ნუ

სიქადულად შემირაცხავთ და ვ გ ო ნ ე ბ უ მ ჯ ო ბ ე ს ა დ ყ ო ვ ე ლ თ ა ს ა წ ი გ ნ ს ა ა მ ა ს ს ა ს არ - გ ე ბ ლ ო ს ქ ვ ე ყ ა ნ ი ს ა ა მ ი ს ა დ “ (ვახტანგის სას. წიგნ. § 204 მინაწერი).

მოსეს სჯულის წინ, შესავალში, რომელიც თუმცა თვით ვახტანგს არ ეკუთვნის, როგორც სამართლიანად შენიშნა დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე მ (Свор .зак. груз. Вахтанга. გვ. 146, შენ.), მაგრამ რომელშიაც მისი სურვილი და წადილი, რამაც აიძულა ახალი კანონები შეედგინა, მაინც კარგად არის ახსნილი, ნათქვამია: ვახტანგი ხედავდა, რომ მოსესი, ბერძნული და სომხური კანონები ყოველთვის ვერ გამოდგებოდა, ამიტომ რომ სხვა ქვეყნისათვის იყო შედგენილი და საქართველოში სულ სხვა პირობები არსებობდა, რომელთაც ადგილობრივ შედგენილი სასამართლოს წიგნი უკეთესად მოუხდებოდა და მიუდგებოდაო (იქვე, 164). მაგრამ ახალი კანონების დადგენის შემდეგაც ვახტანგი კარგადა გრძნობდა, რომ მისი ნამუშევარი სრული არ იყო :’ მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა“-ო, გულწრფელად აცხადებს კანონმდებელი, «ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არ ც მისვდების კაცის გონება“-ო (ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ქ რ ის ტ. გვ. 395). მოსამართლესი განაჩენის დადგენის დროს ჯერ წინანდელი და ახალი გამოცემული კანონები უნდა გაესინჯა და თუ იქ შესაფერისს ვერას იპოვიდა, მაშინ იგი თითონ „მიხუდეს რასმე და მოიგონოს“ განაჩენი და თუ ამ „მოგონებულს“ სამართლის წიგნში ჩაურთავს და დასწერსო, „კარგსა და მართებულს იქს“-ო, დასძენს ვახტანგ მეფე.

ვახტანგ VI-ე თხოულობდა, რომ ასეთი ახალი დანართი სამართლის წიგნის ძირითად ტექსტში არ გაერიათ და არ შეეცვალათ:“ რომელმან ბრძენმან და გულისხმისმყოფელმან მოსამართლემან... ინებოთ შეცვლა სამართალთა სხვებრ რათმე, ამას ნუჰყოფთ, ნუცა გარყუნით წერილი ჩვენთა, რომელი აღგვეწეროს, არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით ჰპოოს, იგი ჩართვით თვსვე თქმულად, სადა ენებოს, მუნ დაიწე-როს და იგიც ეგოს“-ო (ვახტ. სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

როგორც ბ ე ქ ა - ა ლ ბ უ ღ ა ს სამართლის წიგნის ფეიქრიშვილისეულ ხელთნაწერის განხილვის დრო (იხ. აქვე § 3) არნიშნული გვქონდა, ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ. ებრაელთა სამართლის წიგნების, ერთ ხელთნაწერში ერთნაირი კრებულის მსგავსად მოთავსება ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI-ზე უწინარესაც სცოდნიათ. ამას გარდა გ ი ო რ გ ი ბ რ წ ყ ი ნ ვ ა ლ ი ს „ძეგლისდებ“-ის განხილვის დორსაც (იხ. § 2) დავრწმუნდით, რომ სხვა ერთა კანონმდებლობის ძეგლები ქართულ იურისტებს მე-XIV ს-ის პირველნახივარშიაც ხელთ ჰქონიათ. მაგრამ ამ ძეგლების ქართული თარგმანის არსებობა ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI-ეს, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ვ ა ხ ტ ა ნ გ მეფეს ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები ხელახლად გადმოუქართულებია. ამნაირი ძეგლების ძველი ქართული თარგმანი უეჭველია წინათაც იქნებოდა, მხოლოდ მე-XVIII ს. ალბათ ან დაკარგული იყო, ან სრულებით მივიწყებული.

ბერძნულითგან ნათარგმნი კანონების შესახებ თავიანთი აზრი აკად. ბ რ ო ს- ს ე თ გ ა ნ მოყოლებული ბევრს მეცნიერსა აქვს გამოთქმული, მაგრამ უკანასკნელად ეს საკითხი საფუძვლიანად განხილული აქვს პროფ. ს ო ვ ო ლ ს კ ი- ს თავის მონოგრაფიაში „Греко- римское право в уложении грузинскаво царя Вахтанга VI (იხ. Жур. Мин. Нар. Просю 1897 წ. ეკენისტვის №, გვ. 56-93). მისი აზრით ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს კოდიკოში შეტანილი „ბერძნული სამართლის წიგნი“ ვ ლ ა ს ტ ა რ ი ს სინტაგმის შემოკლებას წარმოადგენს არმენოპოლოგთან და სხვა წყაროებითგან შევსებულს. ამ სახითვე უნდა ჰქონოდა ამ ძეგლის ბერძნული დედანი ქართულად გამომთარგმნელს, რასაც ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანის რიგზე დალაგებულობა

ამტკიცებს. გამოჩენილი გერმანელი პროფ. ც ა ხ ა რ ი ე ფ ო ნ-ლ ი ნ გ ე ნ ტ ჰ ა ლ ი ს მიერ შემოღებული კლასიფიკაციის მიხედვით ამ ქართულად ნათარგმნს ბერძნულ საკანონმდებლო კრებულს უნდა ეწოდოს „Epitome Syntagmatis Matthaevi Blastaris ad Hexabibulum Harmeno-puli mutati“ (იხ. ს ო კ ო ლ ს კ ი ს ზემოდხსენებული მონოგრაფიის გვ 584 შემდეგი). „ბერძნული სამართლის წიგნი“-ს ქართული ტექსტი ჯერ გამოცემული და ფილოლოგიურად შესწავლილი არ არის.

სამაგიეროდ ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს კოდიკოში შეტანილი „სომხური სამართალი“ უკვე გამოცემულია დოც. ლეონ მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი ს მიერ (იხ. „სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, შესრულებული ვახტანგ მე-VI-ის ბრძანებით, გამოსცა ლეონ მელიქსეთ ბეგმა. Monumenta Georgica. IV Legas № 2 ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა. ტფილისი 1927 წ.)

„სომხური სამართალი“ ორი ნაწილისაგამ შესდგება, რომლის პირველი, 150 მუხლისაგან შემდგარი ნაწილი, რომელიც უკვე პროფ. ვ. ს ო კ ო ლ ს კ ი მ თავის ზემოდხსენებულ მონოგრაფიაში აღნიშნა (გვ. 59), მე-V ს. დამლევს ბასილისკე კეისრის მეფობაში შედგენილი და აღმოსავლეთში მიღებული რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ამ ძეგლის სამი, ბერძნული, ასურული და სომხური, ტექსტია ცნობილი. სამივე გამოცემულია პროფესორების ბ რ უ ნ ი ს ა და ზ ა ხ ა უ ს მიერ :Dr. G. B r u n s und Dr. Ed. S a c h a u. „Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünfte lahrhundert“, Ester Theil. Die orintlischen Texte, Zweiter Theil Die Uebersetzungen (Leipzig 1880).

„სომხური სამართლის წიგნი“ 1703-1711 წ. უნდა იყოს გადმოთარგმნილი. ლ ე ო ნ მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ს, რომელსაც ამავე ძეგლის შესახებ სპეციალური მონოგრაფიაცა აქვს დასაბეჭდად დამზადებული, გამორკვეული აქვს, რომ ამ კანონების პირველი 150 მუხლი ასურულ-რომაული მე-V ს. სამართლის წიგნის ნერსეს ლამბრონისეული მე-XII ს. დამლევს სომხური ვერსიის თარგმანს წარმოადგენს,- მეორე, 152-431 მუხლების შემცველი, ნაწილი კ ი მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი ს მიერ მე-XII ს. დამლევს შედგენილი „სომხური სამართლის წიგნი“-ს თარგმანია (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოცემის გვ VIII-IX).

ლ. მელიქსეთ-ბეგს გამორკვეული აქვს, რომ „ქართული ტექსტი შესაფერისი სომხური დედნების მხოლოდ თავისუფალ) და არა ზედმიწევნით სწორ) თარგმანს წარმოადგენს“, ზოგან შემოკლებულს, ზოგან დანართებით დამახინჯებულსაც, ამიტომ ბევრგან ქართული თარგმანი სომხურ დედანს არ უდგება (იქვე XII). ამას გარდა თარგმანის ენა ცხად-ჰყოფს, რომ მთარგმნელს ქართული იურიდიული ტერმინოლოგია არ სცოდნია და დაკისრებული საქმისათვის სათანადო შესაფერისი პირი არ ყოფილა, როგორც ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი ს დაკვირვებითგანა ჩანს, „სომხური სამართლის წიგნი“-ს შინაარსს კოდიკოს დანარჩენ შემადგენელ ნაწილებზე და თვით ვახტანგ VI სამართლის წიგნზე გავლენა არ მოუხდენია (იქვე XIII).

საკუთრივ ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI-ის კანონები საკმაოდ დიდი სამართლის წიგნია. ტექსტი იქ დარგების მიხედვით კარებად არის დაყოფილი, მაგ.: შესავალს მისდევს „კარი თეთრის გარიგებისა“, შემდეგ „კარი გაყრისა და ერთმანეთის დაშორებისა თუ ვითარ უნდა“, „კარი პირველი ვალისა თუ როგორ აიღების“, „ამანათისათვის“, „კარი ქურდობისა და სამართალი მისი“, „კარი ნასყიდობისა“, „გაცვლილობისა“ „თუ ვითარ ხანს დაწერა განაჩენისა“. მაგრამ ზოგადი სათაურები დაკარგული, ან დამახინჯებული ჩანს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ბევრი ხელთნაწერებია შემონახული, მაგრამ კარგი და ძველი მათ შორის სამწუხაროდ ცოტაა. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს აღწერილობის თანახმად სულ სამიოდე ხელთნაწერი უნდა იყოს მე-XVIII ს. პირველი მეოთხედის, ან ნახევრის. მათგან უძველესად მიჩნეულია წ. კ. გ. ს., აწ ტ. ს. უ. საიდველეთა მუზეუმის ხელთნაწერილი №3683, რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით თვით ვახტანგის დროინდელი უნდა იყოს, მას ხელთ ჰქონია და ზოგიერთი ადგილები, როგორც მაგ. §207-ს ბოლო და §§ 262, 263 და 270, თითქოს თვით ვახტანგ მეფის ხელით იყოს ნაწერი (იხ. Опис. II, 614-615). დოც. ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ -ბ ე გ ი ც ამტკიცებს, რომ ეს ხელთნაწერი „თვით ვახტანგის სიცოცხლეშია გადაწერილი(რაც, სხვათა შორის, ნათლად ჩანს ამ ძვირფასი მანუსკრიპტის გადამწერის სიტყვებიდან: „დღეგრძელ ჰყავ ღთო პატრონო ვახტანგ“ [იხ. ჩვენი გამოცემით გვ. 42 გ.] და „ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს გამგებელი ბატონიშვილის ვახტანგ. ამინ“ [ibid., გვ. 179] (იხ.სომხური სამართალი გვ. X-XI).

მოუცვლელობის გამო იმ ადგილების შედარება, რომელნიც თვით ვახტანგ VI-ის ხელით დაწერილად არის მიჩნეული, ვერ მოვასწარი, მაგრამ თვით ხელთნაწერის გადაკითხვამ დამარწმუნა, რომ პატივცემული მკვლევარნი შემცდარი უნდა იყვნენ: იქ ტექსტში ხარვეზებია, უეჭველია დედნის, საიდგანაც ეს ხელთნაწერი გადმოწერილი უნდა იყოს, დაზიანებულობის გამო. ასეთ მდგომარეობაში ვახტანგის კანონები ვახტანგის დროს არ იქნებოდა რასაკვირველია. ამას გარდა თვით კანონების ტექსტი არა ერთგან ისეა დამახინჯებული, რომ ასე მაშინ არ შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ ეს ხელთნაწერი ვახტანგის მერმინდელი უნდა იყოს იმ დროისა, როდესაც აღმ. საქართველოში თურქთა და სპარსთა, ბატონობის წყალობით ზოგი ხელთნაწერი სრულებით დაიღუპა, ზოგი ძალზე დაზიანებული გადარჩა და მე-XVIII ს. მეორე ნახევრითგან განახლებული იქმნა. ამ და სხვა თითქმის ყველა ხელთნაწერების ვახტანგის კანონის ტექსტის ხარვეზიანობა სწორედ არ გდარჩენილი დედნის დაზიანებულობის შედეგია და მომასწავებელი. ასეთ პირობებში ვახტანგ VI-ის ამ ხელთნაწერში დღგრძელობით მოხსენიება თავდაპირველი დედნითგან მერმინდელ გადამწერთაგან თავდაპირველი ანდერძის დაცულობად უნდა იახსნას, საბოლოო დასკვნისათვის შესწავლაა საჭირო, მაგრამ ზემოაღნიშნული გარემოება მის ვახტანგის დროისად მიჩნევის აზრს მეტად სათუოს ჰხდის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი თუმცა მხოლოდ ქართლის სამეფოსთვის იყო შედგენილი, მაგრამ მთელ საქართველოში იყო მიღებული. იგი ქართული საკანონმდებლო შემოქმედების მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ძეგლია. სამწუხაროდ მისი ტექსტი აქამდის მეცნიერულად გამოცემული არ არის. არსებობს პროფ. დ. ჩუბინიშვილის გამოცემა, რომელიც პეტერბურგში 1846 წ. გამოსული ქართული ქრესტომატის პირველ გამოცემაშია დაბეჭდილი (გვ. 394-455). ამ ძეგლის ორი, შეცდომის გამო ერთნაირად უვარგისი რუსული თარგმანი პოიპოვება: ერთი „Сборник законов грузинскаво царя Вахтанга VI , изд. Правительствующаго Сената“, პეტერბურგშია 1823 წ. დაბეჭდილი, მეორე მისივე ოდნავ შესწორებული გამოცემაა : „Сборник законов царя Вахтанга VI, изд. Френкеля под редакциею Д. З. Бакрадзе“, ტფილისში 1887 წ. გამოვიდა. განზრახული იყო ამ ძეგლის ფრანგული გამოცემა, რომელიც, როგორც „Collection orientale“-ის პირველი, “L' Histoire des Mongols de Rachid- eddin“-ის შემცველი წიგნის შესავალში აღნიშნულია იმ მეხუთე რჩეულ ძეგლად უნდა ყოფილიყო, რომელთა გამოცემა საფრანგეთის მაშინდელ გამოჩენილ ორიენტალისტთა აზრით საჭირო იყო. მეფისადმი მიმართულ და 1833 წ. დაწერილ შესავალში ნათქვამია : „ Enfin le C o d e d u r o i W a k h t a n g VI, don't la traduction est confiée à M. Brosset, de la Société asiatique”(იხ. გვ. 4). სამწუხაროდ ეს კარგი აზრი ვერ განხორციელდა და ვახტანგ VI-ის კანონების ფრანგული

თარგმანის გამოცემა, რასაც ამ ძეგლის ევროპაში შესწავლისათვის მნიშვნელობა ექნებოდა, ვერ მოხერხდა.

ვ ა ხ ტ ა ნ გ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებაც შედარებით უფრო მეტია დაწერილი, რომელთა შორის შეიძლება დასახელებულ იქმნეს:

1) „Д, Пурцеладзе, Краткое систематическое уголовного законодательства Вахтанга VI, царя Грузинскаво, с показанием достоинств и недостатков его,“ ტფილისი 1864 წ.

2) D r j u r . e t p h i l . F e l l x H o l l a c k . Zweit Grundstein zu einer grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte, Leipzig 1907 წ. (გვ 91-255 სწორედ ვახტანგის კანონებს ეხება).

3) გ. თ ა რ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი „სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონების წიგნის მიხედვით“(იხ. „კრებული“ პეტერბ. ქართული სამეცნიერო წრისა ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. (გვ.113-130).

4) პ. კ ი ზ ი რ ი ა „სისხლის სამართლის კანონდებლობა საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონთა კრებულის მიხედვით (გაზ. „საქართველო“ 1915 წ. № № 92, 94-100, 104 და 105).

ყველა ამ მონოგრაფიების შეფასება ჩვენი „ქართული სამართლის ისტორიის“ სათანადო წიგნში იქნება.

ქართული სისხლის სამართლის ისტორიისათვის საერთო საკანონმდებლო ძეგლებს, სამართლის წიგნებს გარდა დიდი მნიშვნელობა ზოგიერთ საბუთებში, მეტადრე გარიგების წიგნებში სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელების შესახებ შეტანილ ცნობებსაცა აქვთ. ამიტომ წყაროების განხილვის დროს უნდა ამგვარი შინაარსის ძეგლებიც მოვიხსენიოთ. მათ შორის პირველი ადგილი ქრონოლოგიურად უნდა 1459 წ. და წ ე რ ი ლ ს ა და 1673 წ. გ ა ნ ა ხ ლ ე ბ უ ლ ს ს ა მ - თ ა ვ ნ ე ლ ის დ რ ა მ ი ს ა და ს ა კ ა ნ ო ნ ო ს გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ ი ს მიეკუთვნოს, რომლის ტექსტი შემოკლებით თ. ჟ ო რ დ ა ნ ი ა ს ქ ვ ბ შ ი ა მოთავსებული (II, 272-277). აქ მოთავსებული ცნობები ქსნის ხეობას ეხება.

ქ ს ნ ი ს ე რ ი ს თ ა ვ თ ა ე რ ი ს თ ა ვ ი ს შ ა ლ ვ ა ქ უ ე ნ ი ფ ნ ე ვ ე ლ ის ა გ ა ნ ლ ა რ გ ვ ი ს ი ს მ ო ნ ა ს ტ რ ი ს ა დ მ ი 1470 წ. მ ი ც ე მ უ ლ ი ს ი გ ე ლ ი ც სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელის განჩინებას შეიცავს. განჩინება ლარგვისის მონასტრის გარშემო მდებარე მიწა-წყალსა და მოსახელე ხალხს ეხება, მაგრამ ვითარცა „კითხულობითა და ბრძანებისათ... მეფეთა მეფისა ბაგრატისათა“ დადებული შეიძლება მაშინდელი დანარჩენი საქართველოსათვის ცოტად-თუ-ბევრად დამახასიათებელად ჩაითვალოს. ამ ძეგლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მესამე წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 555-561).

ყურადღების ღირსია ნაწილობრივ წ ი ლ კ ნ ე ლ ის ს ა რ გ ო ს გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ შ ი მ ო ქ ც ე უ ლ ი ც ნ ო ბ ე ბ ი ც (იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. წ. II, გვ. 9-26).

შემდეგ უნდა ს ვ ი მ ო ნ მ ე ფ ი ს 1590 წ. ბ რ ძ ა ნ ე ბ ა ი ც ო ს დასახლებული მეკობრის მძებნელად გაფშარ ჯავახიშვილისა და ლარაძის ყარაიგის დანიშვნის შესახებ, რომლის ტექსტი „საქართველო სიძველეთა“ მე 2 წიგნში დაბეჭდილი (გვ. 23- 24). ამ ძე გ ლ შ ი თ ვ ი თ მ ე კ ო ბ რ ი ს მ ძ ე ბ ნ ე ლ ის ს ა მ ო ს ა მ ა რ თ ლ ო უ ფ ლ ე ბ ე - ბ ი ც ა რ ი ს ა ღ ნ ი შ ნ უ ლ ი და დასახელებულია, რომელი დანაშაუ-ლობისათვის რა სასჯელი უნდა ყოფილიყო დადებული. თუმცა გომფარ ჯავახიშვილის და ლარაძის სამოხელეო მოქმედების აპარეზი დილომს ზევითა და მტკვრის გამოღმა ხევამდე მდებარე (იხ. გვ 23) ადგილს შეიცავდა, მაგრამ ამ საბუთში აღნიშნული სასჯელები უეჭველია მთელი მაშინდელი ქართლის

სამეფოთვის სავალდებულო და საერთო იქმნებოდა. ამიტომ ამ ძეგლის შინაარსს ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ქართლის სამეფოში მოქმედი სისხლის სამართლის შესასწავლად.

§6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები

ერეკლე მეფის დროს ახალი საზოგადო სასამართლო წიგნები არა შეუდგენიათ რა, მხოლოდ რამდენიმე სახელმწიფო გამგეობისა და წეს-რიგის შესახებ ცალკე კანონები და ერთი პატარა ადგილობრივი სამართლის წიგნი იყო გამოქვეყნებული : 1765 წელს მეფე ერეკლეს საქართველოს კათალიკოზისა და ეპისკოპოზთა, დარბაზის ერთა და ყოველთა ჩინებულთა განჩინება იყო დადებული, რომ ტყვეობითგან დაბრუნებული გლეხები ყმობისაგან განთავისუფლებულები უნდა ყოფილიყვნენ. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამ განჩინების ქართული დედანი გამოქვეყნებული არ არის, დაბეჭდილია მხოლოდ რუსული თარგმანი (Д. Пурцеладзе. Груз. Крест. Грам. გვ. 17).

1774 წელს, 4 იანვარს დადგენილი იყო განაჩენი საქართველოში „მორიგი ლაშქრობის“ დაწესების შესახებ. განაჩენი დაიწერა „ერეკლე მეორისა საქართველოს მეფისაგან, თანდასწრებით... უფლისწულის გიორგისათა და ყოვლად სამღვდელთა საქართველოს ეპისკოპოზთა და ბრწყინვალეთა თავადთა და აგრედვე ყოველთა კარის მოხელეთაგან და შემდგომთა დარბაზის ერთა და ყოველთა სამღვდელთა დასთაგან და აგრედვე ყოველთა საქართველოს ჩინებულთაგან“; ეს საყურადღებო განჩინება დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენ“-ში (ტომი 1, 187-198).

1782 წელს 14 ოქტომბერს არაგვის საერისთაოს მპყრობელმა ერეკლე მეფის ძემ ვ ა ხ ტ ა ნ გ მ ა თავის „ ძმის ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ლ ე ო ნ ი ს ა გ ა ნ მ თ ე ბ შ ი დადებული განჩინება ხელმეორედ“ გადაახლა და რამდენიმე თავის მიერ განწესებულებიგ თან ჩაურთო. ეს არაგვის საერისთაოს განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა არაგვის ხეობის სასამართლო წიგნია. ეს საყურადღებო ძეგლიც ე. თ ა ყ ა ი - შ ვ ი ლ მ ა გამოსცა (იხ. „საქართველოს სიძველენიო“, ტომი 1, გვ. 203-208).

აღსანიშნავია რომ არც აღა-მაჰმად ხანის საშინელმა შემოსევამ და ქვეყნის აოხრებამ გაუტეხათ მაშინდელ მოღვაწეებს გული. თვით მთავრობის ზოგიერთი წრეები გრძნობდნენ, რომ დავრდომილ სამშობლოს აღდგენისათვის საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შეცვლა იყო საჭირო. საქართველოს აღდგენის საშუალებაზე გიორგი მე-XII-ის ძეს ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ს ა ც ბ ე ვ რ ი უ ფ ი ქ რ ნ ი ა და 1799 წევს ვრცელი მოხსენება დაუწერუა, რომელშიაც დაწვრილებით ჩამოთვლილია, თუ რადარა ცვლილებების შეტანა იყო მისი აზრით საჭირო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში: „ სხუა და სხუა გუარმან ცუალებამან კანონთამან, უთანჯმოებამან და უწესობამა მართებულობისამან მოიყუანეს თუთქმის სრულიად საქართუწლოდსა ერნი განწირელებასა შინა და ამა გარემოებესა შინა აღყუანებულ იქმენ. მოახსენებს ი ო ა ნ ე ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი გიორგი მე-XIII ეს, საყდარსა წინაპართა შენთასა და ჰსჭურეტ ყოელსა ამას უწესობასა და წარუმართებლობასა საქმისასა და, უკეთუ ღონესა არა რადასამე მოიპოვებთ, ესე უბედურებად იქმნების განგრძელებულ; მოქრისტიანულსა და ერდგულსა გულითა, ვითარცა მშობლისა მიწისა ჩუწნისა ერთმამულეთათვის, ეგრეთვე უმაღლესობისა თქუწნისათვის შევედ ესე გუარსა კადნიერებასა და ესე ღონედ, რომელიცა იქმნების სარგებლოვანი და არცა სამძიმო ერთათვის, აქა მოვიხსენენ რაოდენიმე მუხლნი ჰსჯულსადებელად ქუწმევრდომთა და სქესთა მეფისა ძეთასა და

სამღვდელო თავადთა; რომელი, უკეთუ იქმნების სრულყოფა ამისი, ვსასოებ, რათა ამის ძალით იდინეთ თქუენცა და სარგებელ ექმნენცა საზოგადოდ მცხოვრებთა საქართუწლოსა შინა“-ო, დასძენს იოანე თავის „წინადადება“-ში (იხ. პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოს ამ ჟამად საქართ. საისტ.-საეთნოგრაფიო მუზეუმში გადმოტანილი ხელნაწერი თვით იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკითგან №65, გვ 1 ა).

შესავალის შემდეგ ბატონიშვილი მხეცრობისა, შემოსავლისა, ფულისა, მოხელეებისა, სამღვდელოთა დაკასტერიისა, ნიშნებისა და სხვანაირი ჯილდოებისა, სკოლდებისა და სასწავლებლებისა, მეფისა და წევრთა მეფისათა ჯამაგირის დაწესებისა, მეფისძეთა მემკვიდრეობისა და ბევრ სხვა საგნების შესახებ მსჯელობს. ეს მოხსენება დაწერილია „წელსა 1799, თუცსა მაისს 10, ტფილისს“. იოანე ბატონიშვილს იგი მეფისათვის წარუდგენია და, როგორც თვით ავტორი ამბობს, : მათმან სიმადლემ ღთსად მი განსვენებულმან მეფემან აღმითქო და მოიწონა ესე კსჯულდება სამოქმედოდ“-ო, გარნა სიკვდილმან მოუსწრაფა“-ო, დასძენს ბატონიშვილი, „ჩუწნცა შეგუწმთხუა ესე და მოვაკლდით ყოველსავე“-ო, განაგრძობს იგი. „ვისაც ღთნ მოგცეთ და კელმწიფის წყალობით მიემთხუწთ“, თქუენც განიხილეთ ესე დანუ მომდგრებით ; რა ერთხელ დაიდება წესი, წარმატებაში წავალს; პირველ დაწყება ყოვლისა საქმისა ძნელია და ოდეს გულსმოდგინედ შეუდგება, ასეთი არა არს რა ვუნებისაგან ნაწარმოები, რომელსა ზედა არა ძალედვას შემართებად ძალსა კაცობრივსა. მე ამაზედ ვსასოებ, რადგან ეკლესიის კანონნი სხუა და სხუა ცუალებაშიაც მაინც მიმდინარეობენ პირველისამებრ; უკეთუცა ესეცა დაწესდება, ერნი საქართველოსანი, ვა არიან მტკიცე სარწმუნოებასაცა, ვინადგან სდ საზოგადოებისა სასარგებლო არს“-ო(ხელწერის გვ. 22 a-b). იქვე იოვანე ბატონიშვილი საკუთარი სახელით აწერს „იოანე ბატონიშვილი. მაშასადამე რუსის მთავრობას რომ საქართველოს სამეფო არ მოესპო, მაშინ ეს მოხსენება განხორციელებული იქნებოდა. ამიტომ ამ საინტერესო ძეგლის შესწავლა აუცილებლად საჭირო, რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ნაყოფის მოტანა შეეძლო ამ მოხსენების განხორციელებას, და გავითვალისწინოთ, რამდენად სწორედა ჰქონდა ავტორს საქართველოს მაშინდელი მდგომარება და გაჭირვება. მთელი ეს ნაწარმოები დედნითგან გადმოწერილი გვაქვს და ქართული სამართლის სხვა სწყაროებტან ერთად ვაპირობთ გამოცემას.

ამ საყურადღებო მოხსენების გარდა იმავე დროს იოანე ბატონიშვილის უფროსს ძმას საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეს დავითსაც შეუდგენია სახელმწიფო მართვა-გამგეობისა და მართლმსაჯულების ცვლილებისათვის ახალი კანონები. შავად დაწერილი ხელნაწერი მისივე შენიშვნებითა და მინაწერებით პეტერბურგის საკარო სამკითხველოში ინახე და იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკას ეკუთვნის (№79). თავი აკლია და, თუ როდის არის შედგენილი ეს კანონები, ხელწერში არ არის არნიშნული, მაგრამ რაკი დავითი თავის თავს „ მეფედ და მფლობელად“ უწოდებს, ეტყობა რომ გიორგი XIII-ის სიკვდილის შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი, იმ დროს განმავლობაში, როცა ბატონიშვილები, ჯერ კიდევ სამშობლოში იმყოფებოდნენ. ხელნაწერში შემდეგი კანონებია : „№1 უცხოს ქვეყანათ შემოსულთ წყალობაზედ, სათარხნეზედ და ბინის მიცემაზედ ღთვისათა (sic!) და წყალობა ჩვენ დავით¹⁵ მეფე და მფლობელი სრულიად საქართველოსი სხვადასხვათა“- ამ სათაურს ზედ მისდევს

¹⁵) მერმე ეს სიტყვა წაუშლიათ; ამ სახელს მისდევს ფრჩხილები ( ). მაგრამ შიგ კი არაფერი სწერია.

შესავალი და კანონებად 20 მუხლი,- „№ 2 ყოველივე ძველისა და ახლის დავების გადაჭრაზედ“, აქაც სათაურს შესავალი მისდევს და 17 მუხლი,-№ 3 კაცი სიკუდილის უკან მისი დოვლათისა და მის ცოლშვილის ბინის მიცემაზედ“, შესავალს 83 მუხლი მისევს,-„მანიფესტით № 3 (sic!) კაცი რომე რომე მოკვდეს და მას ობლები დარჩეს მისი დოვლათისა და ობელების ბინის მიცემაზედ საქართველოსა შინა“, შესავალს 41 მუხლი მისდევს,- „№ 4 მამის საიკუდილის უკან ვისმე ობოლს თუ ვალი რჩებოდეს და მახსნაზედ ვალისაგან“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს,-“მანიფესტით № 4 (sic) მამის უკან რომე ვალი დარჩეს და შვილებს ედაებოდნენ“, შესავალს 9 მუხლი მისდევს (მე-9 ე მუხლი თუმცა გადახაზულია), - „№5 დედის ვალის ქვეშე ჩავარდნაზედ და თუ შვილებს ედაებოდნენ მასზედ გადაცემული“, ვრცელს შესავალს 29 მუხლის მიჰყვება,- „ მანიფესტით № 5 (sic) დედა რომე ვალქვეშ ჩავარდეს და შვილებს ედაებოდნენ“. შესავალს 16 მუხლი მისდევს,- „განუყრელთ ძმებზედ დავლათიანთ და ბედოვლათათათვის და მრავალს რიცხვთ უსამართლობაზედ“, გრძელს შესავალს 82 მუხლი მისდევს,-„№6 მანიფესტით: ყოველთ განუყრელთ ძმათათვის ბიძაშვილებისათვის ბედოვლათობისა და გაყრის მიზეზებისათვის,მამულის გაფუჭებულისათვის (sic) და ანუსხვა კეთილთ და ბოროტთ ძმათა შინა რა სამართალი უნდა მიეცეს“, ვრცელს შესავალს 43 მუხლი მისდევს,- „ №7 სრულიად საქართველოს აღწერაზედ კაცისა და მანდილოსანთ გვამი,მოხუცებულთ ყრმათამდე და რომლის რიგზედაც უნდა აღწეროს და რიგირ ჩამოვარდნაზედ“, შესავალს 8 მუხლი მისდევს,-„№8 რა სარწმუნოების მღუდელი რომე იუყოს მათის ვალის აღსრულებაზედ“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს,-„ მანიფესტით „№9 სენადისა (sic) და სასამართლოების განწესებაზედ და მათ მოვალეობაზედ (sic)“,“ შესავალს 11-5 მუხლის მისდევს;“უქაზით ანუ ისტრუქციით №10 პოლიცისა (sic) და ანუ მოვრავის (sic) მოვალეობა ქალაქებსა შინა თუ როგორც უნდა მოიქცეს ქალაქის მოვრავი (sic) და მისი რიგირ მიცემაზედ“, მოკლე შესავალს 36 მუხლი მისდევს,-“№11 სამძღურის მოვრავის მოვალეობაზედ და ანუ რა რიგით უნდა მოიქცეს“, შესავალს 39 მუხლი მისდევს. ამით თავდება ხელნაწერი, მაგრამ რაკი იგი უყდოა, შეიძლება დანარჩენი მოგლეჯილი იყოს.

ამგვარი თხზულება სხვა ხელნაწერშიაც მოიპოვება: სახელდობრ, სამცხენიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ხელნაწერშიაც (№102 Msc. Georg.) შენახულია სამართალი ბატონის შვილის დავითისა“, ორ წილად. პ ი რ ვ ე ლ ი, რომელიც 32 თავისაგან შესდგება,“ ს რ უ ლ ი ქ მ ნ ა ო კ დ ო მ ბ რ ის □ 15) წ ე ლ ს ა: ჩყ. (1800)ს ა მ ე უ ფ ე ო ს ს ა ქ ა ლ ა ქ ს ა ტ ფ ი ლ ი ს ს ჯელითა ანჩისხატის კანდელაკის მღუდლის გაბრიელისათა“. თვითეული თავი მუხლებად არის დაყოფილი და სულ ერთობლივ მუხლების რიცხვი 245 უდრის. როდის არის მეორე ნაწილი დაწერილი, არა ჩანს, მხოლოდ სხვა ქალაქებზე (თეთრზე, პირველი ნაწილი ლურჯზე) და სხვა უფრო ლამაზი ხელით დაწერილი. არც წინასიტყვაობა, არც ბოლოსიტყვაობა ამ ნაწილს არა აქვს, აქა-იქ, მეტადრე ბოლოში, თვით დავით ბატონიშვილის სახუთარი ხელით დაწერილი კანონები მოიპოვება.

პირველ ნაწილს შემდეგი წინასიტყვაობა უძღვის :“ შეწევნითა ღისათა ჩნ საქართველოს მემკვიდრე და რუსეთის სამხედრო ღენერალი ლეიტენანტი და კავალერი მეფის-ძე დავით წარმოვუდგენთ ერთა ჩუწნთა გონებისა ჩემისა ჰსჯასა რლისაცა კარგიერებდ შემოიტანს შეკავშირებასა ერთასა. ვინადგან უწყიან ყთა, თუ ვითარითამე სურვილითა უყუფიესთ წინაპართა ჩუწნთა სჯულისათვის ერთა კარგიერებისადმი მოსაყუნათა. რლთაცა შრომაჲ არა არს უსარგებლოჲ მაგრა ცულილებისა გამო სუფლისა და ანუ უვითარებლობისა მწერალთასა იხილვებოდა ჯელყოფილსა შა მათსა მეტ და ნაკლ ყოფობაჲ რლისა გამო იყო უთანხმოებაჲ. და დაუმორჩილებელობაჲ ჰსჯულთა და მათ განწესებათა. ა მ ი ს გ ა მ ო ი ძ უ ლ ე ბ უ ლ მ ა ნ ვ ჰ ყ ა

ვ შ რ ო მ ა დ და შე ვ ჰ ს თ ხ ზ ე ე მ რ ა ვ ა ლ თ ა პ ი რ ა დ - პ ი რ ა დ თ ა გ ა ნ ს ჯ უ ლ თ ა და გ ა ნ წ ე ს ე ბ ა თ ა რ ლთაცა აქუნდა-ყე მახლობელ დგომად ბუნებითისა ჰსჯულთა. რ ა მით უჩვენო ერთა ჩემი ესე უწმწვერვალესი სიყვარული და მოვიყვანო იგინი კარგიერბასა შ ა და მით უღელსა ქუჭში მორჩილებასასა. და რათა მსაჯულთაცა მივსცე გზად ქმნად სამართლისა და მიცემად ჰსჯისა: საქართველოს მეფის ძე მემკვიდრე რუსეთის ღენერალ ლეინტენანტი და კავალერი დავით“.

დავით ბატონიშვილის ორივე სასამართლო წიგნი ყურადღებისა და შესწავლი ღირსია: იგი ნათლად დაგვანახებს, თუ რა და რა საგნებს აკვირდებოდენ მაშინდელი მმართველი წრეები, რომელი მხარე უფრო საჭირბოროტო საქმედ მიაჩნდათ და დაუყონებლივ საჭიროდა სთვლიდნენ ძირითად ცვლილება მოეხდინათ, ან არა და რა ახალი დაწესებულება შემოეღოთ? ჩვენ ვიცით, თუ როგორ დაიწყო რუსის მთავრობამ საქართველოში მოქმედება და რას აკეთებდა პირველ ხანებში. მეტად საინტერესო იქნება ეს რუსის მთავრობის ნამოქმედარი იმას შევადაროთ, რაც უეჭველია განხორციელებული იქმნებოდა, თუ რომ საქართველო სამეფოს არსებობა ძალმომრეობით არ მოესპოთ.

დასასრულ, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს „ქართველი მეფეების დროინდელთ ჩვეულებებ“-ს , რომელიც ჩაწერილი იყო 1810-15 წლებში. სამწუხაროდ ამ საბუთის ქართული დედანი ჯერ აღმოჩენილი არ არის და მხოლოდ მისი რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული (იხ. ფრეკელის გამ. Сторн, закон, груз, и, Вахтанга,დ ა მ ა ტ ე ბ ა, გვ. 35-3820.

სამართლის ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობები მეტადრე სიგელ-გუჯრებში არის შენახული. სწორედ დაუფასებელი განძია ეს უკანასკნელი წყარო იმიტომ, რომ იგი მოქმედი სამართლის ვითარებას გვისურათებს და პირუთვნელ საბუთს წარმოადგენს. მაგრამ სიგე-გუჯრებით სარგებლობისათვის მათი აგებულობისა და მატყუარობა-უეჭველობის ცოდნაა საჭირო. ამისათვის-კი საგანგებო სამეცნიერო დარგი არსებობს, რომელსაც სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა ეწოდება. როგორც საბუთების გამოცემებზედ, ისევე დიპლომატიკაზე მკითხველი ყველა ცნობებს იპობის ჩემ მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთ-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (ტფ. უნ. გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

ამ მიმოხილვითგან მგონია ნათლად ჩანს, რომ ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად მაინც საკმაო მასალები მოიპოვება, საჭიროა მხოლოდ შესაფერისი ცოდნა და ამ უხვი და ძვირფასი წყაროების ბეჯითი და გულდასმითი შესწავლა.

§7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე

ვიდრეთ თვით ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლასა შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად საჭიროა მოკლე დ მაინც მოვიხსენიოთ, თუ რა ფილისოფიური შეხედულება სუფევდა მაშინდელ ქართულს განათლებულს საზოგადოებაში მსოფლიოსა და ადამიანის ბუნებისა და თვისებების შესახებ. საშუალო საუკუნოებში ქართველების წარმოდგენით მსოფლიო ორ მთავარ ძირითად ნაწილად იყო დაყოფილი: „ხ ი ლ უ ლ და უ ხ ი ლ ა ვ ს ო ფ ლ ა დ“ (მეგლის წერა ქრ~კბი II, 56); პირველს ეკუთვნოდა ყველაფერი, რაც-კი „ს ა ც ნ ა უ რ თ ა და გ რ ძ ნ ო ბ ა დ თ ა ბ უ ნ ე ბ ა თ ა“ მფლობელი იყო, მეორე რასაც-კი „ზ ე ს თ ა ს ო ფ ლ ი ს ა ძ ა ლ თ ა ბ უ ნ ე ბ ა დ ჰ ე მ- და (ibid).ღმერთის მიერ შექმნილი ადამიანი ამ ორისავე

„სოფლის“, „ყოვლისავე აგებულისა ბუნებისა“ შემაერთეველი იყო (ibid.56 და 60): მას ჰქონდა „საცნაურ და გრძნობად ბუნების“ მექონე სხეული და უხილავი, „ზესთასოფლისა ძალთა“ ბუნებოვანი სული (ibid).

ამგვარად იგი იყო ვითარცა პატარა მსოფლიო („მიკროკოსმოს“-ი) დიდს მსოფლიოში („მაკროსმოს“ში). კაცის ბუნების შინაგანი აგებულება განხილული და განმარტებული ჰქონდა ბერძნულ მწერლობაში გრიგოლ ნოსელს თავის წერილში „Περὶ χαλασχευῆς ἀνδράποιο“ „პერი კატასკეუეს ანთროპუ“, რომელიც ლათინურად იყო ნათარგმნი VI საუკუნეში (ორივე ტექსტი დაბეჭდილი Migne Patr. Graeca). ეს თხზულება IX-X ს. ქართულადაც საუცხოვოდ გადმოუთარგმნიათ და დიდი სახელიცა ჰქონდა ჩვენს მწერლობაში მოხვეჭილი; ამ წერილს ემახდნენ „კაცისა შესაქმე“, ხოლო მისი §30 შეეხება „ასოთა გუამთა კაცთასა დაბადებასა“. ეს თხზულება გამოსცა ბ.ბ. ჯანაშვილმა ავტორის სახელის დაუსახელებლად იმის აღუნიშვნელად, რომ ნაწარმოების თარგმანის და არა ქართული ორიგინალური გამოკვლევა, თავის კრებულში „მწერლობა მე-IX-X საუკუნისა“ (ტფილისი, 1891 წ.). გრიგოლ ნოსელის თხზულება დამყარებული ძველ ბერძნულ ფილოსოფიურსა და საბუნებისმეტყველო მწერლობაზედ; მისი აზრები ქართულმა მწერლობამაც შეითვისა და მთელ საშუალო საუკუნოებში როგორც დასავლეთ ევროპაში, ისე აღმოსავლეთშიც, სახელდობრ არაბეთსა და სპარსეთში, ადამიანის ბუნებაში მსოფლიოს სტიქიონები სუფევდნენ :“ცხად არს ყოველთათვის, ამბობს ავტორი, ვითარმედ ბუნებასა შინა ჩუენთასა პოვნილ არიან სტიქიონის სოფლისანი“-ო (გვ. 94); ამ სტიქიონებად მას მიაჩნდა „სტიფოდა“, „ყინული“, „ნოტიოდა“ და „სტიქიელი“ (ibid.); ამათს ზომიერს შეზავებაზე იუო ადამიანის სიცოცხლე დამოკიდებული, ისინი „არიან ძალნი, რომელნი განაგებდ სოცოცხლესა“-ო (ibid.). ამას გარდა კაცის სხეულის ყველა ასოების სამ უმთავრეს მმიზნისათვის არსებობენ : „რომელიმე სიცოცხლისათა ჯანა“-ამ ასოთა ჯგუფს ეკუთვნიანი თავი, გული და ღვიძლი, - „რომელნიმე სიმდიდრისათა ჯანა“- ამ ასოთა ჯგუფს შეადგენს ის „ჭურჭერი, რომელსა შინა არიან საგრძნობელნი“, ამ ასოთა ქონება ადამიანს სიცოცხლისათვის კი არა სჭირია, „რამეთუ თვნიერ ამათსაცა შესაძლებელ არს ცხოვრებად ჩუენი“, მაგრამ მაშინ „ცხოვრებად ჩუენი გემოდვნებითი“ აღარ იქნებოდა.

ასოთა მესამე ჯგუფს ეკუთვნიანი ისინი, რომლისაგან „იქმნების დადგრომად შვილიერე ბისა და დამტკიცებადნათესავობისა და“ (ibid.92). როგორც აღნიშნული იყო, იმ ასოთა ჯგუფში, რომელნიც კაცს სიცოცხლეს ანიჭებენ, თავიც ითვლებოდა; ხოლო უმთავრესად ტვინი, იგი არ „არს მიზეზი სიცოცხლისა და“ (ibid.99). ეს იმითა მტკიცდება, რომ „ოდეს იგი ეცის რადმე აპკასა ტვინისასა წყლულებად, მწრაფლ მოიწიის სიკვდილი“-ო (ibid.); ამიტომ „ჭეშმარიტად ტვინი არს მომცემელი სიცოცხლისა და“ (ibid.) ამავე დროს „აპკად ტავისა და არის სწორედ, რომელზედაც ადამიანის სახსრებისა, კუნთებისა და სხეულის მოზრაობა დამოკიდებულიო, ანუ როგორც მაშინ იტყოდნენ ხოლმე: რომლისაგან არს ძრავად ყოველთა იოგთა, შეოჭვად და განმარტებად ლართად, რომელი ზრავს ყობელთა ასოთა გუამისათა.“ (ib.108). ამგვარად ადამიანი სულდგმული, მოზრავი, თავისუფალი არსებაა, „არს კაცოჭურით ჯთმომრავი სულითა ქელმწიფწნებასათა ჯსსა“-ო (ib. 97.). სულდგმულ არსებად მარტო ადამიანი არ ითვლებოდა; ყველაფერს „რომელ-ლსა აქუნდეს ნაწილი ცხოვრებისა და ძვირისა და, არა ერქუმის მას უსულო“-ო (ib.115), როგორც მაგალითად „მცენარწთა მოზარდთათვის ვიტყვით, ვითარმედ ცხოველარიანი“, მაგრამ მათ მხოლოდ ერთი ნაკლი აქვს, სახელდობრ „ვერ მოწევნულ [არიან საქმესა გრძნობისასა“ (ibid.) ამგვარადვე ავტორი

ამტკიცებს, რომ „პირუტყვთა შინაარსს სული პირუტყუე ბრიმგრძნობელი“, მხოლოდ იგი „ვერ მიწევს ულარს სისრულესა, რომელ არს მაღლი მეტუელი და გულის ხმის მყოფელი“-ო. Ibid. 115-116). ერთი სიტყვით ყველა ცოცხალი არსებანი ერთისა და იმავე სული პატრონები არიან, მხოლოდ სხვადასხვა სახით წარმოდგენილიო.

იმის დასამტკიცებლად, რომ ერთისადაიმავე ადამიანის სულიერი თვისება შეიძლება სხვადასხვა სახით გამოიხატოს, თუმც მისი სული ერთიდაიგივე რება, ავტორს პავლე მოციქულის აზრი მოჰყავს, რომელიც მან თავის ეპისტოლეში კორინთელთა მიმართ გამოსთქვა: „ოდეს ყრმა ვიყავ, ვიტყოდი ვითარ ყრმად, ხოლო ოდეს ვიქმენ მამაკაც დაუტყვე სიყრმისად იგი“. (ib. 115);ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში სული-კი არ იცვლება, არამედ მისი გამოსახულება,“რამეთუ არა სხუად სრული არს ყრმისად და სხუად მამაკაცისად, არამედ უსრულ არს ყრმასა შინა და სრულ მამაკაცსა შინა“-ო (ib. 115). ადამიანის სულიერი ბუნება უსრულობისაგან სისრულეს აღწევს, ანუ როგორც ავტორი ამბობს:“გამოთლად ბუნების მის ჩუენისად სულისა- არს პირველად და წყებად უსრულად, განსრულებასა-სრულ“ (ibid. 114). ერთს დროს კაცი „იყოცა სრულ“, მაგრამ ადამის ცოდვის გამო კაცობრიობის სულიერი ბუნება „დაებრკოლა მადლისა მისაგან სრულისა“-ო (ibid.),ხოლო მას შემდგომ მარტო თანდათანობით განვითარებითა და მოღვაწეობით ღვთაების შეწევნით ადამიანმა კვლავ სულიერს სისრულეს მიაღწია და „შრომითა და მოგზაურობით მიმავალი სული კაცისად მასვე სისრულესა“ ეღირსაო (ib. 114-115). ასე აქვს წარმოდგენილი გრიგოლ ნოსელს ადამიანის სულიერი განვითარების სრბოლა.

შემოქმედმა პირველს ადამიანს და მის ჩამომავლობას „ნივთად თვთმფლობელისა „მისცა „სჯული“ (მეგლის წერა, ქრ~კბი II,546 და 60);ეს იყო „ბუნებითი სჯული“ (ibid. 57 და 61)¹⁶;მაგრამ რაკი უკვე პირველმ ადამიანმა მიცემული ბუნებითი სჯული დაარღვია და „წინა-უკმოდ საღვთოდასა ნებისა იკუმია“ (ibid. 56) და შემდეგშიაც ვერც შემოქმედის მრავალგვარ სასჯელმა მოაქცია კაცობრიობა სწორე და წესიერ გზისაკენ, ამიტომ ღმერთმა მოსე წინასწარმეტყველის ხელით „დაწერილი სჯული“ (ibid. 57 და 61) მისცა; ეს იყო „სჯული წიგნისად“ (დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“, ქრ~კბი II, 105). ერთი სიტყვით იმ დროინდელ შეხედულობის თანახმად ჩვენ კაცობრიობას „მოგუწნეს პირველად ბუნებითი და მერმე და-წერილი სჯული“ (მეგლის წერა, ქრ~კბი II, 61).

მაგრამ კაცობრიობას ვერც მოსეს ჩაწერილმა სჯულმა უშველა: „ვერცა ერთი რაჲ... შემძლებელ იქმნა კურნებად ბუნებად (ადამიანისა), გინა თუ მტანჯველობითა და საშინელებათა, ანუ ღველის მოქემედებითა სიტკოებობათაგან (ibid. 57),კაცობრიობის განსაკურნებლად საჭირო იყო ღვთის განკაცება, რომელმანც „წიგნის სჯულის“ მაგიერ ისევ „ბუნებითი სჯული“ დაამკვიდრა, მაგრამ ეს იყო „ახალი ბუნებითი სჯული“ (დ~თ აღმაშენებლის სინანული,ქრონიკები, II, 105).რომ ადამიანის ბუნება განსპეტაკებულიყო და „თანამოქალაქე მყვნეს წმინდათა და სახეულ ღთისა“(მეგლის წერა, ibid. 61)სხვათა შორის „ამისთვის იქმნეს... მეფეთა მიერ ჟამად-ჟამადი კრებანი ღთისმოყუარეთა ეპისკოპოზთა და ღთისა სათნო ყოფილთა მამათანი“ (ibid.)ეს კანონმდებლობა ადამიანი სულიერ მხარეს შეეხებოდა, ხოლო რაკი ხორციელი სამოქალაქო საქმეები მეფეებს ეკითხებოდათ იმიტომ, რომ გრიგოლ ხანძთელის

¹⁶ ამგვარი შეხედულება დასავლეთს ევროპაშიაც არსებობდა იხ. H. Bicken. Geschichte d. System d. Mittelalt. Weltanschauung 1887 წ. გვ. 548-549.

სიტყვით “ველმწიფენი უფალჰყვნა ღმერთმან ქ ვ ე ყ ა ნ ა ს ა გ ა ნ გ ე ბ ა ს ა “ (ც~ღ გ~გლ ხ~ძღ, ივ), ამიტომ საერთო, სახლემწიფო მართვა-გამგეობის წესი და სამართალი მათგან მომდინარეობდა.

კარი მესამე

საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილება

I ს. ქ. წ. – VII ს. ქ. შ.

თავი I.

წყაროების ზოგადი დახასიათება

§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება

საკითხი საქართველო უძველეს სახელმწიფო სოციალური წეს-წყობილების შესახებ, როგორც ცნობილია, ქართული საისტორიო მწერლობაში პირველად ლეონტი მროველი აღძრა და თავისებურად გააშუქა კიდევ. მასზე უწინარეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატთანე ამაზე არაფერს ამბობს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“, 1921 წ. გამ. გვ. 173-184). ლეონტი მროველს თავისი თორია აქვს მეფობის წარმოშობის შესახებ საქართველოში. მისი სიტყვით ისე გამოდის, რომ უკვე ქართველთა პირველი მამამთავარი ქართლოსი იყო თავის ძმების „გამგე და უფალ“ და მის მერმინდელ მემკვიდრეთა ყოველ თაობაში უხუცესი შვილი უზენაესი უფლებით იყო მოსილი. მხოლოდ როდესაც მცხეთოსი გარდაიცვალა და მის მაგიერ უფროსი ძე უფლოსი გამეფებულყო, მაშინ მას აღარ დაემორჩილნენ და არეულობა დამყარდა. ამ დროს, ლეონტი მროველის სიტყვით, ქართლში მეფის ხელისუფლება მოისპო. უმეფობა ვითომ ფარნავაზამდე გაგრძელდა, რომელმაც მეფის ხელისუფლება კვლავ არადგინა და საქართველოში მტკიცე სახელმწიფო წესწყობილება შექმნა.

ამნაირად ქართველი ისტორიკოსის თეორიის თანახმად საქართველოში მეფობა დასაწყისიტაგანი დაწესებულება ყოფილა, ერთ ცოლ-ქმრიანი ოჯახის საფუძველზე აღმოცენებული და პირმშობისა და პირდაპირი მემკვიდრეობის კანონზე დამყარებული. როგორც უკვე გარმოკვეული მაქვს, მთელი ეს თეორია და სქემა ისტორიული ცხოვრების სინამდვილის ანარეკლს-კი არ წარმოადგენს, არამედ იმ დროს აღმოსავლეთში გაბატონებული თეორიების მიხედვით არის ლ.მროველის შეთხზული და ყალბ ეფრემ ასურის თხზულების „განძთა ქვაბის“ მომბადველობას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენი ისტორიკოსის ეს ცნობები საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების სურათის აღსადგენად გამოსადეგი არ არის (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“ I. გვ. 178-182).

ლ.მროველის სიტყვით ფარნავაზ მეფემ გაბატონებისთანავე „განაწესნა ევნი რვანი და სპასპეტი ერთი. ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით გადაგებდის ევთა ზედა. ხოლო ამათ ევთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასისთავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საეროსთაო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“-ო (ცა მეფეთა * 129 და 130, გვ. 20 და 21). სულ 8 ერისთავი და ერთი სპასპეტი დაადგინაო.

ჩვენი ისტორიკოსის ცნობა იმ მხრივ არის სწორე, რომ სპარსეთის, სახელდობრ სასანიანთა სამეფოში ზემოდსახელებული თანამდებობანი მართლაც არსებობდა: სპასპეტი უდრის უეჭველია „ერან სპაჰპატ“-ს, სპასალარი „სიფაჰსალარ“-ს და ათასისთავი წარმოადგენს

„ჰაზარაპატ“-ის ქართულ თარგმანს. ეს ტერმინი ხერძენ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღბეჭდილი ἄζαραπαλις „აზარაპატეს“-ის სახით (იხ. Spiegel Eranische Alterthimskunde III, 635). მაშასადამე თვით ძირითადი ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო და ფარნავაზი ზღაპრულ პიროვნებად არ ყოფილიყო ლ. მროველის თხზულებაში და ცოცხალი, ხორცშესხმული ადამიანის თვისებების მქონებელად ყოფილიყო წარმოდგენილი, მას ვითარცა სპარსული სახელმწიფოებრივობის საქართველოში გადმომწერველს, სწორედ ასეთი დაწესებულებები უნდა შეექმნა. მაგრამ ლ. მროველის ფარნავაზ მეფეს რეალური პიროვნების თვისებები აკლია და ის წესწყობილებაც, რომელიც მას ვითომც უნდა საქართველოში შემოეღოს, ოფრო სასანიანთა სამეფოს შეკშვნის, ვიდრე იმ ხანას, როდესაც ფარნავაზი ჩვენ ისტორიკოსს ეგულებოდა. ამიტომ სანამ სხვა უფრო ძველი და უფრო სანდო წყარო არ აღმოჩნდება, მანამდე ლ. მროველის ამ ცნობების ქრონოლოგიურად განსაზღვრაცა და სინამდვილი სისწორის შემოწმებაც შეუძლებელია. ამის გამო ამ ცნობაზე დამყარებაც სახიფათოა. ისე სჯობია სტრაბონისა და მე-V-VI სს. ქართული ძეგლების თუნდაც მცირე, მაგრამ უეჭველი ცნობებით დავკმაყოფილედეთ.

საქართველოში წოდებრივობის გაჩენის საკითხიც პირველად ლეონტი მროველს წამოუყენებია. მას სცოდნია, რომ წოდებრივი დანაწილება და უთანასწორობა მერმინდელი და არაპირველადი მოვლენაა. მთელი ქართველი ერი, „ქართველოსიანნი“ მას თანასწორად მიაჩნდა, აზნაურობა შემდეგშია გაჩენილი, ამასთანავე ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს ცხოვრებაში უცხო ძალის შეჭრის შემდგომ. მისი თეორიით აზნაურნი იმ 1000 ბერძენი მხედრის შთამომავალნი არიან, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა აზონს მცხეთაში დაუტოვა. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, მაშინ ეს 1000 კაცი ფარნავაზს მიემხრო და მათი დახმარებით ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა. ამის წყალობით ფარნავაზმა ეს მხედარნი დააწინაურა და დაასაჩუქრა: „ განყუნა ჳევთა და ქუეყანათა შინა“, ე.ი. უძრავი ქონება, მამული და სამფლობელი მისცა, „იპყრნა იგინი კეთილად“ და „უწოდა მათ სახელი აზნაური“, რომელიც ამგვარად ქართველი ისტორიკოსს პირვანდელ „აზონაური“-ს ფორმისაგან წარმომდგარად ეგულებოდა. მხოლოდ როდესაც საურმაგი ამ აზნაურთა დახმარებით გამეფდა, ამ დოუთვან მოყოლებული მათ სოციალურ ცხოვრებაში განსაკუთრებული უპირატესობა მოიპოვეს. საურმაგმა „დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ-ყუნა აზნაურნი“. წოდებრივობის ჩანასახი და წარმოშობაც ლ. მროველს აქ და ამ ხანითგან ეგულებოდა. ჩემ მონოგრაფიაში: ისტორიის მიზანი“ (I წიგნი, იხ. ლ. მროველი) აღნიშნული მაქვს, რომ წოდებრივი უთანასწორობის გენეზისის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის. იგი დამახასიათებელია და საგულისხმო მხოლოდ იმ ეპოქისათვის, როდესა ლ. მროველი მოღვაწეობდა.

ასეთი სათუო ღირსების და უძველეს დროისათვის გამოუდევარობის გამო მკვლევარმა უმთავრესი თავისი ყურადღება იმ მშვენიერ აღწერილობას უნდა მიაპყრას, რომელიც ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრაბონს მოეპოვება თავის თხზულებაში. მართალია მისი ცნობა სახელმწიფო წესწყობილების შესახებ აღმოს. საქართველოს, იბერიის სამეფოს ეხება და დასავლ. საქართველოზე ამ მხრივ მას თითქმის არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ეს აღწერილობა ერთადერი დალაგებული და საკმაოდ ვრცხელი ცნობაა ამ საკითხის შესახ. არსად სხვაგან არაფერი ამის ოდნავაც მაინც ბადალი არ მოგვეპოვება და ეს გარემოება მით უფრო ძვირფას განმადა ჰხდის ამ ცნობას. მის დიდ ღირსებას ისიც შეადგენს, რომ ქრონოლოგიურად კარგად განსაზღვრულ ხანას ეკუთვნის და I საუკუნეს დამლევს ეხება ქ.წ.

სტრაბონის აღწერილობის გარდა მე-V-VI სს. აღმოს. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი ცნობები ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს თხზულებაში და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაშიც მოგვეპოვება. ამ ძეგლის ისტორიული ღირსების შესახებ ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“-ს I წიგნში მაქვს საუბარი და აქ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

დასასრულ ფრიად მნიშვნელოვან მასალას აგრეთვე საღმრთო წერილის ქართული უძველესი თარგმანი, მეტადრე მისი ხანმეტური რედაქცია გვაწვდის.

მართალია ჯერ სრული სურათის აღსადგენად ბევრი აუცილებელი საჭირო ცნობები გვაკლია, მაგრამ ყველა ამ წყაროების ცნობათა შედარებითი სესწავლა და შმოწმება მკვლევარს მაინც საშუალებას აძლევს ძირითადი საკითხები წამოაყენოს და გააშუქოს. ქართული სამართლის ამ I წიგნის შინაარსი მხოლოდ I ს. ქ-წ. ხანით იწყება და მე-VII ს.ქ.შ. თავდება. ამაზე უძველესი ხანის შესახები მდგომარეობის გასათავლისწინებლად არც სანდო და საკმაო წერილობითი ცნობები მოგვეპოვება და აქ, ამ წიგნში არც იმ ფრიად საგულისხმო მასალების გამოყენება შიძლება, რომელსაც ენის ტერმინოლოგიის ანალიზი გვაწვდის, რათგან ამისთვის ყოველი აზრისა, თუ დებულების დასასაბუთებლად იმოდენა წმინდა ლინგვისტური საკითხების წამოყენება-გაშუქება იყო საჭირო, რომ ქართული სამართლის ისტორია მაშინ წმინდა ისტორიულ ფილოლოგიურ გამოკვლევად იქცეოდა, რაც სრულებით შეუძლებელი იყო. რათგან ეს საკითხები ისტორიის წინა დროის ხანას ეხებიან და ამ პრობლემის განხილვას ჩემ ახალ სპეცილურ გამოკვლევაში ვაპირებ, ამიტომაც წინამდებარე თხზულების ქრონოლოგიური საზღვრები ზემოაღნიშნული საუკუნეებით მაქვს შემოფარგლული.

§ 2. სტრაბონის ცნობა

ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს აღწერილობა იბერიის სახელმწიფო და სოციალური შქესწყობილების ძირითადი საკითხების შესასწავლად პირველი საუკუნის დამლევს ქ.წ. მკვიდრსა და სრულებით მკაფიო ცნობებს გვაწვდის. ამის წყალობით მკვლევარ სანდრო დასაყრდნობო აქვს, რომელიც მას საშუალებას მისცემ რეტროსპექტიურად უფროუძველესი ხანის მეგომარეობაც გაითვალისწიროს და ამავე სფეროში მოვლენათა მერმინდელი ცვლილების შესაფერებლადაც გამოადგება.

სტრაბონის სიტყვით მაშინდელ იბერიაში, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოშიოთხგვარი მოსახლეობა ყოფილა. მოსახლეობის პირველ წრეს შეადგენდა ის, რომლისგანაც მეფეებს სვამდენ,სახელდობრ გარდაცვლილი მეფის შემდგომ წლოვანობითა და მახლობლობით უხუცესს წევრს.ხოლო მეფის შემდგომ მეორე, ალბათ ამავე ჰასაკისა და მახლობლობის თვალსაზრისით, უფროსი წევრი მოსამართლეობდა და სარდლობდა. მოსახლეობის მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდნენ, რომლთაც მეზობელ ერებთან საცილობელი საქმეების ე.ი. საერთაშორისო საქმეების მოწესრიგებაც ეზარათ. მოსახლეობის მესამე წრეს ისინი შეადგენდნენ, რომელნიც სამხედრო საქმეებსა და მიწათმოქმედებას მისდევენ. დასასრულ მოსახლეობის მეოთხესა და უკანასკნელ წრეს ის ხალხი შეადგენე, რომელნიც მეფის მონები არიან და ყველაფრით, რაც საცხოვრებლად საჭიროა, მეფეს ემსახურებიან. ხოლო ქონება იბერებს საერთო აქვთ საგვარეულოების მიხედვით, რომელსაც საგვარეულოს უხუცესი წევრი განაგებს (Geographica, Lib. XI, cap. III).

რასაკვირველია ეს აღწერილობა მეტად მოკლეა. ამის გამო უეჭველია იგი სრულ სურათსაც არ უნდა შეიცავდეს. მაგ. ვისაც სტრაბონის აღწერილობა აქვს წაკითხული იბერიის შესახებ და ის ცნობაც ახსოვს, რომლის მიხედვით მაშინდელი აღმოს. საქართველო საქალაქო დაწესებულებითა, მშვენიერი შენობებითა და სავაჭრო მოედნებით, გზებითა და ხიდებით მოფენილი ყოფილა, გაკვირვებული უნდა იყოს იმ გარემოებით, რომ გამოჩენილ ელინთა მეცნიერს იბერიის არც ქალაქების მცხოვრებთა და არც ვაჭრობმრეწველობის მიმდევართა წრეების შესახებ არ მოეპოვება რაიმე ცნობები. რაკი მისი აღწერილობა ამ წრეების მაშინდელ იბერიაში არსებობას უცლობელ-ჰყოფს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის აღნიშვნა სტრაბონს გამორჩენილი უნდა ჰქონდეს მხოლოდ. მაგრამ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს ამ სისრულეს მოკლებულ აღწერილობასაც მეცნიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა აქვს და ძირითად წყაროს წარმოადგენს.

თავი II. მიწაწყლის ერთეულები.

მიწაწყლისა და მოსახელობის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში ქართულ სახელმწიფო და სამწერლობო ენაში დროთა განმავლობაში დიდი ცვლილება მომხდარა: არა ერთ სიტყვას სრულებით შესცვლია მნიშვნელობა იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ბგერითი შემადგენლობა და გარეგნული სრულებით უცვლელი დარჩენილა. ეს გარემოება განსაკუთრებულ სიფრთხილეს გვიკარნახევს, რომ ძველი ძეგლის შინაარსი შეცდომით არ გავიგოთ.

თუ ეხლა ამ თვალსაზრისით მივუდევით საკითხს და მიწაწყლისა და მოსახელობის ერთეულების ტერმინების მნიშვნელობის შესწავლას შევუდგებით, უნდა აღინიშნოს, რომ სრულებით შეცვლილია ტერმინის „სოფელი“-ს მნიშვნელობა, რომლსაც ეხლა და უკვე დიდი ხანია დაბის მნიშვნელობა აქვს. უ მ ვ ე ლ ე ს ქ ა რ თ უ ლ მ წ ე რ ლ ო ბ ა შ ი „ს ო ფ ე ლ ი“ ქ ვ ე ყ ა ნ ა ს ა ჰ ნ ი შ ნ ა ვ დ ა . ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს მე-V ს. თხულებში მაგ. ნათქვამია: შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი ს ო ფ ლ ი ს ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა ნ ი მოვიდეს“-ს (წამებად შუშანიკისი, ს. გ ო რ გ ა ძ ი ს გამ. 20³³⁻³⁵). ევსტათე მცხეთელის მე-VI ს. მარტვილობაშიც სპარსეთის მარზპანი ევსტათეს ეკითხება: „რომლისა სოფლისა ხარ? ანუ რომლისა ქალაქისა“. ამას საპასუხოს „წმინდანი ევსტათი ჰრქუა მას: „მ ე ს ო ფ ლ ი ს ა ს პ ა რ ს ე თ ი ს ა ვიყავი, [ვევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა ვიყავ.“ (იხ. ხელთნაწერის მიხედვით აღდგენილი ტექსტი, შეად. საქართველოს სამოთხეს 314, სადაც საგეოგრ. სახელები დამახინჯებულია). მეორე დაკითხვის დროსაც ევსტათეს მოსამართლესთვის ასე უპასუხნია: „მე ვიყავ ქ ვ ე ყ ა ნ ა ს ა ს პ ა რ ს ე თ ი ს ა, ვევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო(იქვე, საქართ. სამოთხე, 316)

სწორედ ამ უკანასკნელი წინადადებათგან ჩანს, რომ პირველი პასუხის გამონათქვამი „ს ო ფ ლ ი ს ა სპარსეთისა“ უდრის „ქ უ ე ყ ნ ი ს ა სპარსეთისა“-ს, ე.ი. „ს ო ფ ე ლ ი“ ქ ვ ე ყ ა ნ ა ს ა ჰ ნ ი შ ნ ა ვ დ ა და ა რ ა და ბ ა ს, რ ო გ ო რ ც შ ე მ დ ე გ შ ი და ე ხ ლ ა ც ა ა მ ი ლ ე ბ უ ლ ი. ასეთივე მნიშვნელობა ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს ნაწარმოებითგან ზემო მოყვანილს ამონაწერშიაც და „აზნაურნი და უაზნონი ს ო ფ ლ ი-ს ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა ნ ი“ ჰნიშნავს ქართლის აზნაურებსა და უაზნოებს.

ამ ტერმინის სწორედ ასეთი მნიშვნელობა სრული უეჭველობით საღმწრთო წერილის ძველი ქართული თარგმანითაც მტკიცდება. მაგ. ბ შჯულის 3⁴⁻⁵, და 14 ნათქვამია: „სამეოცი ქ ა ლ ა ქ ი

დავიპყარი სოფლებითა მათითა“ და ყოველი იგი გარემო სოფლები არგობისა“ და „დაიპყტო ყოველი იგი სოფლები არგობისა“. ბერძნულად შესატყვისად ნახმარია περιχαρα“ და „περιχρον“, სომხურად գալսառն, რაც მართლაც სანახებსა და ქვეყანას ჰნიშნავს.

ამ ტერმინს „სოფელი“ ქვეყანის ამნიშვნელობათ ვით მე-VIIIს. დამლევა დმდეცა აქვს შენარჩუნებულ და იოანესაბანის ძესაც ნათქვამი აქვს;“ ვდღესასწაულობდეთ ხსენებასა ახლისა ამის წმინდისა მოწამისასა, რომელი ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგვანიჭა“-ო (წამებაჲ ჰაზოდისი,საეკ. მუხ. გამ №3, გვ. 35),- ან კიდევ: „ქრისტეს მიერთა სიყვარულითა შემოყუარე მე ვიდრე იყავ-და სოფელსა ამას ში-ნა ჩუენსა“-ო(იქვე 36).ამის გამო, როდესაც იგივე იოანესაბანის ძე მოგვითხრობს, რომ ხაზარეთში „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქვეყანასა მას ჩრდილოისასა“(იქვე 17) რომ ჰაზო ტფილელი „სამისა წლისა ჟამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა(ტფილისში) და გარემო ეს ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“(გვ. 22), უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენ ავტორს სოფლებად დაბები კი არა, არამედ სანახები,თემები, ქვეყანა უნდა ჰქონდეს ნაგულისმები.

მე-IX-X ს-ითგან მოყოლებული „სოფელი“ უკვე წინანდებურად ქვეყანასა დასანახებს აღარ აღნიშნავს, არამედ დაბას.

ამგვარადვე უძველეს ხანაში სოფლის მერმინდელი და თანამდედროვე მნიშვნელობის შესატყვისად ტერმინი „დაბად“ იხმარებოდა, რომლის პირვანდელი ფორმა უნდა „დაბანი“ ყოფილიყო. ამ სიტყვას თავდაპირველად დაუმუშავებელი მიწისა და ნახნავის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სვარურში „დაბ“ ეხლაც ხნულსა ჰნიშნავს. იაკობ ხუცესს ნათვამი აქვს :“ მობიდა მონად იგი დაბასა, რომელსა სახლი ჰქონდა ცურტავ“ (გვ.2, II, 18-19),- „მივაწიე დაბასას მას, რომლსა იყო ნეტარი შუშანიკ“(გვ.3,III, 29-30) ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაშიაც გვხვდება ეს ტერმინი (იხ.საქართ. სამოთხე 314-318) და აქვს ნათქვამია: „ჩუენი მდაბიური არს“-ო (გვ. 316) ე.ი. ჩუენი სოფლელი არისო.საღმრთო წერილის ქართულ თარგმანში „დაბად“ ბერძნულ χᾶμα-სა და სომხურ դևი ან ჳნ უდრის ხოლმე (მათე 9³⁵, 10¹¹, 14¹⁵ და მარკოზ 8^{23,26, 27} და სხვაგანაც). აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ „დაბად“ ბერძნული ტექსტის ἀγρος-სა და სომხურის ագարակ-ს უდრის(მარკოზ 5¹⁴). ესგარემოება იმის დასამტკიცებელი, რომ ამ სიტყვას თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა სამწერლობო ქართულშიაც ჯერ კიდევ მე-V-ს ქ. შ-აც შენარჩუნებული ჰქონდა.

მოსახლეობის ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად სიტყვა „სახლი“-ც იხმარებოდა. იაკობ ხუცესს მგ. დასახელებული ჰყავს „ეპისკოპოსი იგი სახლისად მის პიტიახშისად(გვ. 3, III, 17-18) შუშანიკზე ნათქვამი აქვს, რომ გარდაცვლის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსს ამისისასახლი ისასა“-ო (გვ. 21, XVIII, 26) ამ ისტორიკოსის თხზულებითგანვე ჩანს, რომ ეს პიტიახშის „სახლი“-ს ეპისკოპოზი ცურტავის, ანუ ჰერეთის ეპისკოპოზო ყოფილა. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ქართლისა პიტიახშის სამფლობელოს გარკვეულ ერთეულს „სახლი“ ჰრქმევია. 506 წ. ბაზგენ სომეხთა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზების თავმჯდომარეობის შეკრებილი ჯრების ძეგლის წერიშ ხელრთვაშიაც იხსენიება „Եպիսկոպոս Թագաւորութեան տանն“ „სამეფო სახლის ეპისკოპოსი“ (Գիլը Թղթոց, 182-183). ამ შემთხვევაშიაც აღმოს. საქართველოს მეფის პირადი, მისი კარის ეპისკოპოზი-კი არ იგულისხმება, არამედ იმ მიწა-წყლის მღვდელმთავარი, რომელიც მის უშუალო სამფლობელოს შეადგენდა.ამავე მნიშვნელობის მქონებელია ეს სიტყვა გამოთქვაში „მცხეთისასახლი“, რომელიც საქართველოს აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების საზღვრების აღწერილობის შემცველ ძეგლში მაწყვერელის სამრევლოდ დასახელებულია „სადგერი, სულ აწყური, დ ი ა ს ა მ ი ძ ი ს ს ა ხ ლ ი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წარდგომამდის“, - ხოლო წურწყაბელის კუთვნილებად იხსენიება „ხ უ რ ს ი ძ ი ს ს ა ხ ლ ი ს უ ლა, ბოცოთ ჳხერთვისის ქვეით მისია“-ო. (იხ დ. ბაქრაძის АПГадж. გვ. 81). ცხადია ამ ცნობაში „დიასამიდის სახლი“ და „ხურსიდის სახლი“ დიასამიდეანთა და ხერსიდიანტა საკუთარ სახლსა და სამოსახლო ადგილს კი არა, არამედ მიწაწყლის ერთეულს აღნიშნავს. ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ს ა ც თავის საისტორიო თხზულებაში ნათქვამი აქვს: „ოდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამთა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა ს ა ხ ლ ა დ სპარსეთი, მასვე ხვდა წილად ქართლი“-ო. (ც~ამეფეთა * 111, გვ. 10_. ამ წინადადებაშიაც „სახლი“ სამფლობელოს, საბრძანებელს ჳნიშნავს.

ყოველი ჳემომაცვანილი მაგალითებითაგნ ცხადადა ჩანს, რომ „ს ა ხ ლ ი“ ძ ვ ე ლ- ა დ მ ა რ ტ ო ო ჯ ა ხ ი ს ს ა ც ხ ო ვ რ ე ბ ე ლ ა დ გ ი ლ ს - კ ი ა რ ე რ ქ ვ ა, ა რ ა მ ე დ მ ი წ ა წ ყ ლ ი ს ა და ა დ მ ი ნ ი ს ტ რ ა ც ი უ ლ ი ე რ თ ე უ ლ ი ს ა ლ მ ნ ი შ ნ ვ ნ ე ლ ტ ე რ მ ი ნ ა დ ა ც ი ხ მ ა რ ე ბ ო დ ა . რაკი გვარსაც, როგორც დავრწმუნდებით, ძველად „სახლი“ ჳრქმევია, ამიტომ ადმინისტრაციულ ერთეულთა ტერმინოლოგიაში ეს სიტყვა უეჭველია გვაროვნული წესწყობილების დროს უნდა შესული და სწორედ ამ ხანის უკვე მცირეოდენ ნაშთთან-ღა უნდა გვკონდე საქმე ყველა ჳემომაცვანილ მაგალითებში.

ტ ე რ მ ი ნ ი „ქ უ ე ყ ა ნ ა დ“ უ ძ ვ ე ლ ე ს ქ ა რ თ უ ლ ს ა მ წ ე რ ლ ო ბ ო ე ნ ა შ ი მ ი წ ა ს ა და დ ე დ ა მ ი წ ა ს ჳ ნ ი შ ნ ა ვ დ ა . ამიტომ არის რომ სახარების თარგმანში მთესველის შესახებ იგავში ნათქვამის, რომ ერთი თესლითაგანი „დავარდა ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა კეთილსა და მოსცემდა ნაყოფსა“-ო, ე.ი. კარგ მიწაზე , ნიადაგზე დავარდაო. იოანეს თავის სახარებაშიაც 9^სწერია : „ჳწერწყა ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა და შექმნა თიჯდ ნერწყვსგან“, ე.ი. დედამიწას დააფურთხაო. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა მე- X საუკუნდემდისაც-კი შემორჩა და გ. მ ე რ ჩ უ ლ ს აღნიშნული აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელი პირველ მეუდაზნოეთაგან ისწავლებდა „ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა ჳ ე დ ა წ ო ლ ა ს ა“-ო (ც~დ~გ~გ~ხნმ~თლსდ გვ. ჳ. 43), ე.ი. მიწაზე წოლას შეეჩვიაო.

მაგრამ ასეთი მნიშვნელობის გარდა „ქუეყანად“ იმ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლა გვესმის. იაკობ ხუცესს მაგ. ვარსქენ ქართლისა პიტიახშის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთის მეფისაგან გამომგზავრებული „მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა, ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა მ ა ს ჳ ე რ ე თ ი ს ა ს ა“-ო(გვ. 2, II, 12-13). ჳერეთის იმ თემის შესახებაც, სადაც შუსანიკი იყო საპყრობილეში შამწყვდეული ჩვენ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ იქური ჳავის მავნებლობის გამო „მოხუცებულნი არავინ არს მათ ქუეყანათა“-ო(გვ. 17, XIV, 29-30). ევსტათე მცხეთელის ჩვენებაშიაც ნათქვამია: „მე ვიყავი ქ უ ე ყ ა ნ ი ს ა ს პ ა რ ს ე თ ი ს ა“-განაო (საქართ. სამოთხე, 316) შემდეგში მეტადრე მე-IX ს-ითგან მოყოლებული, რაკი „სოფელი“ უკვე დაბის აღმნიშვნელად იქცა, „სოფლის“ პირველადი მნიშვნელობა განსაკუთრებით სიტყვა „ქუეყანა“-ზე გადავიდა, რომელმაც თავის მხრით თავისი პირველადი მიწისა და დედამიწის აღმნიშვნელობა დაკარგა და ჩვეულებრივ მხოლოდ იმ მნიშვნელობით-ღა იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის.

მიწაწყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ჩვეულებრივ ტერმინად „ვევი“-ც იხმარებოდა. ევსტათე მცხეთელის მარზპანისათვის დაკითხვის დროს განუცხადებია : „მე ვიყავი ქუეყანისა სპარსეთისა, ჳ ე ვ ი ს ა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო. (საქართ. სამოთხე 316) ცხრათა ძმათა კოლაელთა მარტვილობაშიც ნათქვამის : „ოყო სოფელი ერთი დიდი თავსა-ზედა დიდისა მის მდინარისა, რომლსა ჳრქვან მტკუარი, ჳევსა რომელსა ჳრქვან კოლადა“ (ნ. მარრის გამ. TP V, 55). ქვეყნის ხევებად

დაყოფვა გეოგრაფიულ თვისებებზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებულ ნაწილისათვის ამიტომ ჩვეულებრივი იყო.

მიწაწყლის და მოსახლეობის ცალკე ერთეულს შეადგენდა რასაკვირველია „ქალაქი“-ც. ევსტათე „ცხეთელის მარტვილობაში ნათქვამის, რომ სპარსეთითგან ევსტათე „მოვიდა იგი ქ ა ლ ა ქ ა დ მ ც ხ ე თ ა დ ,, ხოლო როდესაც თანამემამულეთაგან დასმენილი და მამკაპეული სარწმუნოების დალატისათვის შპყრობილ იმნა მცხეთისა ციხისთავთაგან, წინსწარი გამოძიების შემდგომ ციხისთავს გადაუწყვეტია: „წარუძღუნო ეგე ტ ფ ი ლ ი ს ს ა ქ ა ლ ა ქ ს ა არვანდ გუშნასპს ქართლვისა მარზპანსა“-ო. (იხ. ყოფ. საეკ. მუზ. ხელთ. №№130 და 170).

III თავი მოსახლეობის ერთეულები

მოსახლეობის ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინებად უძველეს ქართულ ნათარგმნსა და ორიგინალურ ძეგლებში „ თ ე ს ლ ი“, „ნ ა თ ე ს ა ვ ი“, „ტ ო ჰ მ ი“ და „ე რ ი“ გვხვდება.

„თ ე ს ლ ი“ საღმრთო წერილის თარგმანებშია ნახმარი ბერძნული σῆμα და სომხური սևաքի-ის შესატყვისად (მაგ. შესაქმეთად 21^{12,13} და სხვაგან). ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ს ნახმარი აქვს გამოთქვაში „თ ე ს ლ - ტ ო მ ი“,მას აღნიშნული აქვს, რომ ცოლზე გულმოსული ვარსქენ პიტიახში „აგინებდა . . . თ ე ს ლ -ტ ო მ ს ა მისსა და სახლისა მათხრებლად სახელ-სდებდა“ (გვ. 8, VI,12-13).

უცხო შთამომავლობისა და ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმინიც ამავე სიტყვითგან ნაწარმოებ სიტყვას წარმოადგენდა. დაბადების ქართულ თარგმანში ამ ცნების გამოსახატავად „უ ც ხ ო - თ ე ს ლ ი“ -ა ნახმარი, რომელიც ბერძნულს ἀλλότριος-ს და სომხურს օտարուի-ს უდრის .

„ნ ა თ ე ს ა ვ ი“ თესლის შთამომავალსა ნიშნავდა და შემდეგ ტომის მნიშვნელობაც ჰქონდა. მაგ. შესაქმეთა 105 ნათქვამია: „ამათგან განიყუნეს... თვთეული ენად-ენად ტ ო მ თ ა შ ი ნ ა მათთა და ნ ა თ ე ს ა ვ თ ა შ ი ნ ა მათთა“. ამავე წიგნის 27²⁹ სწერია: „გმსახურებდენ შენ ნ ა თ ე ს ა ვ ნ ი“, ხოლო გამოსვლათა 6^{14,16} აღნიშნულია: „ესე არიან ნ ა თ ე ს ა ვ ნ ი რუნბენისნი“, ნ ა თ ე ს ა ვ ი ს ა ე ბ რ მათისა“-ო. ამ ამონაწერებში „ნათესავი“ ბერძნული τὸ ἔθνος-ის და η συγγενία-ს, ხოლო სომხური տղւմ-ისა და ազգ-ის შესატყვისად არის ნახმარი.

„ტ ო ჰ მ ი“, ანუ „ტ ო მ ი“ სპარსული სიტყვაა. სპარსულში „ტუხმ“ თესლსა ჰნიშნავს. სპარსულითგან ეს ტერმინი ასურელებსაც აქვთ „ტუჰმა“-ს სახით შეთვისებული და სომხურშიც არის տղւմ-ის სახით. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართული თარგმანის შესაქმეთა 10⁵, „ტომთა შინა მათთა“ უდრის ბერძნულს φυλαίσαυτῶν და სომხურს ազգս იმ დროს, როდესაც ამავე მუხლის „ნათესავთა“ სომხ. տղւմս ის შესატყვისობად გამოდის. გამოსვლათა 6¹⁶-ში „ტომნი“ ბერძნულს αἱ πατριαί -ს და სომხურს ցեղք-ს უდრის. ეს ტერმინი ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს ნაწარმოებში არის ნახმარი „თ ე ს ლ - ტ ო მ ი“-ს სახით (გვ. 8, VI,12-13).

ტ ო მ ი და ნ ა თ ე ს ა ვ ი ი მ ი თ გ ა ნ ს ხ ვ ა ვ დ ე ბ ი ა ნ ე რ თ ი მ ე ო რ ი ს გ ა ნ, რ ო მ პ ი რ ვ ე ლ ი უ ც ხ ო ს ი ტ ყ ვ ა ა და მ ე რ მ ი ნ დ ე ლ ი შ ე ნ ა თ ვ ი ს ე ბ ი ა, მ ე ო რ ე - კ ი ნ ა მ დ ვ ი ლ ი ქ ა რ თ უ ლ ი და ძ ვ ე ლ ი ტ ე რ მ ი ნ ი ა რ ი ს. ამას გარდა ნ ა თ ე ს ა ვ ი ნ ა თ ე ს ა ო ბ ა ს ა ღ ნ ი შ ნ ა ვ და და უფრო ფართო მნიშვნელობითაც, ე რ ო ვ ნ ე ბ ი ს ა ღ ს ა ნ ი შ ნ ა ვ ა დ ა ც ი ხ მ ა რ ე ბ ო და, - ტ ო მ ს - კ ი ა ს ე თ ი ფ ა რ თ ო მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა ა რ ჰ ქ ო ნ ი ა დ ა გ ვ ა რ ს, ა ნ გ ვ ა რ თ ა ჯ გ უ ფ ს ა ღ ნ ი შ ნ ა ვ და.

მთელი მოსახლეობის სქესისა და ჰასაკის და მიუხედავად შემკრებელი ღობით აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულ მწერლობაში „ერი“ იხმარებოდა. იაკობ ხუცესს აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც შუშანიკი მის ქმარს ქართლის პიტიახშს ციხეში დასამწყვდევად მიჰყავდა, მას თურმე მისდევდა „ამბოხი მრავალი დედებისა და მამებისა, სიმრავლეს ურიცხვს, რამეთუ უკანა შეუდგეს, ჳმა აღემაღლა და ტიროდეს“. მაშინ „შუშანიკ უკმოხედნა ერსა მას და ჰრქუა მათ: „ნუ სტირთ, მმანო ჩემნო და დანო ჩემნო და შვილნო ჩემნო“-ო. როდესაც პიტიახშმა იხილა „ტირილი მამათა და დედათა, მოხუცებულთა და ყრმათა“, დაედევნა და ყველანი გაფანტაო (გვ. 124-19). ამ ამონაწერითგან ჩანს, რომ ორთავე სქესისა და ყოველივე წლოვანობის ხალხის სიმრავლე „ერი“-ს ზოგადი სახელით იყო ცნობილი.

მე-V ს-შიაც ქ. შ. „ერი“ ორ მთავარ ნაწილად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდენ სასულიერო პირნი, მეორეს საერონი, ანუ ერისკაცნი. პირველი ჯგუფის აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა „მღელთაგანი“, მეორე ჯგუფის წარმომადგენელს „ერისკაცი“ ეწოდებოდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით წა შუშანიკს გამწარებითა და საყვეურით უნდა ეთქვას: „არცა მღელთაგანი ვინ იპოვა მოწყალეჲ, არცა ერისკაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითუალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს“ (გვ. 7, V 19-14).

უკვე სტრაბონის დროს მოსახლეობაში ქურუმნი და მიწის მოქმედნი განცალკევებულ წრეებად იხსენიებიან. იბერიის მოსახლეობის განსაკუთრებულ და მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდენ, რომელთაც თავიანთი პირდაპირი მოვალეობის, მღვდელთმსახურების, გარდა საერთაშორისო საქმეებიც ჰხარებიათ. სტრაბონის ცნობის მეტისმეტი სიმოკლის გამო, არა ჩანს, წარმოადგენდა თუ არა ქურუმთა წრე სრულებით გამოცალკევებულ სოციალურ ერთეულს, ჰქონდა თუ არა მას წოდებრივობის თვისებები. უეჭველია მხოლოდ, რომ ქურუმბა ალბათ მემკვიდრეობითი პატივი უნდა ყფილიყო ამა-თუ იმ საგვარეულოებში. მაგრამ თვით ქურუმობის მიღებისა და დამკვიდრების წესის შესახებ, ცნობების უქონლობის გამო, ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება. უძველეს დროითგან ქართველთა შორის გავრცელებული მნათობთა-თაყვანისცემა მის მღვდელმსახურთაგან ვარსკვლავთმრიცხველობის ცოდნას მოითხოვდა. თვით ქურუმთა შემადგენლობა უეჭველია რამდენიმე უფროს-უმცროსობაზე დამყარებული ხარისხის მქონებელი უნდა ყოფილიყო, სხვადასხვა მოვალეობის აღმსრულებელი საფეხურების წარმომადგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქურუმთა წრეს უეჭველია თავისი შინაგანი ორგანიზაცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

მოსახლეობის მთავარ ნაწილს, რომელიც სტრაბონის აღწერილობის თანახმად მესამე წრედ ითვლებოდა, მთელი ხალხი შეადგენდა, რომელიც მიწის მოქმედებასა და მოლაშქრობას მისდევდა. აღსანიშნავია, რომ ამ ორი ხელობის მიმდევარი ცალ-ცალკე, განსაკუთრებულ სოციალურ ერთეულს არ შეადგენდენ, არამედ ერთ ოდენობად ჰყავს სტრაბონს დასახელებული. საფიქრებელია, რომ ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ დღევანდელი მიწის მოქმედი ხვალ, თუ ქვეყანას გასაჭირი დაადგებოდა, ან სახელმწიფოს ინტერესი ამას მოითხოვდა, მეომრად გახდებოდა. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას ერისა და მეომრის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინიც ამტკიცებს. საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანებში ხალხის აღმნიშვნელ სიტყვად იხმარება

„ე რ ი“, რომელიც სათანადო ადგილას ბერძნულ ὄχλος, ან λαός-ს უდრის და სომხურს ամբի , ან ძողძიძი-ს (მათე 26^{47,55},-მარკოზ 14⁴³, ლუკა 8⁴, 19⁴⁷ და იოანე 11⁵⁰). ამავე დროსა და ხანაში „ერი“ ჯარსაც აღნიშნავდა. მაგალითად მესუკავეთა მარტვილობის ქართული თარგმანის წინადადება „ამიერითგან ე რ ი ს კრება ყო“ (ხახანაშვილი. МГАГ. 127) სომხური დედნის „այნილესის ციჲა ცოძარესაჲ“(Մոսիքքայկ XIX, 34), ხოლო ამავე ძეგლის ცნობა, „Էամար առիացն“ (იქვე 39) ქართულად ნათარგმნია „აღრიცხვა ყო ერისა“ (იქვე 14⁴⁵). ამგვარად ქართული ერი სომხურ ციჲ „ზორ“-ს , ანუ ჯარს უდრის. სახარების ქართულ თარგმანშიაც ჯარისკაცის აღმნიშვნელ ერთად-ერთ ტერმინად „ე რ ი ს ა გ ა ნ ი“ იხმარება და ბერძნულს στρατιωτης-ს და სომხურს ციჲასან-ს, ან ეჩნაძი-ს უდრის (მათე 8⁹, 28¹², იოანე 19^{2,32,34}). ამავე დროს და ამავე ძეგლში „ერისაგანი“ ხალხისაგანსაც ჰნიშნავს და ბერძნულს ἐκ τῶν ὄχλου და სომხურს ძողძიძი-ს უდრის (ლუკა 12¹³). ამგვარად ირკვევა, რომ ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში ხალხისა და ჯარისათვის ერთი და იგივე სიტყვა იხმარებოდა და ეს გარემოებაც იმის დამადასტურებელია, რომ სტრაბონის დროს აღმოს. საქართველოში გაცალკევებული სამხედრო და მიწისმოქმედთა სოციალური ერთეულები არ უნდა ყოფილიყო¹⁷. რაკი იბერიაში გაჭირვების დროს სალამქროდ ყველა სრულჰასაკოვანს შეეძლო გამოსვლა, ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ აღმოს. საქართველოს სტრაბონის ცნობით ალბანელთა 60000 ქვეითობისა და 22000 მხედრობაზე ნაკლების გამოყვანა შესძლებია (Geographica lib. XI, cap. IV, 5).

გვარის აღმნიშვნელი თავდაპირველი ტერმინი უძველეს ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება, მაგრამ უეჭველია „სახლი“ უნდა ყოფილიყო. ამისი კვალი როგრც სხვადასხვა ტერმინებში ჩანს, ისევე მე-IX-XI სს. ძეგლებშიც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ს მატეანეში მაგ. ნათქვამია, რომ აზომ ქართველთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებისას თავდაპირველ სამშობლოთგან „წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამუძეთანი“ (ე. თაყაიშვილის Опис. II, 709). ცხადია, რომ აქ 8 „სახლი“ 8 მთელ გვაროვნებას უნდა ჰნიშნავდეს, რათგან მარტო 8 ოჯახს ქვეყნის დაპყრობა და დამკვიდრება არ შეეძლო.

ამას გარდა ერთი გვარის მქონებელ პირებს, თუნდაც მათ შორის არავითარი ნათესაობაც-კი აღარ ყოფილიყო, „სახლისკაცები“ ეწოდებოდა. უეჭველია ეს ტერმინიც იმის მომასწავებელია, რომ ყოველი ცალკალკე გვარის აღსანიშნავად „სახლი“ იხმარებოდა. ამ გარემოების დამამტკიცებელი მაგალითების უქონლობა მე-V-VI სს. ძეგლებში იმით აიხსნება, რმ ამ დროისათვის გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო და ამას გარდა სპარსული ტერმინები იყო უკვე შემოხიზნული.

¹⁷ პროფ. გ. ადონცის ნათქვამი აქვს: სტრაბონის ცნობა ისე უნდა იქმნეს გაგებული, რომ რათგან ბარის მცხოვრებნი უფრო მიწისმოქმედებას მისდევდენ და მშვიდობიან ცხოვრებას ეტანებოდენ, მთის მცხოვრებნი-კი უფრო მოლაშქრობას რჩეობდენ, თუმცა არც მათთვის იყო მიწისმოქმედება უცნობი, ვითომც ამიტომ იხსენიებს სტრაბონი მესამე წრეში მიწისმოქმედებისა და მოლაშქრობის მიმდევართ (იხ. Армения в эпоху Юстиниана. 1908 წ., გვ. 407, შენ. 1). ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს სტრაბონი მიწისმოქმედებად ბარელებს ჰგულისხმობდა, მოლაშქრეებად-მთიელებს. მაგრამ ეს სრულებით მცდარი აზრია. სტრაბონს თუმცა აღნიშნული აქვს აღმოს. საქართველოს ბარელთა და მთიელთა მიდრეკილება, მაგრამ არსად ნათქვამი არა აქვს, რომ ჯარს მარტო მთიელები შეადგენდენ. პირიქით მას გარკვევით აქვს აღნიშნული ბარელთა შეიარაღების წესი. ამნაირად ადონცის განმარტება სტრაბონის ცნობითგან არ გამმდინარეობს და მის სიტყვებს ეწინააღმდეგება კიდევ.

თავი მე-IV-ე.
გვაროვნული წესწყობილება.
§ 1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ.

უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ლ. მროველს ქართველი ერის უძველესი სოციალური წესწყობილება ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახის სახით ეხატებოდა, მაგრამ ეს სურათი საქმის ნამდვილ ვითარებას რომ სრულებით არ შეეფერება, ამას ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს აღწერილობაც ამტკიცებს. მართალია გამოჩენილი გეოგრაფის ცნობა I ს. ეკუთვნის ქ. წ., ლ. მ რ ო ვ ე ლ ი-კი ქართველი ერის უძველესი ხანის წესწყობილების დახატვასა ლამობდა, მაგრამ მაინც სოციალური ცხოვრების მიმდინარეობა არ შეიძლება მთლად უკუღმა მოტრიალებულიყო.

ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს აღწერილობაში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი მაშინდელ აღმოს. საქართველოში საგვარეულო მიწისმფლობელობის არსებობის შესახები ცნობაა. მისი სიტყვით, ქ ო ნ ე ბ ა ი ბ ე რ ე ბ ს ს ა ე რ თ ო ჰ ქ ო ნ ი ა თ ს ა გ ვ ა რ ე უ ლ ო თ ა მი ხ ე დ ვ ი თ და ამ სა ე რ თ ო ს ა გ ვ ა რ ე უ ლ ო ქ ო ნ ე ბ ა ს გ ვ ა რ ი ს უ ხ უ ც ე ს ი წ ე ვ რ ი განაგებდა. მაშას ა დ ა მ ე კ ე რ ძ ო ს ა კ უ თ რ ე ბ ა მა შ ი ნ, უ ძ რ ა ვ ი მა ი ნ ც, არ ყოფილა. უ ძ რ ა ვ ი ქ ო ნ ე ბ ა გ ვ ა რ ი ს ს ა ე რ თ ო ს ა კ უ თ რ ე ბ ა ი ყ ო და თ ვ ი თ ამ ქ ო ნ ე ბ ი ს მო ვ ლ ა-გ ა მ გ ე ო ბ ა ც ს ა ე რ თ ო ვ ე ყ ო ფ ი ლ ა, რათგან მისი მართვა-გამგეობის უფლება გვარის უხუცეს წევრსა ჰქონია ხელთა.

რა უნდა ჰრქმეოდა სახელად ამ გვარის უხუცესს, რომელიც საგვარეულოს უზენაესი ბატონ-პატრონი ყოფილა? თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გაუწევთ, რომ ტერმინი „გვარი“ მე-XI ს-ზე უწინარეს ქართულ სამწერლობო ენაში არა ჩანს და „ტომი“-ც უცხო სიტყვაა და სპარსულისგან არის შემოსული და უძველესი ქართულისათვის აგრეთვე უცნობი სიტყვა იყო, მხოლოდ ორი სიტყვა „ნათესავი“ და „სახლი“-ა გვრჩება, რომელიც გვარის აღსანიშნავად შესაძლებელია მიღებული ყოფილიყო. ხოლო რათგან ერთიდაიმავე საგვარეულოს წევრს და ერთიდაიმავე გვარის მქონებელ ადამიანს ქართულად „ს ა ხ ლ ი ს კ ა ც ი“, ან „ს ა ხ ლ ი ს შ ვ ი ლ ი“ ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ გვარს, როგორც დავრწმუნდით, უძველეს დროს „ს ა ხ ლ ი“ ჰრქმევია.

ამის შემდგომ ადვილი მისახვედრია, რომ ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს დ რ ო ი ნ დ ე ლ ი ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ს ა გ ვ ა რ ე უ ლ ო ს ი მ უ ხ უ ც ე ს წ ე ვ რ ს, რომელსაც გვარის საერთო ქონების მართვა-გამგეობა ჰქონია ჩაბარებული, „მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი“ უნდა ჰრქმეოდა სახელად.

თუმცა იმ დროინდელი ქართული წყაროების უქონლობის გამო ამ დებულების სიმართლისა და სისწორის დასამტკიცებლად პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ არაპირდაპირი არა ერთი მოიპოვება. ამ თვალსაზრისით მაგალითად მკვლევარისათვის მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა, თუ ქართული სახარების უძველესი, ხანმეტი თარგმანის მ ა თ ე ს თავის X²⁵ ტექსტს ჩაუკვირდებით, მე- X ს. რედაქციით ეს მუხლი ასეა წარმოდგენილი: - უკუეთუ ს ა ხ ლ ი ს ა უ ფ ა ლ ს ა ბ ე ლ ზ ე ბ უ ლ ი თ ჰ ხ ა დ ო დ ე ს, რაოდენ უფროს ს ა ხ ლ ე უ ლ თ ა მისთა“-ო. აქ „ს ა ხ ლ ი ს უ ფ ა ლ ი“ არის ბერძნული ὁ οἰκὸδεσπότης-ისა და სომხური տանուտէր-ის შესატყვისობა, ხოლო „ს ა ხ ლ ე უ ლ ნ ი“ ბერძნულ ὁ οἰκιοί-ს და სომხურს ընտանիք-ს უდრის. მართლაც ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი ს „ს ა ხ ლ ი ს-უ ფ ა ლ ი“ ბ ე რ ძ ნ უ ლ ს ὁ οἰκὸδεσπότης და სომხურს տանուտէր-ს ზ ე დ მ ი წ ე ვ ნ ი თ გ ა მ ო ჰ ხ ა ტ ა ვ ს, რათგან δεσპότης და տէր სწორედ რომ უფალსა ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს მუხლი ჩვენს პირველ მთარგმნელებს ასე არ გადმოუთარგმნიათ: პალიმფსესტად დაცულ ხანმეტ სახარებაში სახლისუფლის მაგიერ სწერია „მამასახლისა“ და ასევე ეს ადგილი ჰადიშის მე-IX ს. სახარების ხელთნაწერში დაცული. ქართველმა პირველმა მთარგმნელებმაც რასაკვირველია კარგად იცოდნენ, რომ ძეσართჲ და სიქ ქართულად „უფალი“-ა. ეს სიტყვა მათ არა ერთხელ აქვთ თავიანთ თარგმანში ნახმარი. მაშასადამე მათაც შეეძლოთ ეს ტერმინი „სახლისუფალ“-ად გადმოეთარგმნათ, ან ნამდვილი ქართული სიტყვა „მამფალი“ ეხმარათ, მაგრამ ისინი ასე არ მოქცეულან. ტერმინ „მამფალ“-ში სახლის უფროსობის ცნების გამომხატველი სიტყვა წარმოდგენილი არ არის და ამიტომ გამოსადეგი არ იყო. ხოლო თუ „სახლისუფალი“-ს მაგიერ „მამასახლისი“ იყო ნახმარი, უეჭველია იმიტომ, რომ მაშინ ეს სიტყვა ერთადერთი ჩვეულებრივი ზოგადი ქართული ტერმინი უნდა ყოფილიყო სახლის უფროსისა და უხუცესი წევრის აღსანიშნავად. შემდეგ საუკუნეებში, როდესაც ძველი გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო, სახარების ქართული თარგმანის ბერძნულთან შეწამების დროს მიუქცევიათ ყურადღება, რომ ძველი ქართული ტერმინი „მამასახლისი“ ბერძნული οἰκονομάρχης-ის ზედმიწევნით შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამის გამო სამართლიანად უფრო სწორედ „სახლისუფალი“ მიიჩნიეს.

ესეც არის კიდევ აღსანიშნავი, რომ იმ ფაქტის გასათვალისწინებლად, თუ რამდენად ძლიერი ყოფილა გვაროვნული წესწყობილების ნიადაგზე წარმოშობილი ადმინისტრაციული ტერმინი „მამასახლისი“, ის საგულისხმო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც საქართველოში მეუდაბნოეობა და სამონასტრო დაწესებულებები გაჩნდა, მონასტრისა და ბერმონაზონთა სათავეში მდგომ თანამდებობის პირსა და უფროსს „მამასახლისი“ ვე ეწოდა, თუმცა იქ გვარის მსგავსი არაფერი იყო და მონაზონთა მთელ მისწრაფებას ხორციელ ნათესაობასთან და ნათესავეებთან ყოველივე კავშირის შეწყვეტა და უარყოფა შეადგენდა.

§2. სოფლების გვარვნებათა მიხედვით დასახლებულობა.

საგვარეულო წესწყობილების მნიშვნელობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის უძველეს ხანაში, თავისდა თავად იბადება აზრი, რომ მოსახლეობაც საქართველოში გვაროვნობათა მიხედვით უნდა ყოფილიყო დაშენებული. უძველესი ხანისათვის ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა წერილობითი ძეგლებითგან რასაკვირველია შეუძლებელია და შემდეგშიაც მხოლოდ იმ დროითგან, რა დროსაც ხალხის აღწერის დავთრებია გადარჩენილი, მკვლევარს საშუალება აქვს ამ საკითხის შესასწავლად სანდო ცნობები ხელთ იქნოს. სამწუხაროდ მე-XVIII ს-ზე უწინარესი დროის ამგვარი ძეგლები ჯერ აღმოჩენილი არ არის და ამ დროისაც საქართველოს მხოლოდ ზოგიერთი თემისა და ხეობის აღწერილობა მოგვეპოვება, მთელი საქართველს მთლიანი სურათის აღსადგენად-კი მასალები ჯერ არ არსებობს. ამისდა მიუხედავად მაინც არაგვისა და ქსნის ხეობათა მე-XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრებიც ფრიად საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს.

ამ 1774 და 1781 წ. წ. დავთრებითგან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარშიაც არაერთი სოფელი ყოფილა, რომლის მთელი მოსახლეობა მხოლოდ ერთ

გ ვ ა რ ე უ ლ ო ბ ა ს   ჰ კ უ თ ნ ე ბ ი ა. მაგ. არაგვის ხეობის: ს. ქვემო მლეთის ყველა მცხოვრებნი ბურდულეები ყოფილან, სეთურთკარში ყველანი სეთურიძეები იყვნენ, ჯალუმანთ-კარში ყველანი ჯალუმიძეები, კაიშურთ-კარში - კაიშურნი, ქოროლოს - წამალაიძენი, სვიანანთ-კარში - სვიანაიძენი, ციხიანთ-კარში - ციხიაურნი, როროს-ბედოიძენი, გვიდაქეს - ბუჩუკურნი, ჩონჩოს - ნარიმანიძენი, ბექიანთ-კარს ბექიაურნი, ჩოქურს - ჩოქურნი, კობიანთ-კარს - კობაიძენი, ძმიანთ-კარს ქავთარაძენი, რმელთაც ბატატიანთ-კარშიაც მთელი სოფელი უკავიათ, ამირთ-კარს ამირიძენი, ჩოხს-ჩოხელნი, ჩობაურთ-კარს ჩობანაურნი, ლიდას-თლოშიაურნი, გოგონაურთას ბექაურნი, რომელთაც კიტოხშიაც მთელი სოფლის მოსახლეობა ეკუთვნით, მაქართას - თლოშიაურნი, წინამხარს აფციაურნი, ფხაეთს იგრიაურნი, ჭოჭოხს ჩოხელნი, ვეშაგურთ-კარს ვეშაგურნი, ზენუბანს გიგაურნი, პავლეურთ-კარს პავლეურნი.

ქსნის ხეობაში 1781 წ. დავთრის მიხედვით შემდეგი სოფლების მოსახლეობა მთლად ერთ საგვარეულოს ეკუთვნოდა: ილურთ-კარში ყველანი ილურიძენი იყვნენ, დორეულთ-კარს - დორეულნი, შველიეთს შერმადინნი, რომელთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა ს. მოჭალიათი და საქორეთი, ხორბალს - ქენქაძენი, რომელთაც ქარჩხის მოსახლეობაც (ერთის გარდა) ეკუთვნოდა, მიდელაანთ-კარს -მიდელაანნი, თინიკაანთ-კარს თინიკანნი, რომელთაც კორინთის მთელი მოსახლეობაც ეკუთვნოდათ, -და ჩიტიანთ-კარს ჩიტიანნი.

ბ ე ვ რ ი ს ო ფ ე ლ ი ა, რ ო მ ლ ე ბ შ ი ა ც მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ ა მ ხ ო ლ ო დ ე რ თ ს ს ა გ ვ ა რ ე უ ლ ო ს ე კ უ თ ვ ნ ი ს და მ ხ ო ლ ო დ თ ი თ ო ა ნ ო რ ი, ს ა მ ი ს ხ ვ ა გ ვ ა რ ი ს მ ო ს ა ხ ლ ე ა რ ი ს ხ ო ლ მ ე, ხ შ ი რ ა დ ს ხ ვ ა გ ნ ი თ გ ა ნ შ ე მ ო ხ ი ზ ნ უ ლ ი, როგორც ეს დავთარში ხშირად აღნიშნულიც არის. ს ო ფ ლ ე ბ ი ს მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ ი ს პ ი რ ვ ა ნ დ ე ლ ე რ თ-გ ვ ა რ ო ვ ნ უ ლ ო ბ ა ს ს წ ო რ ე დ ე ს ხ ი ზ ნ ო ბ ა და შ ი შ ი ა ნ ო ბ ი ს დ რ ო ს ბ ა რ ი თ გ ა ნ მ თ ა შ ი შ ე ხ ი ზ ნ ვ ა და ჩ ა ს ა ხ ლ ე ბ ა ა რ დ ვ ე ვ და, ბ ა რ ა დ-კ ი მ ტ რ ი ს შ ე მ ო ს ე ვ ა-ა ო ხ რ ე ბ ი ს ა გ ა ნ ს ო ფ ლ ი ს მ ც ხ ო ვ რ ე ბ თ ა ა მ ო ვ ა რ დ ნ ა-და წ ი ო კ ე ბ ა.

საქართველოში რომ სოფლის მოსახლეობა გვარეულობებად ყოფილა თავდაპირველად დაშენებული და შემდეგშიაც საგვარეულო წესწყობილების დარღვევის და პატარა ოჯახების გაჩენისდა მიუხედავად ერთსადაიმავე სოფელში ერთისადაიმავე გვარის მეკომურები ცხოვრობდნენ, ეს გარემოება უფრ მეტი სიცხადით წარმოგვიდგებოდა, ხალხის აღწერის დავთრებში რომ თანდათან საგვარეულო სახლების მაგიერ მამისშვილობის სახელების ჩაწერა არ დაეწყით და ამით ჩვენთვის მეკომურთა ნამდვილი გვარის გაგების საშუალება არ მოესპოთ. ჩვენამდის მოაღწია ორმა ერთიდაიმავე ხეობის დავთარმა, რომელთაგან ერთში მოსახლეობის გვარი, მამისშვილობისა და საკუთარი სახელები სრულად არის შეტანილი, მეორეში-კი გვარები გამოტოვებულია და მხოლდ მამისშვილობისა და საკუთარი სახელებია შეტანილი. ამ უკანასკნელი დავთრის მიხედვით რომ გვემსჯელა და სრული აღწერილობა ხელთ არ გვქონოდა, სოფლების მოსახლეობა მთლად სხვადასხვა გვარეულობის წარმომადგენელთაგან დასახლებულად გვეჩვენებოდა. ბარად, რაკი იქ შედარებით უფრო ინტენსიური ცხოვრება იყო, ძველი წესებიც მათზე გაცილებით უფრო ადვილად ქრებოდა და საგვარეულო სახელებს უფრო სწრაფადაც ივიწყებდენ.

§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წესწყობილების პირველადობის საკითხი.

ამ ნაირად გამოირკვა, რომ სოფლები საქართველოში გვარეულობებად ყოფილან დასახლებულნი და მთაში ამისი კვალი მე-XVIII ს. დამლევამდისაც მკაფიოდ ჩანდა. ცნობილია, რომ დიდ საგვარეულოებს მეტადრე აღმოს. საქართველოში მე-XIX ს-შიც-კი კარგა ხანს საგვარეულო მამულები გაუყოფელი და საგვარეულო მიწისფლობელობა ჰქონდათ. ბუნებრივად იბადება საკითხი, ეს ხომ ძველისძველი მდგომარეობის ნაშთი არ იყო და ქართველობამ პირვანდელი საგვარეულო წესწყობილება ხომ არ დაიცვა მე-XIX ს-მდე?

უკვე დიდი საგვარეულობის მე-XVI-XVIII სს-ის ბლომად შენახული გაყრილობის წიგნებითა მტკიცდება, რომ საქართველოში გინდ დიდი საგვარეულოების განუყოფელობა-გაუყრელობაზე და ამ გზით პირვანდელი წესწყობილების დაცულობაზე მსჯელობა და ლაპარაკი შეუძლებელია. ხოლო, როგორც „შუშ. წამებ“-ითგან ცხადადა ჩანს (გვ. 13, X - 18, XVI), უკვე მე-V ს-ში მაღალი წოდების ღვიძლი ძმები ერთ სახლად არ ცხოვრობდენ და საერთო მეურნეობაც საეჭვოა რომ ჰქონოდათ, ამის გამო დაუჯერებელია ის საგვარეულო მიწისმფლობელობა, რომელიც საქართველოში მე-XVI-XIX სს-ში იყო, სტრაბონის-დროინდელი წესწყობილების ნაშთად ვიცნათ.

ჩვენ დავრწმუნდით, რომ უძველესს დროს საქართველოში სუფევდა საგვარეულო წესწყობილება: იგი გაბატონებული იყო სახელმწიფო ცხოვრებაშიაც, საზოგადოებრივშიაც. ზემონათქვამის შემდგომ აქაც უნებლიედ გვებადება საკითხი, თავდაპირველი, პირველადი მოვლენა არის ეს საგვარეულო წესწყობილება, თუ არა? ამგვარი ეჭვი სრულებით ბუნებრივი იქმნება თუ გავიხსენებთ, რომ ქართველი ერი ქრისტეს წინათაც მრავალი საუკუნეების განმავლობაში ცხოვრობდა ისტორიულად, ვითარცა განვითარებული და წარმატებული მოქალაქეობის მქონებული ეროვნება. საგვარეულო წესწყობილება- კი კაცობრიობის განვითარების თითქოს პირველ საფეხურთაგანია.

ჯერ-ჯერობით ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა არ შეიძლება, მაგრამ არის ერთი საყურადღებო გარემოება, რომელიც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია სტრაბონის დროინდელი საგვარეულო წესწყობილება პირველადი-კი არ იყოს, არამედ მეორადი, ან მესამეგზისიც.

საზოგადოდ ირკვევა და ქართული სამართლის წყაროებითგანა ჩანს, რომ საგვარეულოსა და ოჯახის გაყრის შემდგომაც გვაროვნობითი ერთობა შეიძლება კვლავ განახლდეს. ეს გარემოება რომ ჩვენთვის ცხადი გახდეს, უნდა ერთს საგულისხმო დაწესებულებას შევეხოთ, რომელსაც ქართულ იურიდიულ მწერლობაში „მ ე ყ რ ი ლ ო ბ ა“ ეწოდებოდა. ამის შესახებ ცნობები ქართული სამართლის წიგნებში რასაკვირველია არა მოიპოვება რა; იგი კერძო ცხოვრების მოვლენა იყო და ამის გამო მხოლოდ საბუთებშია აღნუსხული. როგორც გვარისა და ოჯახის დაყოფა გაყრის საშუალებით წარმოებდა, ისევე შეერთების პროცესიც ყოფილა, რმელსაც თავისი წესები ჰქონია. ამ მეტად საყურადღებო და აქამდე უცნობი დაწესებულების შესასწავლად ჯერ „მ ე ყ რ ი ლ ო ბ ი ს წ ი გ ნ ე ბ ი“-ს სახელით ცნობილი საბუთების ცნობები მოვისმინთ. 1717 წ. საბუთში ნათქვამია:

„ნებითა და შეწევნითა ღთისათა... ესე მ მ ო ბ ი ს წ ი გ ნ ი მოგვართვით თქვენმა მ მ ი ს წ უ ლ ე ბ მ ა დათუნამ და პაატამ თქვენ ბ ი ძ ა ჩ ვ ე ნ ს იესეს, შ ვ ი ლ ს ა თ ქ ვ ე ნ ს ა ოთარსა და გერმანოზს, ასე და ამა პირსა ზედა: გა ყ რ ი ლ ნ ი ვ ი ყ ა ვ ი თ და ისევე ერთ მ ა ნ ე თ ი ს თ ა ვ

იმოვინდომეთ და ისევ ძმათ შევიყარენით. ეს პირობა და ვ დევით (sic), რომ მამის მამული და ბიძის და ოთარისაც და რაც ჩვენი მამა-პაპათ მამული იყოს, ნასყიდოცა და უსყიდოცა, ყველა გაგვიერთებია; რაც ერთობაში შევიმატოთ, საერთო იყოს, რაც დაგვეკარგოს ისიც საერთო იყოს. ... ჩვენ რომ ვაღი გუმართებს ოცი თუმანი, საერთოდ გადავიხადოთ, და სხვა, რაც დარჩეს, თავ-თავისთვის დარდავიხადოთ. თქვენ და უკითხავად არც მამული გავსცე, არც დაგირბიო კაცი, არც გამოვიყვანო მსახური და მხლებელი; თუ პური და ღვინო გადაგურჩეს, საერთოთ მოვიხმაროთ, ან მამული ვიქრთამოთ, ან ვიყიდოთ, ყველა საერთო იყოს“-ო (სქს სძვლნი I, 445).

1675-1685 წ. საბუთში სწერია: „სახელითა სახურისა არსება-დაუსაბამოსა - ღთისა, მამისა, ძისა და წმინდისა სულისათა... ესე ფიცი და პირობა მოგეც მე სარდალმან თამაზ თქვენ, ჩემსა ძმასა, მდივან ბეგს ვახტანგს ასე და ამა პირსა ზედან: ძმობისა და სახლის კაცობის პირობაზე ვიყო შენთვის კარგი და კარგის მდომი... ჩვენი სახლი არ მოიშალოს და არ გაიყაროს, -თვარადა, ღთან ნუ ქნას, ერთობა არ მოკდეს, ჩვენ ერთმანერთს არ მოვეშოროთ და ერთნი ვიყვნეთ, რაც ან ღთითა და ან ბატონით, მომეცეს და ვიშოვო, ნასყიდს გარდა, საერთო იყოს, არც ჩემს ჟამში მოგშორდე და განგეყარო“-ო (სქს სძვლნი II, 208).

1779 წ. საბუთში ნათქვამია: „ნებითა და შეწევნითა მღისათა... ესე ამიერთ უკუნისამდი ჟამთა და ხანთა მტკიცე და შეუცვალებელი და საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი და პირი და ვ დევით თუმანიშვილმა ფირან და ჩემმა შვილმა ბეჟანმა, ასე რომე მოვედით და თქვენ, ჩემს განაყოფს, მანუჩარის-შვილს გორჯასპის შემოგეყარეთ ასე რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, შენ არ გაგეყაროთ, ჩვენი სასახლითა და ყმითა და მამულით, თუ რამ გვაქვს ქონებითა და ამ პირობითა. რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, არ მოგშორდე, და ჩვენს უკან ჩვენი მამული და სასახლე და თუ რამ გვაქვს, ისიც სულ შენი იყოს... მე თუმანიშვილის ბეჟანის შვილს გოგიას ამ კურთხეულის პაპის ჩემისაგან მოცემულის შეყრილობის წიგნის ყაბული მაქვს. ღთ «მა» სიცოცხლე და სიკვდილიც თქვენთან მომცეს“ (სქს სძვლნი III, 506).

1778 წ. ქრისტიანობის დღეს შედგენილს საბუთშიც სწერია: „ესე სამმო და ერთობის წიგნი მოგე მე გოსტაშაბის შვილმა დავითის შვილმა ერასტიმ და სახლისა ჩემისა მმავალმა შენ ჩემს ბიძაშვილს ბეჟანის შვილს ზურაბს და სახლისა შენისა მომავალს ასე და ამა პირსა ზედა, რომ ავის დროს მიზეზით პაპა ჩემი და მამა შენი ერთმანეთს დაშორებულიყვნენ და გაყრილიყვნენ და მას უკან ძმობისა და სახლის კაცობის სიყვარულით ძმათ შეყრილიყვნენ... რომ მაშინდელი იმათი შეყრილობის წიგნი დღესაც არის, მას უკან კიდევ გაყრილიყვნენ და ახლა ჩვენ ერთმანეთის სიყვარულით მოვინდომებთ ძმათ (sic) შეყრა და ერთათ ყოფნა... რომ რაც პაპას ჩემს თავისი საუფროსოთი სახლის კაცები დამ წილი გამოჰყოლია სამკვიდრო, თუ ნასყიდობა და თუ მას უკანდელი შემატებული ყმა და მამული, დღეს რისაც მქონებელი ვარ ამ წიგნის მოცემაში ყმისა თუ მამულისა ამით ძმათ შეგყრივარ, რომ დღეს უკან... მე ჩემის მამულით და ყმით და შენ შენის მამულით და ყმით ერთათ ძმურებ სიყვარულით უნდა ვიყვნეთ... იმ მამულის გამოსავალიც ორთავ ერთობაში

ი უნდა მოვიხმართ და სხვა რიგათ სამამულთ შენ ზურაბს ბებია ჩემის ნასყიდობასთან საქმე არა გაქვს, ამას გარდა შენი წილი ნასყიდი, თუ უსყიდი ყმა და მამული და აგრეთვე ჩემი ნასყიდი თუ უსყიდი ყმა და მამული ლხინში თუ ჭირში სამამოლთ უნდა მოვიხმართ“... (სქს სძვ I, 102-103).

1777 წ. საბუთშიც სწერია: „ეს წიგნი მოგართვი მე ელიზბარ სლოდაშვილმა ქაიხოსრ სვილმა შენ, ნათესავსა ჩემსა, ხოლო დღეითგან ძმასა ჩემსა შიოშს სლოდაშვილს და შვილებსა შენსა იესეს, მანუჩარს და იორამს, სამსავე ერთად და არა სათითაოდ ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე თქვენი დიდი სიყვარული მქონდა და მაქვს იმიტომ-კი არა, რომ ჩვენ ნათესავები ვართ, არამედ იმიტომ რომ ნებითა ღვთისათა შევეერთდით თითქოს ერთი მამის და ერთი დედისა შვილები ვყოფილიყავით: შენი შენი შვილებით ერთი ძმა ხარ, მე-კი მეორე ძმა, მე უფროსი ძმა ვარ, შენ-კი უმცროსი. რაც გვაბადია და მომავალშიც გვექმნება ჩვენ თანასწორად უნდა გვეკუთნოდეს და ყველაფერი უნდა საერთო შეთხზმებით გავაკეთოთ და გადავწყვიტოთ ხოლმე და რასაც შევიძენთ, საერთო უნდა იყოს“-ო (დ. ფურცელაძე Kp. რამ.-28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ ეს შეყრილობა-შეერთების პროცესი მარტო მაღალ წოდებას, თავად-აზნაურთა შორის-კი არ წარმოებდა, არამედ სხვა წოდებათა წიაღში მყოფ ერთეულებსაც ემჩნევა ამ წრის შესახები ცნობები უფრო საგულისხმოა თავიანთი გულახდილობით: შეერთების ნამდვილი მიზეზი იქ პირდაპირ არის დასახელებული და ნათქვამი. აი მაგ. ერთ ასეთს 1797 წელს შედგენილ საბუთში რა სწერია: „აღა-მაჰმედ-ხანის ტფილისში შემოსევის დროს სპარსელებმა ჩვენი სახლითგან რამოდენიმე კაცი ტყვედ წაასხეს და ამას გარდა დიდი ზარალი და დანაკლისიც შეგვემთხვა. ჩვენი ტყვეების გამოსყიდვისა და ჩვენი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად, ჩვენ ურთიერთის თანხმობით ერთად შევიყარეთ: ამიერთგან ჩვენ ყველანი ძმანი ვართ, თითქოს ერთი დედ-მამისა შვილები და რაც გვაქვს და რასაც მომავალში შევიძენთ უნდა საერთო იყოს“-ო (დ. ფურცელაძის Kp. რამ.-65-66).

ამაზე უფრო საინტერესო ცნობები სოციალური ცხოვრების ამ საინტერესო მოვლენის შინაგანი წესებისა და მოწყობილობის შესახებ ერთს 1798 წ. საბუთში მიპოვება, რომელშიაც ნათქვამია „ტფილისის აოხრების შემდგომ ჩემმა ძმამ ყიზლართგან ჩემი რძალი გამოისყიდა და მე იმის ჩამოსაყვანად ყიზლარში წავედი და ჩამოვიყვანე. თუმცა მე და ჩემი ძმა და რძალი გაყრილები ვიყავით და ცალ-ცალკე ვცხოვრობდით, მაგრამ ჩვენი საერთო კეთილდღეობის გულისათვის ერთოჯახად შევიყარენით. ჩვენ უნდა ერთი ერთმანეთს ვუშველოთ, ვიმუშაოთ და ვაჭრობა ვაწარმოვოთ და ყველაფერი გავაკეთოთ, რაც ჩვენი სახლისთვის სასარგებლო იქნება და ჩვენი შორის სიტყვები „ჩემია“, ან „შენია“ არ უნდა იყოს, არამედ ყველაფერი რაცა გვაქვს და რაც გვექმნება, ყველას თანასწორ წილად უნდა გვეკუთნოდეს. ვინც ჩვენგან გამოყოფას მოისურვებს, ჩვენი სახლითგან უარაფროდ გავიდეს, სახლში შემოსულ ჩვენ პატარძალს ჩვენი სახლის უფროსმა უნდა მისი მზითევი ჩამოართვას და მას ამის ხელწერილი მისცეს. თუმცა ფულები ექმნება, ჩვენი სახლის უფროსმა საერთო სათავნ

ოს მიუმატოს. ჩვენი სახლის ქვრივს გათხოვება შეუძლიან და თუ გათხოვდა, უნდა მზითევიც დაუბრუნდეს და სამარხავიც მიეცეს სოფლური წესით. სახლში ყველაფერს ჩვენი სახლის უფროსი (მამასახლისი?) განაგებს: იმის დაუკითხავად ვერავინ თავის დანიშნულ საცოლოსაც-კი ვერაფერს აჩუქებს. ქალებს უფლება არა აქვთ თავიანთთვის თავისით რაიმე იყიდონ. მათ ეძლევათ ყველ კვირა წმინდა სანთელი და რაც-კი ეკლესიისათვის არის საჭირო. ყველა იმათ უნდა ერთნაირად ჩაიცვან და დაიხურონ: ქალებს უფლება არა აქვთ სხვადასხვანაირი და ძვირფასი ტანისამოსები ჩაიცვან, ხოლო თუ ვინმე მათგანი დიდ კაცობას მოინდომებს, უნდა ჩვენი სახლითგან ხელცარიელი გავიდეს. მთელ ჩვენს სახლელულობაში ყველას ერთი მომღვაწი უნდა ჰყავდეს და ერთი ნათლია. თუ ნათლია ხელმოკლე იქნება, ნათლობის ხარჯს ჩვენი სახლივე კისრულობს“-ო (იქვე 68).

ზევით განგებ მოვიყვანეთ საბუთებითგან ბლომად ამოდებული ამონაწერები. ამ საბუთებითგან ჩანს, რომ შეყრილობისადმი მისწრაფება და პროცესი ქართველი ერის ყველა წრეში იყო უმაღლესითგან მოყოლებული სოფლელებამდე. ცხოვრების უშიშროების შესაქმნელად გაყრილ დაშორებული წევრები საერთო გასაჭირის დასაძლევად შეერთება-შეკავშირებაზე ზრუნავდნენ. ამნაირად გაყრილი და დაშლილი ოჯახი, ან საგვარეულო კვლავ ერთდება. მამულს აერთებს და საერთო მეურნეობის წარმოებას იწყებს. ამასთანავე სახლის, ან გვარის უფროსს ირჩევს, რომელიც ძველი დროის მამასახლისის მსგავსად საერთო საქმეებს ხელმძღვანელობს და არიგებს. სწორედ ასეთ პირობებში და ამ გზით გვაროვნული წესწყობილება ერთხელ დაშლილი შეიძლება კვლავ განახლდეს და სოციალური ცხოვრების ისევ ძირითად მოვლენად და ქვაკუთხედ დაწესებულებად იქცეს. ამისთვის საკმარისი იყო მხოლოდ, რომ ის გაჭირვება და გვაროვნობის დაყოფის პროცესის შემაფერხებელი გარემოება შედარებით ხანგრძლივი ყოფილიყო. ასეთ მდგომარეობაში-კი ჩვენი ერი არა ერთხელ ყოფილა: საქართველოს პოლიტიკური ბედის ტრიალი მრავალჯერ ყოფილა უკუღმართი და სწორედ ამიტომაც გაყრილობის პროცესიც შეფერხებულა და შეყრილბა დაწყებულა. თუ ეხლა იმ გარემოებასაც გავიხსენებთ, რომ ძველადვე მაღალი კულტურის მქონებული ქართველი ერი იძულებული იყო თავის წინანდელ სამშობლოთგან დაძრულიყო და ახალი მიწაწყალი დაეპყრა, ადვილად წარმიდგენთ, რომ ქ. წ. საუკუნეებშიც ჩვენი ერი შესაძლებელია არა ერთხელ იძულებული ყოფილიყო გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესზე შეეცვალა და თავდაცვის გულისათვის გვაროვნული წესწყობილება განეახლებინა. ამის შემდგომ ვგონებ უფლება უნდა გვქონდეს ვთქვათ, რომ ადვილი შესაძლებელია სტრაბონის დრინდელი საქართველოს გვაროვნული წესწყობილება პირველადი არ იყოს¹⁸.

¹⁸) აღსანიშნავია, რომ შეყრილობის პროცესი ჩვენ დროშიაც ყოფილა და შეყრილობის წიგნის წერა სოფლად ეხლაც ცოდნიათ. გ. ჩ ი ტ ა ი ა მ ერთი ამნაირი საბუთის პირი 1926 წელს გადმომცა, რომელიც ამ მხრივ საგულისხმოა და აქვე სრულად მომყავს. გ. ჩ ი ტ ა ი ა ს ამ პირობის წიგნის გარდმონაწერისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებ. აი თვით ეს თანამედროვე შეყრილობის წიგნი სიტყვა-სიტყვით:

ვდებთ

პიროვნების ხელწერილს ჩვენ გორის მაზრა ახალქალაქის თემის ამავე თემის სოფელ გრაკალში მცხოვრებნი ნინიკა სუარისძე და მისი შვილები ვანო და ნიკო და სვიმონი ესე მამა შვილიანათ ოთხივე პირნი მაზედა ეხლა შავერთდით 1924 წ. ი ა ნ ვ რ ი ს 3 დ ღ ე ს ა რ ო გ ო რ ც ყ ო ფ ი ლ ა ძ ვ ე ლ ა თ ა და ა მ ი თ ა ვ დ ე ბ თ პ ი რ ო ვ ნ ო ბ ი ს ხ ე ლ წ ე რ ი ლ ს ა ო რ ი ვ ე პ ი რ ნ ი ვ ის ა ც ო ჯ ა ხ შ ი ა მ ო გ ვ ა ჩ ნ დ ე ს ს ი მ ყ უ ე ნ ე და ლაღატი ეს მტყუანი პირნი გავიდეთ ცარიელზედა წილიდანა და მტყუანს პირს არ გაგვივიდეს საჩივარში რაზედაც ვემოწმებით ერთი მეორეს ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა.

§ 4. ცოლქმრობისა და ქორწინების წესები საქართველოში.

ამ საყურადღებო საკითხის შესასწავლად უძველეს ძეგლებში ჯერ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება; მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სხვადასხვა წყაროებში გაფანტული ცნობები არსებობს. ამასთანავე ცნობები სხვადასხვა დროისაა და ამიტომ ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების განვითარებისა და ისტორიის სხვადასხვა საფეხურებს ეხება. ამის გამო მთლიანი სურათის აღდგენა ამ მასალების მიხედვით შეუძლებელია.

ზოგმა მათგანმა თავისი ველურობით შეიძლება სიძველისა და პირველყოფილობის შთაბეჭდილებაც მოახდინოს, მაგრამ ნამდვილად ზოგჯერ პირველყოფილი იქ არაფერია. კაგ. მე-XV ს. დამდეგს აღმოსავლეთში და საქართველოშიაც ნამყოფი გერმანელი ტყვედ ჩავარდნილი მეომარის ჰანს შილტბერგერ - ის მოგზაურობის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია, რომ ქართველებსა (die Georgiter Kurtzy) და ოსებს (die Jassen Ass) იმგვარადვე როგორც სომხეთში (in Ermenia) ასეთი ქორწინების წესები აქვთ: როდესაც მშობლებს თავის შვილისათვის საცოლოდ ქალწულის მოყვანა სურდათ, მაშინ საცოლოს დედას პირობას ადებინებდენ, რომ მისი ასული მართლაც ქალწული იყო. ქორწილის დროს ქალიშვილებს საცოლო სიმღერით საქორწილო ოთახში მიჰყავთ. ამის შემდგომ საქმრო ყმაწვილი კაცებითურთ მოდის ამოწვდილი ხმლით, იქვე მაყრიონითურთ ჯდება და დიდი ლხინითა, ცეკვითა და სიმღერით ჭამა-სმას შეექცევიან. ასე რომ დროს გაატარებენ, მერმე საქმრო საცოლოსთან შეჰყავთ და ყველანი დანარჩენნი გადიან. შემდეგ მისი ძმა, ან ერთი მახლობელ მეგობართაგანი ოთახის კარებს ხმალამოწვდილი სდარაჯობს, სანამ საქმრო ადგება. თუ საცოლო ქალწული არ გამოდგა მაშინ დედას აცნობებს. საქმროს დედა რომ თავის მეგობრებითურთ სარეცელთან მოვა, ზეწარს გაშინჯავენ და თუ იქ არავითარ ისეთ ნიშანს არ შეამჩნევენ, რომელიც ქალწულს უნდა ჰქონდეს, მაშინ ყველანი დაღონდებიან. მეორე დღეს რომ საცოლოს დედმამა ქორწილში მოვლენ, საქმროს დედა ერთ ძირგახვრეტილ სასმისს დაამზადებს და როცა ღვილის დაღვევის ჯერი დადგება, ამ სასმისში ღვინოს ჩაასხამს ისე-კი, რომ ნახვრეტი ქვეითგან თითით აქვს დაცობილი და საცოლოს დედას გამოსაცლელად მიაწვდის. ამ დროს, რაკი სასმისის გახვრეტილ ძირს თითი მოშორდება და ღვინო დაიღვრება, საქმროს დედა საცოლოს დედას მიაძახებს: შენი ასულიც ასე მთელი აღმოჩნდაო. ეს რასაკვირველია საცოლოს ყველა მახლობლებისათვის მეტად სასირცხვილო იყო და საცოლოც ასეთ შემთხვევაში თავის მშობლებს უბრუნდებოდა ხოლმე (იხ. H a n s S c h I l t b e r r g e r s Reisebuch, გამოც. Dr. Walentin Langmantel-ის მიერ 1885 წ. -Tübingen-ში, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart CLXXII, - გვ. 98-99).

მთელი ამ ჩვეულების ველურობისდა მიუხედავად რასაკვირველია იგი ძველი არ უნდა იყოს. პირველყოფილ მდგომარეობაში ქალწულების ასეთი შემოწმება წარმოუდგენელი რამეა. აღსანიშნავია, რომ კორ. ბ ო რ ო ზ დ ი ნ ს ამ ნაირი ჩვეულება სამეგრელოს ებრაელთა შორის მე-

1. ვანო სუარისძე
2. + + + ნინიკა სუარისძე
3. + + + ნიკო სუარისძე
4. + + + სიმონ სუარისძე

ვადგენთ ამ პირობის ხელწერილს პეტრე ქავთარაძის თანადასწრებითა მიხეილ ქავთარაძის დასწრებითა რაზედაც გამოწმება ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა მიხეილ ქავთარაძე + + + პეტრე ქავთარაძე“

XIX ს-ში აღწერილი აქვს და იმასვე მოთხრობილი აქვს, რანაირი გაუგებრობა შიძლება მომხდარიყო ასეთი უცნაური შემოწმების დროს და როგორ შეიძლებოდა სრულებით უმანკო ქალწული ტყუილ-უბრალოდ და სრულებით დაუმსახურებლივ გაწბილებულ-შერცხვენილი ყოფილიყო. საცოლოს ქალწულების შემოწმების ჩვეულება და წესი ებრაელთა შორის მიღებული ყოფილა და მეორე შჯულთა 22¹²⁻²¹-შია აღწერილი, მაგრამ იქ ნათქვამია რომ, როდესაც საქმროს მხრით ბრალდება იყო ხოლმე წამოყენებული, თვით საცოლოს ფიზიკური მდგომარეობის შემოწმება მოხუცებულთა და მოსამართლეების წინაშე უნდა მომხდარიყო. რათგან ზემომოყვანილი ცნობის გარდა სხვაგან არსად ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და პირვანდელიც იგი შეუძლებელია ყოფილიყო, გამოსარკვევია საითგან, სახელდობრ ებრაელთაგან, თუ არა, და როდის უნდა ყოფილიყო შეთვისებული ეს უცნაური ჩვეულება. **ჰ ა ნ ს შ ი ლ ტ ბ ე რ გ ე რ ი ს** აღწერილობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ის, რაც **ბ ო რ ო ზ დ ი ნ ს** მე-XIX ს. შუაწლებში სამეგრელოს ებრაელთა შორის უნახავს, უკვე მე-XIV-XV ს. ყოფილა საქართველოში, ოსებსა და სომხეთშიაც.

ყველა ცნობები ქორწინების წესების შესახებ ჩვენ მხოლოდ იმ დროითგან მოგვეპოვება, როდესაც საქართველო უკვე გაქრისტიანებული იყო. ქრისტიანობამ-კი ბევრი წარმართობის წესები ამოფხრა და თავისი შემოიღო. სხვათა შორის ცოლქმრობისათვის ქრისტიანობამ საეკლესიო ლოცვა-კურთხევა, გვირგვინთა კურთხევაც აუცილებელ პირობად გაჰხდა. ამ გარემოებამ ქორწინების ზოგი ძველი წესები შესცვალა და ამით მათ პირვანდელი თვისებები დაუკარგა. მაგრამ ხალხი დიდ ხანს საეკლესიო გვირგვინთა კურთხევას ცოლქმრობისათვის თავისთვის სავალდებულოდ არ სთვლიდა.

საეკლესიო ქორწინება და ჯვრისწერა რომ ქართველ ხალხს ქრისტიანობის ხანაშიაც აუცილებელ წესად არ მიაჩნდა. ეს სამთავნელის სარგოს გარიგების 1459 წ. და წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. წიგნებითგანა ცხადადა ჩანს. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნში მაგ. ნათქვამია: „უკ-თუ **ჯ - რ და უ წ ე რ ე ლ ა დ კ ა ც მ ა ც ო ლ ი და ა ო რ ს უ ლ ო ს , გ (3)** ძროხა მიათვას“ სამთავნელს ამ დანაშაულობის საზღაურადო, ხოლო „უ-კთუ მდდელმან **ო რ ს უ ლ ს ჯ - ი და ს წ ე რ ო ს , გ (3)** ძროხა მიათვას, თუ იცოდეს, -თუ არ იცოდეს: ა: (1) და მექორწინებ: გ: (3) ძროხა მიათვას“-ო.

წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. განახლებულ წიგნშიაც სწერია: თუ ვინმე „**ჯ ვ ა რ და უ წ ე რ ე ლ ი ც ო ლ თ ა ნ და წ ვ ე ს ,** საკანონო ცხვარი ორი და ხარი ორი აძეს“-ო (საისტ. მოამბე 1925 წ. II, 15¹⁰⁻¹¹). ქვემოთ ახალუბის შესახებ დებულებაში ეს ცნობა ამნაირად არის გამოთქმული: „თუ **ჯ ვ ა რ და უ წ ე რ ე ლ ს და უ წ ვ ე ს** საკანონო ძროხა ერთიო“-ო (იქვე 17³⁵⁻³⁶).

მაგრამ ქრისტიანობის გავლენით შეცვლილ ქორწინების ზნეჩვეულებებსა და წესებში ბევრი რამეა შენახული, რაც შორეული წარსულის ნაშთს წარმოადგენს და ცოლქმრობის დამყარების ძველის-ძველი წესების ისტორიის ერთ-ერთი საფეხურის დამახასიათებელია. ამიტომ მკვლევარი ვალდებულია ყველა, მცირეოდენი ცნობებიც-კი გამოიყენოს, რომელიც ამ საკითხის გაშუქებას ცოტად თუ ბევრად ხელს შეუწყობს. **ი ს ტ ო რ ი უ ლ ა დ ც ნ ო ბ ი ლ ხ ა ნ ა შ ი ქ ა ლ ი ს წ ა გ ვ რ ი თ , ა ნ უ მ ო ტ ა ც ე ბ ი თ ც ო ლ ა დ შ ე რ თ ვ ა უ წ ე ს ო ბ ა და და უ კ ა ნ ო ნ ო ბ ა დ ი თ ვ ლ ე ბ ო და და ქ ა რ თ უ ლ ი ს ა მ ა რ თ ა ლ ი ა ს ე თ მ ო ვ ლ ე ნ ა ს ე ბ რ მ ო და ხ ო ლ მ ე** თვით ისეთ ხანაშიაც-კი, როდესაც საქართველოს პოლიტიკურ დასუსტებას ქვეყნისა და ხალხის კულტურული დაქვეითება მოჰყვა. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის უძველესს, 1459 წ. დაწერილ ნაწილში ნათქვამია: შევიყარენით ჩუჭნ ცხრაზმის ჯევისა სამისავე ჯევის კრებულნი და მამასახლისნი და ესე პირი მოვაჰსენეთ სამთავნელსა და **ჯ ა ო მ ფ ო რ ს ა :** დღეს ამას უკანით რამანცა ხუცესმან ანუ სუნდიკინოზმანთა ანუ მეყვისთა ანუ **უ წ ე ს ო დ მ ი ტ ა ც ე ბ უ ლ თ ა ა ნ უ გ ვ ი რ**

გვჯნნი აკურთხნეს, ანუ ჯი დასწერნეს, ანუ სარჯულო დაუმალოს, რაც ეპრიანებოდეს და აურვებინოს, და შუა ვერცა პატრონი შემოუვიდეს, ვერცა ქვეყანა“-ო. ამავე ძეგლში ამ საგანზე ქვევითაც არის ორჯერ საუბარი და იქ ასე სწერია: „უკთუ უქრმო (sic) დედაკაცი მოიტაცოს ცოლად, ბ (2) ძროხა მიაართოს“ სამთავნელს დანაშაულობის საზღაურად, ხოლო „უკთუ მდდელმან ამგვარად მოქმედს (sic) კაცთა ჯი დასწეროს, განიკუჭთოს“-ო. მაგრამ ამ ცნობებით განაცხანს, რომ წაგვრის წესი ოდესღაც ქართველ ერსაც უნდა სცოდნოდა, როგორც სრულებით ბუნებრივი ჩვეულება.

მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება, რომელიც ქორწინების მაშინდელი ქართული ზოგი წესის აღდგენის საშუალებას გვაძლევს. მას სახელდობლ აღნიშნული აქვს, რომ, როდესაც ვაზრქენსა და მისი მეუღლის შუშანიკის შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე მომხდარი განხეთქილების გამო საცოლქმრო მყუდრო ცხოვრება შეირყა, შუშანიკმა ქმრისგან განშორებისათვის ვაზრქენის სახლი მიატოვა და სხვაგან გადავიდა, ქმარმა, რაკი დაწმუნდა რომ მათი ცოლქმრობა უკვე შეუძლებელი იყო, შუშანიკის მოძღვარს იაკობ ხუცესს მოუწოდა და თურმე შემდეგი უთხრა: „უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა? და ჩემი სამკაული მას არა დაუტეო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს: იპოოს ვინმე რომელმან განკაფოს იგი. მივედ და მომართუ იგი ყოველივე რაფცა რაფ არს“-ო (წამებად შუშანიკის 10, § VII, 6-10). ვაზრქენის ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მას თავის დროს ცოლისათვის სამკაული და სხვაც ბევრი რამე („ყოველივე რაფცა რაფ არს“) მიურთმევია, რომელიც მის ცოლს შეიძლება ჰქონოდა, სანამ მის ცოლობას სწევდა, ხოლო როდესაც საცოლქმრო კავშირი დაირღვეოდა, ქმარს შეეძლო იგი ჩამოერთვა. აქ რომ უბრალო სამკაულზე არ იყო საუბარი, არამედ საქმროს საცოლისთვის მისართმევ ნივთებს ეხებოდა, ვაზრქენის დართული სიტყვებიდანაცა ჩანს: მას უთქვამს, რომ სხვა ვინმე აღმოჩნდება, რომელიც ამ ნივთებს მოიხმარებსო. ცხადია აქ მეორე საცოლო იგულისხმება, რომლის შერთვასაც ვაზრქენი აპირებდა და რომლისათვისაც მას წესისაებრ საჩუქრები უნდა მიერთმია. ამ გარემოებას იაკობ ხუცესის მომდევნო მოთხრობაც ადასტურებს. როდესაც მოძღვარს შუშანიკისათვის ყველა ეს ნივთები გამოურთმევია და ვაზრქენისათვის მიუტანია,-„მან მიიღი ჩემგან, აღიხილა და იპოვა ყოველი გებულად და კუალად თქუა: „მერმეცა იპოოს ვინმე, რომელმან ესე შეიმკოს“-ო (იქვე 10, § VII, 14-16). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ეს ის ნივთებია, რომელიც საცოლოსა და ცოლს უნდა მიჰრთმეოდა.

იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილი ცნობის მთელი შინაგანი მნიშვნელობის გასაგებად ქართული ძველი ქორწინების წესების ცოდნაა საჭირო, რომელთა დალაგებული აღწერილობა ერეკლე მეფისძეს ვახტანგ ბატონიშვილსა აქვს. მისი სიტყვით ოდეს დაამტკიცებდენ ვინმე სისასმე სასძლოდ თვისად მოყვანად, წარუგზავნიდიან ქალსა მას შეძლებისაებრ ნიშნად სამკაულთა მვირფასთა... და მიტანისა ჟამსა დასდებდიან ოქროსა ანუ ვერცხლისა სინსა ზედა სამკაულსა სასძლოსა და ეგრეთ მიაართვიან ქალსა მას“ (გვ. 11).

თვით ქორწილის დროსაც, როცა ჯვარის წერთგან სახლში დაბრუნებული მეფე-დედოფალი და მექორწილენი დალოცვასა და სადღეგრძელოებს მორჩებოდენ, „ადგების ეჯიბი მეფისა ორი საშიშვლისა ჯმლითა და მდივანმან ანუ მწიგნობარმან ვინმე წარუკითხის უს

ხ ა ქ ა ლ ს ა მ ა ს ქ რ მ ი ს ა თ ვ ი ს ი ს ა გ ა ნ მ ი ც ე მ უ ლ თ ა ს ო ფ ე ლ თ ა ნ უ ს ხ ა პ ი რ ბ ა დ ი ს ა ს ა ხ დ ე ლ ა დ . შ ე მ დ გ ო მ ა დ მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის წრმლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას. შ ე მ - დ გ ო მ ა დ წ არ მ ო დ გ ე ბ ი ს საშუალ მდივანი ანუ მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ ი ვ ი ნ მ ე და წ ა რ ი კ ი თ ხ ი ს , რ ა ს ა ც ა ქ ა ლ ს მ ა ს გ ა ა ტ ა ნ დ ი ა ნ ზ ი თ ა დ “ (ბატონიშვილი ვ ა ხ ტ ა ნ გ . ისტორიები აღწერა 15).

ქორწინების წესის ამ აღწერილობაში ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ საცოლოსთვის პირველად სწორედ საქმროს უნდა მიერთმია სამკაული-საჩუქარი, ისევე ქონება და მხოლოდ ამის შემდგომ საცოლოს მზითევსაც ჩამოსთვლიდენ ხოლმე. ამგვარად პ ი რ ვ ე ლ ა დ ს ა ქ მ რ ო ს მ ი ჰ ქ ო ნ დ ა ს ა ც ო ლ ო ს ო ჯ ა ხ შ ი ქ ო ნ ე ბ რ ი ვ ი ს ა ჩ უ ქ ა რ ი ქ ა ლ ი ს ა თ ვ ი ს . „ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნის პირველ ნაწილში ბიზანტიის უკანასკნელი კეისრის მოციქულის ცნობა მაქვს მოყვანილი, რომელშიაც ჩვენი საკითხისათვის საქართველოს მეფის გიორგის ერთი საყურადღებო განცხადებაა აღბეჭდილი მისი ასულის ბიზანტიის მეფისათვის საცოლოდ მთხოვნელ დესპანისათვის გიორგი მეფეს განუცხადებია: ჩ ვ ე ნ ი ქ ვ ე ყ ნ ი ს ზ ნ ე - ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ი ს თ ა ნ ა ხ მ ა დ ს ა ქ მ რ ო ს მ ო ა ქ ვ ს ს ა ც ო ლ ო ს თ ვ ი ს ქ ო ნ ე ბ ა და არა საცოლოს საქმროსთვის, ამიტომ მე ჩემს ასულს მზითევს ვერ გამოვატან. მაგრამ სხვაფრივ ქონებრივად უზრუნველყოფო (იხ. გვ. 44-45). აქაც მაშასადამე გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ქართული ქორწინების წესი პირველად სწორედ საქმროს ავალებდა საცოლოსათვის ქონების მიტანას. მზითევი საქართველოში მე-IX ს-შიც უკვე იხსნება და თვით ტერმინი უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ მაინც ჯერ საქმრო იყო მოვალე, რომ ქალისათვის საჩუქარი მიეტანა და ალბათ სწორედ ამასვე გულისხმობდა გიორგი მეფე, როდესაც ქართულ ზნე-ჩვეულებაზე ლაპარაკობდა.

ეს გარემოება არ ქ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი ს ა ც ა ქ ვ ს მე-XVII ს. სამეგრელოს აღწერილობაში აღნიშნული. მისი სიტყვებით სამეგრელოში, ევროპაში მიღებული წესის მსგავსად, ცოლის შერთვის დროს მზითევს არ დაემებენ: „კოლხიდაში ასე როდია, იქ ქალს არავითარი მზითევი ქმრისათვის არ მოაქვს.. სამაგიეროდ სასიძომ უნდა მიუტანოს ქალის მშობლებს დიდი საჩუქრები და მდიდრული ძღვენი... ეს ვალდებულებაა სასიძოსი, რომ მშობლებს უნდა მიუტანოს იმდენი საჩუქარი, თითქოს სასძლო მონა არისო და მის ფასს იხდის. ჩვეულებრივ საჩუქრად მოყავთ ხოლმე ძროხები და ხარები, ან ცხენები, ან ყმები ან და სხვა ამისთანები“ ო (სამეგრელოს აღწერა, აღ. ჭ ყ ო ნ ი ა ს თარგ. 90).

ქორწილის ყოველივე ხარჯი სამეგრელოში სასიძოს უნდა გაეწია (იქვე 91). მხოლოდ ახალ ჯვარდაწერილთა ქმრისა და სიძის სახლში გასტუმრებისას ქალის მშობლები თავიანთ ასულს თან მოძრავ ქონებასაც ატანდენ (იქვე 92-93), უეჭველია მზითევის მსგავსად.

ა რ ქ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი ს თ ა ვ ი ს მოთხრობაში წამოსცდენია ის აზრი, რომელიც ადამიანს ამ ჩვეულების განხილვის დროს შეიძლება დაებადოს: ს ა ქ მ რ ო ა მ ი თ „ თ ი თ ქ ო ს ფ ა ს ს ი ხ დ ი ს ს ა ც ო ლ ი ს თ ვ ი ს . დ ი ა ხ , ი ს ს წ ო რ ე დ უ რ ვ ა დ ი ი ყ ო . ქ ა ლ ი ს წ ა მ ო ყ ვ ა ნ ი ს ა თ ვ ი ს მ ი რ თ მ ე უ ლ ი ქ ო ნ ე ბ რ ი ვ ი ს ა ზ ღ ა უ რ ი და ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს ც ნ ო ბ ა შ ი ა ც ა მ ა ვ ე უ რ ვ ა დ ი ს კ ვ ა ლ ი და ნ ა წ ი ლ ი უ ნ და ვ ი გ უ ლ ი ს ხ მ ო თ .

ამას გარდა ქართული ქორწინების წესს დაცული ჰქონდა და ნაწილობრივ ეხლაც შენარჩუნებული აქვს ზოგიერთი ფრიად საგულისხმო ჩვეულებანი, რომელიც უძველესი დროის პირობების არანაკლებად უნდა მივიჩნიოთ. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ს ს ი ტ ყ ვ ი თ ჯ ვ ა რ ი ს წ ე რ ი ს ა თ ვ ი ს საცოლოს სახლში მიმავალ სასიძოს „მიუძლოდიან მოხელენი და მგალობელნი

მაყრულისა თქმითა და კარგად შეკაზმილნი. და თ ვ ი თ ც ა და თ ა ნ ა მ ყ ო ლ ნ ი ც ა ი ს ხ დ ე ბ ო დ ი ა ნ ც ხ ე ნ თ ა ზ ე და ვ ი თ ა შ ო რ ს მ ი მ ა ვ ა ლ ნ ი, ე გ რ ე თ ა ხ ლ ო ს“ (ისტორიებრი აღწერა 12). ეკლესიაში მიმავალ მეფე-დედოფალს „წარუძღვიან ყოველნი ქვეითად და ეგრეთვე მგალობელნი თქმითა მაყრულისათა. ქალსა მას გაყვის მ და დ ი ქ ა ლ ნ ი მ რ ა ვ ა ლ ნ ი და მ ა ყ ა რ ი და ნ ა თ ე ს ა ვ ნ ი“ (იქვე 13). მეფე-დედოფალი რომ ჯვარის წერის შემდგომ „გამოვლენ ეკლესიით, მაშინ ე ჯ ი ბ ი ს ი ძ ი ს ა და მ ა ყ ა რ ი ს ძ ლ ი ს ა ო რ ნ ი ვ ე ა მ ო ი ღ ე ბ დ ე ნ ხ მ ა ლ თ ა და მ ი ა ბ ჯ ე ნ დ ე ნ კ ა რ ს ა ე კ ლ ე ს ი ი ს ა ს ა და მ ი ს ქ ვ ე მ გ ა ნ ვ ლ ი დ ე ნ ს ი ძ ე და ს ძ ა ლ ი“ (იქვე 13-14).

აღსანიშნავია, რომ საქმროს საჩუქრისა და პირბადის ასახდელად ძღვენის ნუსხის წასაკითხად „ადგების ეჯიბი მეფისა ო რ ი ს ა შ ი შ ვ ლ ი ს ა ჯ მ ლ ი თ ა „ და ნუსხის შინაარსის გამოცხადების შემდგომ „მივიდის ეჯიბი, და უ ჩ ო ქ ი ს ჯ რ მ ლ ე ბ ი თ ა და ა ჰ ხ ა დ ი ს პ ი რ ბ ა დ ე ს ძ ა ლ ს ა მ ა ს“ (იქვე 15).

უეჭველია ამ საქორწინო ზ ნ ე - ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ა შ ი დ ა ც უ ლ ი ა ც ო ლ ი ს წ ა გ ვ რ ი ს ა და მ ო ტ ა ც ე ბ ი ს ძ ვ ე ლ ი წ ე ს ე ბ ი . აქ უ ვ ე მ ხ ო ლ ო დ ს ი მ ბ ო ლ უ რ ი გ ა მ ო ხ ა ტ უ ლ ე ბ ა ი ყ ო ი მ ხ ა ნ ი ს ს უ რ ა თ ი ს, რ ო დ ე ს ა ც სა ქ მ რ ო თ ა ვ ი ს ს ა ც ო ლ ო ს მ ო ტ ა ც ე ბ ი თ ო რ თ ა ვ და . როცა ის მართლაც იძულებული იყო ცხენოსანი და შეიარაღებული თანამებრძოლებითურთ შორს გზა გასდგინიდა რინ ცოლი მოეყვანა, რო დ ე ს ა ც ა მ ო წ ვ ი დ ი ლ ი ხ მ ლ ე ბ ი მ შ ვ ი დ ო ბ ი ა ნ ი ქ ო რ წ ი ლ ი ს მ ა რ ტ ო მ ხ ა ტ ვ რ უ ლ ი ფ ე რ ა დ ო ვ ნ ე ბ ი ს ს ა მ კ ა უ ლ ი - კ ი ა რ ი ყ ო, ა რ ა მ ე დ მ ა რ თ ლ ა ც ა პ რ ი ა ლ ე ბ უ ლ ი ხ მ ლ ე ბ ი ს ტ რ ი ა ლ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ და . ჰ ა ნ ს შ ი ლ ტ ბ ე რ გ ე რ ი ს ზ ე მ ო მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ი აღწერილობითგანა ჩანს, რომ ხმალამოწვდილი მაყრიონის თანხლების წესი უკვე მე-XIV ს-ში და რასაკვირველია ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესად მშვიდობიანი ქორწინების მხოლოდ უბრალო ჩვეულება-და იყო. ამგვარად, თუმცა ქართველმა ერმა მაღალი კულტურული წარმატების წყალობით წაგვრის წესის განვითარების საფეხური დიდი ხანა განვლო, მაგრამ იმ დროინდელი წესების ნაშთი და კვალი ქორწინების მერმინდელ ზნეჩვეულებებში მაინც შერჩა.

ჰ ე ტ რ ე ქ ა რ თ ვ ე ლ ი ს ა ს უ რ უ ლ ც ხ ო ვ რ ე ბ ა შ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ მ ე ფ ე თ ა შე ს ა ხ ე ბ მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ც ნ ო ბ ე ბ ი თ გ ა ნ ა ჩ ა ნ ს, რ ო მ ს ა მ ე ფ ო ს ა გ ვ ა რ ე უ ლ ო შ ი მ ა ხ ლ ო ბ ე ლ ნ ა თ ე ს ა ვ თ ა შ ო რ ი ს ქ ო რ წ ი ნ ე ბ ა ა კ რ ძ ა ლ უ ლ ი ა რ ა ყ ო ფ ი ლ ა და ე ს „ენ დ ო გ ა მ ი ა“ ალბათ სპარსული მაზდეანობის გავლენის შედეგი უნდა იყოს: იქ როგორც ვიცით, და-ძმათა შეუღლება-კი იყო აღიარებული. რომელი ისტორიკოსი ტ ა ც ი ტ უ ს ი მოგვითხრობს, რომ ფარსმანს (ფარსმანეს) იბერთა მეფეს ძმა ჰყავდა მიიჰრიდატი (მითრიდატეს), რომელმაც რომაელთა დახმარებით სომეხთა სამეფო ტახტი დაიპყრა, და ამ მიჰრიდატს ცოლად თავისი ძმისწული, ფარსმანის ასული ესვაო (Annales, XI, 44, 46) და ამ ცნობითაც მტკიცდება, რომ იბერიაშიც შესაძლებელი ყოფილა და ნებადართული ასეთ მახლობელ ნათესავთა შეუღლება, როგორც არიან ბიძა-ძმისწული. კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე პ ო რ ფ ი ო რ ო ს ა ნ ი ს (912 - 959) მოწმობითაც ქორწინება სახლისკაცთა შორის საქართველოში დიდებულთა საგვარეულოში იმის დროსაც-კი ჩვეულებათა ჰქონიათ (De administrando imperio, cap. 45, ed. Bonnæ p. 197).

ი ო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ე ს ა ც ერთი საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით ნერსე ერისთავის ქართლითგან გაქცევის შემდგომ „წარმოავლინა მაჰდი ამირა-მუმმან ბრძანებითა ღმრთისადათა სტეფანოზ-მე გურგენისი, დ ი ს წ უ ლ ი ნ ე რ ს ღ ს ი, ნ ა ც ვ ლ ა დ დ ე დ ი ს ძ მ ი ს ა

თვისა ნერსწესა ერთისმთავრად ქუეყანასა მას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებად იგი სახლისა მისისა განარაგანაშორა ღმერთმან“-ო (წამებაჲ ჰაზოფისი, 20). და ეს ცნობაც იმავე ზემოაღნიშნული დებულების დამადასტურებელი უნდა იყოს.

მაგრამ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოებში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, რომელიც სწორედ ამ საერთო და უძველესი მოვლენის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. მისი სიტყვით, როდესაც აზომ არან ქართლისა მეფის ძემ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელისგან მცხეთა და მთელი ქართლი მიიღო, „ესე აზომ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვადასახლი და ათნი სახლნი მამამძუმეთანი და დაჯდა ძუელ მცხეთას“ (ე. თაყ. Опис. II, 709). ჯუანშერს კიდევ ნათქვამი აქვს, რომ ვახტანგ გორგასალის მამამ „მისცა ძემისი ვახტანგსა ურმაგს სპასპეტსა საზრდოდ, რამეთუ წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“-ო (ცამფსა ვხტნგსი *301, გვ. 121). ამავე თხზულებაში ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ „მოკუდა საურმაგ სპასპეტი მამამძუმე ვახტანგისი (იქვე *303. გვ. 123).

რაჟდენის წამებაშიც მოთხრობილია: „წესი იყო სპარსთა შორის, ვითარცა ჩუელ ქართველთა შორის, რომელსა ამა-მძუმედ უკმოზდეს... მეფემან ვახტანგ... მოითხოვა ცოლად ასული იგი (სპარსთა მეფისა), რომლისადა მამამძუმე ქმნილიყო სანატრელი იგი“ რაჟდენ (მ. ჯანაშვილის Опис. III, 152 და 153).

როგორ უნდა გავიგოთ ზემომოყვანილი ცნობები და რას უნდა ჰნიშნავდეს „მამა-მძუმე“ საბა ორბელიანსაც მოეპოვება ლექსიკონში და განმარტებული აქვს როგორც „კაცი გამზოდელი“ და ამის დამამტკიცებელ საბუთად 4 მეფეთა X, § 1-ს ასახელებს. მაგრამ შესატყვის ადგილას ბატ. ბაქარის გამოცემაში „მამა-მძუმე“ არ არის, არამედ „მზრდელი“-ა. საბას როგორც ეტყობა დაბადების თარგმანის ისეთი რედაქცია ჰქონია, რომელშიაც ამ ადგილას ტერმინი „მამა-მძუმე“ ყოფილა ნახმარი.

მამა-მძუმეობის არსებობას საქართველოში მე-V ს. ისტორიკოსის იაკობ ხუცესის სიტყვებზეც ადასტურებენ. მისი სიტყვებით შუშანიკმა სიკვდილის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისა აფუცს და მადლსა მისცემდა მის მიმართ მოწლებისა მისისათვის ვითარცა მამას და მამამძუმესა“ (21²⁶⁻²⁸). ამავე ავტორს ნახმარი აქვს მეორე ტერმინიც, რომელიც ამავე აღზრდილობის წესთან არის დაკავშირებული. იაკობ ხუცესი ამბობს, რომ „პიტახშმან გამოარჩია ძუმუფსმტემისი (ე.ი. შუშანიკისა) საკუთარი, რადთა მოიყუანოს იგი ტამრად“ (16⁴⁻⁵).

ტერმინი „მამა-მძუმე“-ს არსებობა „დედა-მძუმე“-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს, რათგან ამ სიტყვის შინაარსი რასაკვირველია დედაკაცს შეჰმევენის და არა მამაკაცს. საისტორიო ძეგლებში „დედა-მძუმე“ ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ეს სიტყვა და ასე აქვს განმარტებული: „დედა-მძუმე მზრდელი ქალი“ არ და ამის საბუთად დასახელებულია 4 მეფეთა XI, 2. ბატონიშვილ ბაქარის გამოცემაში ნათქვამია: „იოსაბეს ასული მეფისა იორამისა და ოქოზიასი შეირთო იორია, ძისა ძმისა თვისისა და მოიპარა იგი საშუალისაგან ძეთა მეფისათა მოწყუედილთა იგი და ძუმუფსმტემისი“-ო (4 მეფეთა XI, 2). ამგვარად დედამძუმეს მაგიერ იქ „ძუმუფსმტემი“ სწერია, რომელსაც სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს და

როგორც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ლექსიკონში განმარტებულია „სძის მოზიარე“, ანუ ერთი ძუძუს გამოზრდილ პირებს აღნიშნავდა. დაბადების ბერძნულ თარგმანში შესატყვის ადგილას ηπειρος „ჰე ტროქოს“-ისა, ხოლო სომხურ თარგმანში դասის „დადეაკ“-ის ხარება ცხად-ჰყოფს, რომ ჩვენი სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობა სწორია და ქართულ თარგმანშიაც აქ თავდაპირველად მართლაც „დედა მძუძე“ უნდა ყოფილიყო და არა „ძუძუს-მტე“, რათგან ზემომოყვანილი ბერძნულიცა და სომხური სიტყვები აღმზრდელსა და ძისას ნიშნავს.

ეხლა რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ზემომოყვანილ ცნობას დავუბრუნდეთ, მისი დედააზრის გაგება გაგვიადვილდება. უცნობი მემატიანის სიტყვით ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოთგან ამიერ-კავკასიაში „რ ვ ა დ სახლი და ა თ ნ ი ს ა ხ ლ ნ ი მ ა მ მ ძ უ ძ ე თ ა ნ ი“ წამოსულან და საქართველოს მთელი მერმინდელი მკვიდრი მოსახლეობა მათგან წარმომდგარა. მოსახლეობის ამ ორ ჯგუფს შორის მჭიდრო დამოკიდებულებაა: რვა სახლს, ანუ საგვარეულოს ჰყავს თავისი „ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“. ეს იმას ნიშნავს, რომ როგორც ისტორიკოსი ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს სიტყვით ვახტანგ გორგასლის დროინდელ საქართველოში „წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“ და ასეთი აღმზრდელი სახლის უფროსს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ს აღმწერელს ამიერ კავკასიაში გადმოსახლებული მკვიდრი საგვარეულოების შორის არსებული დამოკიდებულება ამ გვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი. მაშინდელსა და ვახტანგ გურგასალის დროინდელ მდგომარეობას შორის ამ ორ ისტორიკოსთა შეხედულობით ის განსხვავებაა, რომ რ ა ც მ ე - V ს - შ ი მ ხ ო ლ ო დ მ თ ა ვ ა რ თ ა და წ ა რ ჩ ი ნ ე ბ უ ლ თ ა ს ა ხ ლ ე ბ ი ს უ რ თ ი ე რ თ დ ა მ ო კ ი დ ე ბ უ ლ ე ბ ა ს ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ და და მ ა მ მ - მ ძ უ ძ ე თ ა ნ ი მ ა ლ ა ლ ი წ ო დ ე ბ ი ს წ რ ი ს ფ ა რ გ ლ ე ბ შ ი - და ი ყ ო მ ო ქ ც ე უ ლ ი და მ ი ს ი მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი ს ა ს პ ა რ ე ზ ი მ ა რ ტ ო ი ქ - და ი ყ ო შ ე რ ჩ ე ნ ი ლ ი, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორს ქართველთა მთელი ძველი მოსახლეობის საზოგადოებრივ წესწყობილების საერთო მოვლენად ჰქონდა მიჩნეული: მაშინ მართო მთავრის შვილები-კი არა, არამედ რვა-ვე საგვარეულოს ყველა შვილები ათი სხვა საგვარეულოს სახლში უნდა ყოფილიყვნენ აღზრდილნი, რომელთაც სახელად „სახლნი მამა მძუძეთანი“ ჰრქმევია.

ამ ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების საერთო მოვლენას ღრმა ფესვები უნდა ჰქონოდა გადგმული, თუ რომ მერმინდელ ისტორიკოსსაც მისთვის გვერდი ვერ აუქცევია და მისი აღბეჭდვა აუცილებლად დაუნახავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის შესახებ მას რაღაც საგულისხმო ძველი წერილობითი, თუ ზეპირი წყარო უნდა ჰქონოდა.

ამ მამა-მძუძეობის ჩვეულებას მაინც ჩაკვირვება და განმარტება სჭირდება. რამდენადაც მემატიანე 10 „მამა-მძუძეთა“ საგვარეულო სახლზე ლაპარაკობს, აქ რასაკვირველია პირვანდელი ცხოვრების ამ მოვლენის უკვე მკრთალ ანარეკლთან გვაქვს საქმე, რათგან თითქოს უფრო ბუნებრივიცა და სწორეც იქმნებოდა ამ სახლებს „დედა-მძუძეთა“ სახლების სახელი რქმეოდა: გაბარებული ბავშვები ძუძუს ამ სახლის დედისას სწოვდენ. მაგრამ ამისდა მიუხედავად „მამა-მძუძეთა სახლი“ ძველია და რეალური შინაარსის მქონებელიც არის.

ამ დროს, როგორც ეტყობა, უკვე მხოლოდ ჩვეულებად ქცეული ძველი სოციალური ცხოვრების ძირითად მოვლენასთან ჰქონდა საქმე მე-VIII ს. მემატიანეს, მაგრამ ჩვეულებაშიაც მისი პირვანდელი სახეობის დანიშნულების განჭვრეტა შეიძლება. მ ა მ მ - მ ძ უ ძ ე თ ა ნ ი ს წ ე ს ი ი მ მ თ ა ვ ა რ დ ე ბ უ ლ ე ბ ა ზ ე ა და მ ყ ა რ ე ბ უ ლ ი, რომ მამის ღვიძლი-შვილი თავის მამის ოჯახში და საგვარეულო სახლში არ შეიძლება ყოფი

ლიყო, გაზრდილიყო და თვით ძუძუც-კი ეწოვა. ის უეჭველად სხვა საგვარეულოს სახლში სწოვდა ძუძუს, იქ იზრდებოდა და როდესაც წამოიზრდებოდა, მხოლოდ მაშინ შედიოდა თავისი ღვიძლი-მამის საგვარეულოსა და სახლში. აღსანიშნავია, რომ თუმცა მას დედა აწოვებდა ძუძუს, მაინც ამ აღმზრდელ სახლს დედა-მძუძე სახლი-კი არა, არამედ „მამა-მძუძეს სახლი“ ეწოდებოდა. ამ გვარად სოციალური ცხოვრების ამ ინსტიტუტის აღმნიშვნელი ტერმინის მთავარი საკითხი და აზრი ბავშვის მამისადმი (და არა დედისადმი) დამოკიდებულების გამოხატვაა.

ამ ტერმინის ჩამონაკვთილობის ხანაში უკვე ისეთი მდგომარეობა უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ბავშვი იქ იმყოფება, სადაც მამაა: სახლი და მამა ერთი მეორისაგან განუყრელი ცნებაა, მაგრამ პირვანდელი ცხოვრების ამ მერმინდელ გამოხატულებაში ისე არ იყო, არამედ ყოფილა ხანა, როდესაც ისეთი ჩვეულება სუფევდა რომ ბავშვი ცხოვრების აქ აუცილებელი წესისდა თანახმად თავის ღვიძლ-მამასთან არ იზრდებოდა, არამედ სხვა საგვარეულოში და იქ მის აღმზრდელს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა.

ეხლა რომ მამა-მძუძეთა სახლების წესის წარმოშობის საფუძვლის გამოკვევას შევუდგეთ, ჯერ უნდა ამ ჩვეულების დედააზრს მივაქციოთ ყურადღება. ხოლო თუ მამა-მძუძეობას ამ თვალსაზრისით მივუდგებით, მაშნ როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ცხადი გახდება, რომ ეს წესი აღმოცენებულია იმ ძირითად რწმენაზე, რომ ბავშვი თავის მამის საგვარეულოსა და სახლში არ სწოვს ძუძუს და არც იზრდება. ის მხოლოდ შემდეგში, უკვე წამოზრდილი, შედის თავისი საკუთარი მამის სახლსა და საგვარეულოში.

მარტოს გარემოებაც, რომ მამა-მძუძეობა სახლობრივ, ანუ საგვარეულოებს ეწოდებოდათ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს იგი მთელი ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების ბუნებრივ გამოხატულებად ჰქონია წარმოდგენილი, ამ მამა-მძუძეობის წესის უადრეს მნიშვნელობასა და სიძველეს ცხად-ჰყოფს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი თავდაპირველად ცხოვრების იმ უცილობელ კანონად ყოფილი მოვლენის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც **ბავშვი თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში არამც თუ არ იზრდებოდა, არამედ არც იზადებოდა** აქ მას ღვიძლი მამა გვერდით არ ჰყავდა, არამედ დედა, რომელიც მაშინ აგრეთვე ჯერ კიდევ თავისი ქმრის ოჯახში არ იმყოფებოდა, არამედ თავისსავე საგვარეულოში რჩებოდა.

რაკი მაშინ ბავშვს ძუძუს მისივე დედა აწოვებდა, ამიტომ მას რასაკვირველია „დედა-მძუძე“ არც ესაჭიროებოდა და ამგვარი ტერმინი მაშინ არც შეიძლება ყოფილიყო, სამაგიეროდ, ასეთ პირობებში, როდესაც ბავშვი დედის საგვარეულოში იზრდებოდა, მისი აღმზრდელი და მფარველი მამა-კაცი დედის მახლობელი მამრობითი სქესის ნათესავები, დედის ძმა და სხვები იყვნენ, ისინი ამ ბავშვს აღზრდა-მზრუნველობის მხრივ მამობას უწევდნ და სწორედ ამიტომ ღვიძლი მშობელი მამისგან განურჩევად მას „მამა-მძუძე“ ეწოდა. ამგვარად ტერმინი „მამა-მძუძე“ მეორე ტერმინ „დედა-მძუძე“-ზე ადრინდელი უნდა იყოს იმ ნაირადვე, როგორც მერმინდელი მოვლენაა, როდესაც შვილს ძუძუს უკვე საკუთარი დედა აღარ აწოვებდა, არამედ სხვა, რომელსაც მშობელი დედისგან განსარჩევად „დედა-მძუძე“ ეწოდა.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, მამა-მძუძეობის წესი ცოლქმრობის ამაზე უწინარესი ხანისა და ისეთი წესის არსებობას გვაგულისხმებინებს, როდესაც მარტო ბავშვი-კი არ იზრდებოდა თავის

მამის საგვარეულოსა და სახლის გარეშე, არამედ როდესაც თვით მისი დედაც, ქმრის ცოლი ჯერ კიდევ ქმრის საგვარეულოსა და სახლში შესული არ იყო და ცოლად ქვევის შემდგომაც ისევ თავის საგვარეულოს წიაღში რჩებოდა. ამ გვარი ცოლქმრობის წესი კი იმ დროითად მოძღვრებაზეა დამყარებული, რომ მამაკაცს თავისი საცოლო და ცოლი უექველად სხვა საგვარეულოში უნდა მოემეხებინა და სხვა საგვარეულოთგან უნდა ჰყოლოდა. ასეთ ცოლქმრობის წესს, როგორც ცნობილია, ექსოგამიის წესი ეწოდება და ქართველი ერის ეს დაწესებულება უძველეს ხანაში მაშასადამე ექსოგამიის წესზე ყოფილა დამყარებული.

ნათესაობის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინების აგებულობისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი ამაზე უფრო შორსა და საუკუნეთა სიღრმის წყვედიადში განჭვრეტის საშუალებას გვაძლევს, თანაც ცოლქმრობის ა და ქორწინების წესების უძველესი საფეხურის გათვალისწინებას გვიაძვლიებს, მაგრამ ამისთვის მეტად რთული ლინგვისტური წინასწარი კვლევა-ძიებაა საჭირო, რომ ამ საკითხზე აქ მსჯელობა შესაძლებელი იყოს, მით უმეტეს, რომ ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პრობლემის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გვექნება საუბარი.

თავი V.

სახელმწიფო წყობილება.

§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი.

ამ საკითხის შესასწავლად ჩვენ ხელთ თითქმის მხოლოდ აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვეპოვება საკმაო ცნობები, რომ საფუძვლიანი მსჯელობა შესაძლებელი იყოს. დასავლეთი საქართველოს აღწერილობა ამ პრობლემის შესასწავლად სანდო მასალებს არ გვაძლევს, მაგრამ, რის შესახებაც ცნობებია, ის ქვემოთ მოყვანილი იქნება.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ აღმოს. საქართველოს მთელი მოსახლეობითგან განირჩეოდა და გამოყოფილი იყო ის წრე, რომლითგანაც მეფეს ირჩევდენ, ან სვამდენ ხოლმე. ხოლო რადგან ამავე ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ მეფედ ისეთ პირს ირჩევდენ ხოლმე, რომელიც გარდაცვლილი მეფის შემდგომ მახლობელობითა და წყოვანობით ყველაზე უფროსი იყო, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მახლობელობა ნათესაობის თვალსაზრისით უნდა ყოფილი ნაგულისხმევი, მაშასადამე ის წრე, საითგანაც იბერიის მეფეს ირჩევდენ, უნდა იმ სოციალურ ერთეულად ვიგულისხმოთ, რომელიც ნათესაობას წარმოადგენდა და ნათესაურ კავშირზე იყო დამყარებული. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ეს წრე და ნათესაური კავშირი ერთი გარკვეული საგვარეულო უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეგების რამოდენიმე შტოდ იყო დაყოფილი. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ იბერიის, ანუ აღმ. საქართველოს სათავეში სამეფო საგვარეულო მდგარა.

მეფის ხელისუფლების დამკვიდრების წესი სტრაბონს მკაფიოდ აქვს აღწერილი:

მეფედ იმასა სვამენ, ვინც საგვარეულოში წინანდელი მეფის ყველაზე მახლობელი იყო ნათესაობითა და წლოვანობით კიდევ უხუცესი. მაშასადამე მეფის ხელისუფლება არ შეიძლება რომ მამის შემდგომ მის უფროს, ან რომელიმე სხვა შვილს მიეღო, რათგან ის საგვარეულოში ყველაზე უფროსი არ იქნებოდა. ამგვარად მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობ

ის წესი აღმოს. საქართველოში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესი კი არ ყოფილა და პირმოშობის კანონზე-კი არა, არამედ უხუცესობის კანონზე ყოფილა დამყარებული.

რა წოდებულება უნდა ჰქონოდა საქართველოს მეფეს? თუ გავიხსენებთ, რომ იგი მეფის საგვარეულოს უხუცესი იყო, საფიქრებელია, რომ მას იგივე სახელი უნდა ჰქმედოდა, რომელიც გვარის უფროსს ეწოდებოდა, ე. ი. მამასახლისი. რასაკვირველია, ჩვეულებრივ გვარის უფროსთა და სხვა ხელისუფალთაგან განსარჩევად მის წოდებულებას ამას გარდა რაიმე განმასხვავებელი დანართი სახელიც უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველსაც სცოდნია, რომ საქართველოს უზენაესს საქეთმპყრობელს და მმართველსა და საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლებსაც ქართულად წინათ „მამასახლისი“ ეწოდებოდათ. ეს ცნობა მას რომელიღაც ძველი ქართული წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მხოლოდ ქრონოლოგიურად ეს მოვლენა შეცთომით მერმინდელად და ვითომც ასეულობის დროინდელად მიუჩნევია. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „არა-ვინ იყო მათ (ე. ი. ქართლოსიანთა) შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგილითი ადგილიად თავადნი (ე. ი. მეთაურნი) იჩინიან. ხოლო, რომელიც იყვის მცხეთას, იგი იყვის ყოველთა მათ სხვათა ზედა და არცა სახელდებოდა მეფედა, არცა ერისთავად. არამედ მამასახლისი ეწოდებოდა და იგი იყვის მაზავებელ და ბჭე სხუათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედა-ქალაქად“-ო (ც^ა მეფეთა *107, გვ. 8, სადაც ტექსტს 1^{1/2} სტრიქონი აკლია, შეად. ქ^ა ზ. ჭიჭ. 24).

მცხეთის მამასახლისი, ვითარცა ქვეყნის უზენაესი ბატონ-პატრონი, ჩვენ ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს თურქთა აღმოს. საქართველოში დასახლების შესახებ ცნობაშიაც: ისინი „მოვიდეს მცხეთას სახლი რვა და ეზრახნეს მამასახლისსა მცხეთისასა, აღუთქუეს შეწევნა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა ქართუელთა და ინებეს მეგობრობა მათ თორქთა“ (იქვე *125, გვ. 12).

მაგრამ, როგორც ლ. მროველის ცნობითგან ჩანს და შემდეგში სხვა წყაროების მოწმობითაც დავრწმუნდებით, მამასახლისი მართო მეფეს-კი არა, არამედ თემისა და თემის, ქალაქისა, დაბისა და საგვარეულოს მმართველსაც ეწოდებოდა სახელად. ბუნებრივად იბადება საკკითხი, თუ როგორ უნდა გაერჩიათ ქვეყნისა და სამეფოს უზენაესი გამგე საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებისაგან. ლ. მროველის სიტყვებით საქართველოს სამეფოს საქეთმპყრობელს „მცხეთის მამასახლისი“ უნდა ჰქმედოდეს და თითქოს სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო მისი სხვებისაგან გამარჩეველი წოდებულება. ეს ცნობა რომ მთლად უსაფუძვლო არ უნდა იყოს, ამას ერთი ანალოგიური მოვლენაც გვაფიქრებინებს. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელსაც ქართლისა კათალიკოზის სახელის გარდა მცხეთისა კათალიკოზიც ეწოდებოდა. მაგრამ მაინც დაუჯერებელია, რომ მცხეთისა მამასახლისის სახელის გარდა აღმოს. საქართველოს უზენაეს გამგეს თავისი განსაკუთრებული წოდებულება არ ჰქონოდა. ქართული ეკლესიის საქეთმპყრობელის მსგავსად შეუძლებელია მას ქართლისა მამასახლისი ჰქმედოდა, რათგან იბერიის სამეფოში ქართლი თუმცა უდიდეს, მაგრამ მაინც ერთად-ერთ შემადგენელ ნაწილს არ წარმოადგენდა. საკუთრივ ქართლის გარდა ჰერეთი და მესხეთიც იყო. ამიტომ არის რომ „ქართლისა მამასახლისი“ ქართლის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლის სახელი იყო.

სრულუფლებიანი ხელისუფლების მქონებელს ქართულად „ჯ ე ლ მ წ ი ფ ჴ“ ეწოდებოდა და შემდეგში, მაგ. XI-XIII სს-ში საქართველოს მეფესაც მართლად ხელმწიფეს ეძახდნენ. იქნებ იბერიის მეფეს „მცხეთისა მამასახლის“-საც ხელმწიფეს უწოდებდნენ? საეჭვოა, რათგან უძველეს ქართულ ძეგლებში, მათ შორის საღმრთო წერილის უძველეს თარგნამშიც, „ველმწიფე“ არას დროს მეფეს არ ჰქვია. „ველმწიფე“, როგორც თვით ამ ტერმინის აგებულობითგანა ჩანს, ისეთ პირსა ჰქვია, რომელსაც „ველი“, ე. ი. უფლება „მწიფე“ ანუ სრული აქვს. ამგვარად „ველმწიფე“ სრულუფლებიანს, უფლების მქონებელს უდრის იმისდა მიუხედავად, თუ ვინ იყო ეს პირი. მაგ. ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს სიტყვით, როდესაც ვარსკენ პიტიახშის გამაზდიანების გამო მისმა ცოლმა შუშანიკმა წარმართ ჰქმართან ერთად ყოფნა აღარ მოისურვა და სხვაგან გადავიდა, ვარსკენს უთქვამს: „რადსა ჯ ე ლ ი წ ი ფ ა ჩემზედა ცოლმან ჩემმან ესევითარისა საქმედ“-ო (გვ. 5, IV, 12-14), ე. ი. ჩემ ცოლს რა უფლება ჰქონდა ესრე მოქცეულიყო? ევსტათე მცხეთელის მარტვილობის ავტორის ცნობითაც მცხეთაში მცხოვრებ სპარსელს ხელოსნებს მცხეთის ციხისთავისათვის უთქვამთ: „აქ არის კაცი ერთი ჩუენისა რჯულისაგანი... აწ შენ მოუწოდე და ჰკითხე, რამეთუ ა მ ა ს ქ ა ლ ა ქ ს ა შ ი ნ ა ჯ ე ლ მ წ ი ფ ე ხ ა რ“-ო (საქართ. სამოთხე 313), ე. ი. ამ ქალაქში შენ სრული ხელისუფლება გაქვსო, ხოლო როდესაც ამ მცხეთის ციხისთავს დასმენილი პირი დაუბარებია და საქმე გამოუძიებია, მას თურმე განუცხადებია: „ამის კაცისა პატიჟი (ე. ი. დასჯა) მე არა რად ჯ ე ლ მ ე წ ი ფ ე ბ ი ს არცა აღბმა ძელსა, არცა პყრობილება“-ო (იქვე 314), მისი არც ციხეში ჩასმისა და არც ჯვარზე აღბმის უფლება არა მაქვსო. ზემონათქვამითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ „ველმწიფე“ იბერიის მეფის განმასხვავებელ წოდებულებად შეუძლებელია ყოფილიყო.

ეხლა თუ გავიხსენებთ, რომ ქვეყნის უზენაესი გამგისა და ბერძნული βασιლევს „ბაზილევს“-ისა და სომხური թագավոր „თაგავორ“-ისა და աղբაღ არქა-ს ერთად-ერთ აღმნიშვნელ ტერმინად და შესატყვისობად „მ ე ფ ე“ იყო, რომელიც თავდაფირველად „მ ე უ ფ ე“დ გამოითქმოდა და იწერებოდა (იხ. მათე 18²³, 21⁵, 22², 25^{34,40} 27^{11,37,42}, - მარკოზ 15^{2,9,26,32} - ლუკა 19³⁸, 23^{2,38}, - იოანე 12¹⁵, 18³⁷, 19^{3,12,19}), ხანმეტ ტექსტებში ამ სახითვე გვხვდება, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ იბერიის მეფეს თავდაპირველად საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე და გვარის უფროსი მამასახლისებისაგან განსარჩევად ალბათ „მეუფედ მამასახლისი“ ერქმოდა, რომლისგანაც შემდეგში მარტივად „მეუფედ“ და შემდეგ მეფე წარმოსდგა. აღსანიშნავია, რომ შემდეგ ხანაშიაც, მაგ. XI ს-ში, როდესაც საქართველოს მეფის ხელისუფლება, როგორც „ქართული სამართლის ისტორიის“ II წიგნში დავრწმუნდებით, სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, საქართველოს მეფე ვითარცა სამეფო სახლობისა და საგვარეულოს უფროსი, იმავე დროს მამასახლისადაც ითლებოდა. ამ გარემოებას ბაგრატ IV საკუთარი სიტყვები ცხად-ჰყოფენ, რომელიც მას ოპიზის სიგელში აქვთ ნათქვამი: თუმცა დავა მიჯნაძოროელებმა მოიგეს, მაგრამ ოპიზარნიც რომ გულნატკენი არ დარჩენილიყვნენ, ამიტომ „რათამცა ოპიზარნიცა გულსავსე ვყვენ... თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავიღე ს ა მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ო ი ს ა ს ა მ ს ა ხ უ რ ე ბ ე ლ ი ს ა ჩ უ ე ნ ი ს ა გ ა ნ ს ო ფ ე ლ ი ბარევანი და მივეც ოპიზართა“-მ (სქს⁻ სძვ⁻ლნი II, 4) მამასადამე ამგვარად, როგორც სამეფო სახლობის წევრებს „უ ფ ლ ი ს წ უ ლ ე ბ ი“ ეწოდებოდათ და მათ სამფლობელოს „ს ა უ ფ ლ ი ს წ უ ლ ო“ ერქვა, ისევე უნდა დავასკვნათ, რომ რაკი მეფის პირად სერძო საკუთრებას „ს ა მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ო ე სამსახურებელი“ ჰრქმევია, თითონ ისიც მამასახლისად ყოფილა მიჩნეული.

§ 2. მეფის ხელისუფლების უხუცესობით დამკვიდრების

წესის დამადასტურებელი ცნობები

სტრაბონის საუცხოვო აღწერილობა იმ დროინდელი იბერიისა, რომელიც ზემოთ იყო მოყვანილი, ძვირფასს ცნობებს გვამლევს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგის შესახებ. იქ, როგორც ვიცით, ნათლად არის აღნიშნული, რომ მემკვიდრეობის რიგი პირდაპირი-კი არ იყო, მამის შემდგომ მეფობის უფლება შვილზე პირშობობის წესით კი არ გადადიოდა, არამედ წლოვანობასა, უფროსობაზე და მხცოვანებაზე, უხუცესობაზე იყო დამყარებული: განსვენებული მეფის შემდგომ ვინც სამეფო საგვარეულოში ყველაზე უფროსი იყო ხნიერებით და ყველაზე მახლობლად ითვლებოდა, იმას ეკუთვნოდა კიდევ იბერიის სამეფო ტახტი.

ფრიად საყურადღებო საგანია, გამორკვეულიყო, რამდენად ადასტურებენ სტრაბონის ამ ცნობას ქართული საისტორიო წყაროები? **ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი ს** თხზულება ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო მასალებს არ გვამლევს „მქ-ცმქ-ს მატიაწეში - კი მოიპოვება ბერძენთა გამოჩენილ გეოგრაფის სიტყვები სიმართლის დამამტკიცებელი ცნობები. სამწუხაროდ ამგვარი ცნობები მატიაწეს თავითგანვე არ იწყება, დასაწყისში მეფეთა ნუსხა მეტად მოკლეა და სიტყვა ძვირი, ისე რომ იქ მეფეთა ჩამომავლობა - ნათესაობაზე მემატიაწეს ერთი სიტყვაც არ წამოსცდენია. მხოლოდ მირიანის შემდგომ არის აღნიშნული ისიც მხოლოდ ხუთი მეფის ნათესავობა და სწორედ ეს ცნობებია ჩვენთვის საყურადღებო. „მქ-ცმ ქ-დ“ს მატიაწე ამტკიცებს, რომ მირიან მეფის გარდაცვალების შემდგომ „დაჯდა მეფედ ბაკურ ძე რევისი“ (Описю II. 719) ჩვენ ვ ი ც ი თ შატბერდისეული წ-ა ნინოს ცხოვრებით, რომ მირიანს ჰყავდა შვილი, მაგრამ მაინც ცსამეფო ტახტზე ის-კი არ ასულა, არამედ „ბაკურ ძე რევისი“. დასახელებულს შატბერდისეულ ცხოვრებაში მირიანის შვილი იწოდება რევად, მაგრამ ჭელიშისეულში იგი „რევასად“ (Опис. II, 804), მაგრამ ჭელიშისეულში იგი „რევასად“ (ibid.), ესე იგი რევასად, არის მოხსენებული. თუნდაც რომ ამ შემთხვევაში შატბერდისეული ცხოვრების ცნობა უფრო სწორე იყოს, მაინც მგონია ეს ბაკური მირიანის შვილის შვილი-კი არ უნდა იყოს, - იმიტომ რომ მაშინ გაუგებარი იქნებოდა რატომ არ ავიდა სამეფო ტახტზე მირიანის ძე, თუ რომ მის შვილისშვილს გამეფება შეეძლო, - არამედ მირიანის ძმა უნდა ყოფილიყო, რევის (ან როგორც „მქ-ცმ ქ-დ“ს მატიაწეში ალბათ შეცდომით სწერია ლევის „ლევ მამა კ-ზ (27 მეფის) მირიანისი“ ძე.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ როცა „**მ ო კ უ დ ა რ ე ვ**“, მის მაგიერ ტახტზე „დაჯდა მ ე ფ ე დ **ძმა მისი** თრდატ“ (Опис. II, 720) და არა ძე მისი. უფრო მეტი მნიშვნელობა შემდეგს ცნობასა აქვს, რომ „შ ე მ დ გ ო მ ა დ მისა (ესე იგი თრდატისა) და დგა ვარაზბაკ უ რ მ ე ფ ე დ“ (იქვე II, 720) და არა შვილი მისი, რომელიც სამეფო ტახტს ეღირსა მამის შემდგომ-კი არა, არამედ მხოლოდ მაშინ, როცა ვარაზბაკური მიიცვალა. სწორედ „მისა შემდგომად მეფობდა ბაკურ ძე თრდატისი“ (იქვე II, 720) დასასრულ ბაკურის „შემდგომად მეფობდა ფარსმან დ ის წ უ ლ ი (მ მ ის წ უ ლ ი ?) თრდატისი“ (იქვე II, 721) სამწუხაროდ აქა სწყდება მემატიაწეს ცნობები მეფეთა ნათესავობრივობაზე, მაგრამ ზემო მოყვანილი მაგალითებიც ნათლად ამტკიცებენ, რომ მეფობის უფლება პირდაპირი მემკვიდრეობის წესრიგით-კი არ გადადიოდა მამისაგან შვილზე, პირშობობის წესით კი არა, არამედ ყოველთვის წლოვანობით უფროსზე ანუ უხუცესობით, მაგალითად განსხვავებულ მეფის ძმაზე. როგორც ქვემოთ გამორკვეული იქნება „მქ-დ ქ-დ“ს მატიაწეს მეფეთა ნუსხა სწორე და სრული არ არის, მაგრამ მაინც მატიაწეს ზემოაღნიშნულს ცნობებს მეფეთა ნათესაობაზე დიდი მნიშვნელობა აქვს: საართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგი იმდენად შეთვისებული და ძვალ-რბილში ჰქონია გამჯდარი, რომ

მაშინაც კი, როცა მეფეთა ჭეშმარიტის ნუსხის შესადგენად ღირსეული მასალები არ მოეძებნებოდა, მას სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესი არ დაჰვიწყებია.

სტრაბონის სიტყვების სრულს ჭეშმარიტებას ამტკიცებს მეტადრე მე-VI-ე საუკ. დამდეგს ასურულად დაწერილი პეტრე იბერის ანუ ქართველის ცხოვრება (იხ. რ. რ ა ა ბ ე ს გამოცემული Petrus der Iberer გვ. 10). ეს თხზულება ასურულად როგორც ამ ცხოვრების ქართულ თარგმანითგანა ჩანს (ნ. მ ა რ რ ი. ცხოვრება პეტრე ი ვ ე რ ი ს ა, Палест. сборник. წ. XVI, ნ. II, გვ. XXXV და 51) პეტრე ქართველის მოწაფის ზაქარია ქართველისავე მიერ ყოფილა დაწერილი: „მე გლახაკი მოწაფე მისი ქართველითგანვე უკანა შეუდექ წმიდასა მას, ვიდრე მიცვალებადმდე მისა; ამისთვისცა აღწერე ცხოვრება მისი და სასწაულნი თვალითა ჩემითა ხილული და ყურითა სმენილი“-ო, ნათქვამია იქ (იქვე 51). მაშასადამე ჩვენ ხელთა გვაქვს თანამედროვეს მიერ დაწერილი ნაწარმოები, რომელსაც თუმცა რ. რ ა ა ბ ე ს მიერ გამოცემულს ასურულს ცხოვრებაში სამწუხაროდ უკვე თავდაპირველი სახე შეცვლილი აქვს (ნ. მ ა რ რ ი, იქვე გვ. XXII-XXIII და XXXII-XXXVI), მაგრამ მაინც შიგ ძვირფასი საისტორიო ცნობები არის შენახული. ცხოვრების პირველ ნაწილში მოთხრობილია და ჩამოთვლილი პეტრე ქართველის ჩამომავლობა და ნათესავობა, ხოლო რაკი იგი სამეფო საგვარეულოს წევრი იყო, ამიტომ იქ აღნუსხულია ქართველ ივერთა მეფეთა სამი თავობა. სამწუხაროდ, ასურულ დედანში სახელები ცოტა არ იყოს დამახინჯებულია და ბოლოშიაც თვითეულ სახელს ბერძნული დაბოლოება „ოს“ აქვს მიმატებული. პეტრე ივერის, ანუ ქართველის ერისკაცობის სახელად თურმე ყოფილა „ნბრნვგოს“¹⁹ (ც⁻ა, გვ. 4) „ნბრვზბგოს“ (იქვე, გვ. 86), რაც შეიძლება სხვადასხვა ნაირადაც იყოს წაკითხული: ან „ნაბარნავგოს“ (გერმან. თარგ. 14), ან „ნაბრონუგოს“ (იქვე), ან ნიბარნავგოს, ნიბრანუგოს და სხვ. ქართველ მთარგმნელს ამის მაგიერ „მორვანოზი“ უწერია (გვ. 5) რომელია სწორე, ჯერ ამის თქმა არ შეიძლება იმიტომ, რომ თუმცა ნ. მ ა რ რ ი ს ა არ იყოს, იქნებ ასურულ გადამწერს მისთვის უცნობი სახელი „მორვანოზ“, ანუ „მურვანოზი“ დაემახინჯებინა (ცხოვრება პეტრე ივერისა, XXVIII-XXIX), მაგრამ ესეც-კია რომ სამაგიეროდ ქართულ თარგმანშიაც, რომელიც პავლე ხუცესსა და დეკანოზს შეუსწორებია (ც⁻ა, 53-54), სწორედ შესავალი და მეტადრე მეფეთა საკუთარი სახელები გადაუკეთებია. ამასთანავე მას თვით შესავალიც-კი იმდენად გადაუსწორებია, რომ მეფე მირიანისა და წ⁻ა ნინოს შესახები ცნობები ჩაურთავს: ასურულ დედანში-კი არც ერთი, არც მეორე მოხსენებული არ არის (შეად. ასურული ც⁻ა, 4-16, გერმ. თარგმ. 14-24 ქართულ ც⁻ას, გვ. 3-10) ამიტომ იქნებ სწორედ ასურულში იყოს შენახული პეტრე ქართველის ერის კაცობის სახელის მართლწერა. მაინც და მაინც სხვათა სახელები ასურულში უკეთესად არიან შენახული, ვიდრე ქართულში. რაკი პეტრე ქართველის ყმაწვილობის სახელი ჩვენი კვლევის საგნისათვის არა გვჭირდება, ამიტომ მისი მართლწერის საკითხს აღარ გამოვეკიდებით.

პეტრე ქართველის მამა ყოფილა „ბუსმრიოს“ (ასურ. ც⁻ა, გვ. 5, 15 და 16), ან „ბუსმურიოს“ (ასურ. ც⁻ა, გვ. 86). თავდაპირველად იქნებოდა: „ბუსმჰრიოს“. თუ ბერძნულ დაბოლოვებას „ოს“-ს მოვაკვეცთ, დარჩება „ბუსმირი“, ან „ბუსმიჰრი“ ბუსმიჰრი, სპარსული საკუთარი სახელია, რომელიც საქართველოშიც მიღებული ყოფილა; ეს სახელი ჰრქმევია მაგ. ქართლის მთავარს (Фихрѣдиог, 134). „ბუზმილ“-ადვე იწოდება ევსტათე მცხეთელის ერთი მეტომეთაგანი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიჰრი იბერთა მეფედ ყოფილა (ასურული ც⁻ა, 5, 16;

¹⁹) სახელების ასურული ტრანსკრიფცია ვერ მოგვყავს, რადგანაც სტამბაში სათანადო შრიფტი არ აღმოჩნდა.

თარგმ. 15,24). პეტრეს მამის მამას, პაპასაც, თურმე „ბუზმიჰრი“ რქმევია (იქვე ასურ. ც^ა, 5 და 86; თარგმ. 15 და 84), მაგრამ ის მეფედ არ იხსენიება. პეტრე ქართველის მამის მამას ბუზმიჰრს ცოლად ცოლად ჰყოლია ქალი, რომლის სახელის ასურული დაწერილობა (ც^ა, გვ. 5, 15) შეიძლება წაკითხული იყოს სხვადასხვა გვარად: „ოსდუკტია“-დაც და ასე კითხულობს რ. რ ა ა ბ ე (თარგმ. 15), „ევსდუკტია“-დაც, „ავსდუკტია“-დ, „ავასდუკტია“-დ და სხვანაირადაც იმის მიხედვით, თუ რა ხმოვნები უნდა მისდევდეს თანხმოვნებს. ამ სახელის მეორე ნაწილი უდრის სპარსულს „დუხტ“ს, რომელიც ფაჰლავურში ქალიშვილსა ჰნიშნავდა და ფაჰლავური დედათა საკუთარი სახელების მეორე შემადგენელ ნაწილად იყო ხოლმე, როგორც მაგ. აზარმიდუხტ და სხვა. ქალთა ამგვარად ნაწარმოები საკუთარი სახელები საქართველოშიც იყო მიღებული, როგორც მაგ. მიჰრანდუხტი, ვახტანგ გურგასალის და მეფე არჩილის ასული და გურანდუხტ დედოფალი.

პეტრე ქართველის დედას და ბუზმიჰრ მეფის თანამეცხედრესა ჰრქმევია „ბაკურდუკტია“ (ასურ. ც^ა, 5 და 12, თარგმ. 15 და 20), ანუ ბაკურდუხტი. როგორც ცხოვრებაში აღნიშნულია, ბაკურდუხტი ყოფილა ბაკურ მეფის ასული (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15) რაც თვით სახელშივე არის გამოთქმული. დედის მხრივ პეტრე ქართველის პაპა ყოფილა მეფე „ბაკურიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 7 და 8, თარგ. 15, 16 და 17) ანუ ბაკური, რომლის თანამეცხედრესა რქმევია „დუკტია“ (ასურ. ც^ა 5 და 7, თარგ. 15 და 16) ანუ დუხტი ბაკურ მეფეს ჰყოლია ძმა „არსილიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 8,-თარგ. 15 და 18) არჩილი, რომელიც აგრეთვე მეფეთა მჯდარა. ნუსხა რომ სრული იყოს, უნდა კიდევ გავიხსენოთ, რომ პეტრე ქართველის მამის მამის ბუზმიჰრის თანამეცხედრეს ძმა ჰყოლია, რომლის სახელი ყოფილა „ფ ა რ ს მ ა ნ ი“ („ფარსმანიოს“ ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). ეს ფარსმანიც სამეფო ტახტზე ასულა (იქვე).

ეხლა გამოსარკვევია, თუ ვინ როდის და ვის შემდგომ მეფობდა. როგორც თვით ცხივრებითგანა ჩანს, ყველაზე უწინ ბაკურს, „დიდს ბაკურს“ (ც^ა 5, 7 და 8.-თარგ. 15, 16, 17) უმეფნია. ბაკურის მეფობის დროს განსაზღვრა დაახლოებით შეიძლება: ის პირველი მეფე იყო ივერიაში, რომელმაც თითონაც ქრისტიანობა მიიღო და მთელი ერიც ქრისტიანობისადმი მოაქციაო, ნათქვამია ასურულს ცხოვრებაში. (გვ. 5, თარგ. 15).²⁰ ხოლო ა მ მ ი ა ნ ე მ ა რ ც ე ლ ი ნ ი ს თხულებით ჩვენ ვიცით, რომ 361 წ., როდესაც ჰრომელებს სპარსთა მეფის ლაშქრობის შიში ჰქონდათ და ამისგამო მეზობელი მეფეების გულის მოგებას, განსაკუთრებით-კი სომეხთა და ივერთა მეფეების თავიანთკენ მიმხრობასა სცდილობდნენ ბრწყინვალე სამოსლებითა და მრავალგვარი საჩუქრებით, მაშინ ივერთა სამეფო ტახტზე თურმე უკვე მ ი რ ი ჰ ა ნ ი (ლათინურად მერმინდელ გადაამწერთა შეცთომით სწერია „მერიზანეს“) იჯდა (Rerum gestarum libri quae supersunt, lib. XXI, cap. 6, § 7; B. Латышев. Известия etc. II, 324). მაშასადამე ყოველ შემთხვევაში 360 წ. მოყოლებული შეუძლებელია ბაკური ივერიაში ისევ მეფედ ყოფილიყო. ყურადღების ღირსია, რომ პეტრე ქართველის ცხოვრების აღმწერი, თვით ქართველივე, მირიჰანს სრულებით არ იხსენიებს. შესაძლებელია, ამგვარი უცნაური დუმილი იმით აიხსნებოდეს, რომ ავტორი ცნობებს ყველა მეფეებზე კი არ მოგვითხრობს, არამედ მარტო პეტრე უფლისწულის პირდაპირ ნათესავობაზე, და იქნებ მირიჰანი ამ შტოს არ ეკუთვნოდა. მირიჰანის მეფობამ, როგორც ჩანს დიდ ხანს არ გასტანა, 368 წელს ივერიის ტახტზე მეფედ საურმაგი მჯდარა (A m m i a n u s M a r c e l i n u s Res gestae L. XXVI, 21,-ლათიმე II, 332), საურმაგი ვგონებ 374 წ.-საც მეფედა ყოფილა, მაგრამ ა მ ი ა ნ ე მ ა რ ც ე ლ ი ნ ი ს სიტყვით ამ დროს ივერია უკვე ორად ყოფილა გაყოფილი. (იხ. ქართ. ერის ისტორია).

²⁰) საკითხი პირველი ქრისტიანი ქართველი მეფის შესახებ დაწვრილებით „ისტორიის“ I წიგნის ახალ გამოცემაში იქნება განხილული.

არკადი კეისრის დროს (395-408) იბერიაში სამეფო ტახტზე ასულა ფარსმანი, რომელსაც ჯერ არკადი კეისარი თურმე დიდს პატივს სცემდა, მას პირველი ადგილი ეკავა და სპასალარად იყო, მაგრამ მერმე, როცა გამოაშკარავდა, რომ კეისრის თანამეცხედრეს ევდოქსიას ჰყვარობდა, და დედოფლის მრუშება გამოძულავდა გაიქცა თავის სამშობლოში და შემდეგ იბერიაში გამეფდა. იგი რომაელებს ჰმტრობდა, და ამისთვის მან თეთრი ჰონნები გამოიყენა და მიუსია რომაელების ქვეშევრდომებს (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). რაკი ევდოქსია 404 წ. გარდაიცვალა, ამიტომ ფარსმანის დაბრუნება სამშობლოში და გამეფება დაახლოვებით 395-404 წ. შუა უნდა მომხდარიყო. როდემდის იმეფა ფარსმანმა, არც ეს ვიცით.

თევდოსი II კეისრობის დროს-კი (408-450) იბერიის მეფედ უკვე პეტრე ქართველის მამა ბაკურ მეფის სიძე, მისი ასულის ბაკურდუხტის მეუღლე ბუზმიჰრი იყო (ასურ. ც^ა 16, 5 და თარგ. 24 და 15). როდის გამეფდა იგი არა ჩანს, მხოლოდ ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ თევდოსი კეისარი მრავალჯობის სთხოვდა მეფე ბუზმიჰრს თავისი მცირე წლოვანი შვილი მისთვის მძევლად გამოეგზავნა და ბოლოს მეფე იძულებული იყო კეისრის დაჟინებული თხოვნა აესრულებინა და თავის თორმეტი წლის შვილი თევდოსი II-ისა და მის თანამეცხედრე ევდოქსიასთვის გაეგზავნა კონსტანტინეპოლში (ასურ. ც^ა 15-16, თარგ. 23-24). რაკი თევდოსი II-ემ ევდოქსია მხოლოდ 421 წ. შეირთო, ხოლო მელანიას ქართველი უფლისწული 424 წ. ბიზანტიაში დახვდა (ასურ. ც^ა 29, თარგ. და შესავალი 10, შენ.) მამასადამე 421-424 წ. ბუზმიჰრი მეფედა მჯდარა. ხოლო ამ დროს კეისართან მძევლად მოყვანილი პეტრე ქართველი 12 წლისა ყოფილა და რაკი ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ თევდოსი მრავალჯობის სთხოვდა შვილს მძევლადო და ამასთანავე შეუძლებელია სამის წლისაზე ადრე განეზრახა კეისრის ბავშვის მძევლად წაყვანა, ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბუზმიჰრი, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში დაახლოვებით 413-416 წ. უკვე მეფედ უნდა ყოფილიყო. შვილის მძევლად გასტუმრების შემდგომ როგორც ჩანს დიდხანს აღარ დასცლია სიცოცხლე.

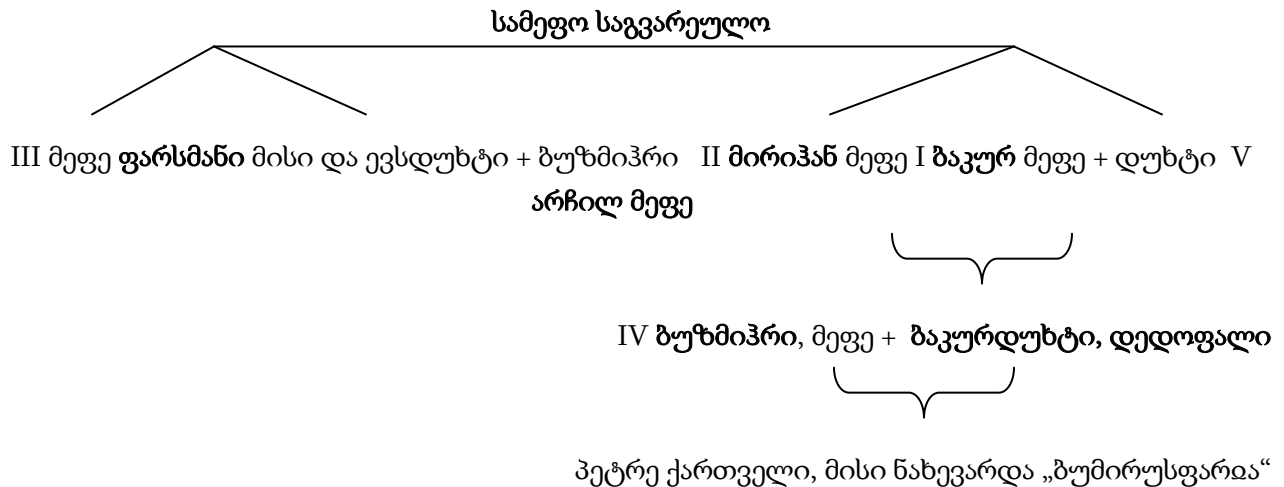
როდესაც პეტრე ქართველი მონაზონად შემდგარა, მაშინ იბერიაში მეფედ უკვე მისი დედის მამის ბაკურის ძმა მოხუცებული არჩილი ყოფილა. თავის ძმისწულის შვილის ასკეტიკური მოღვაწეობით გახარებულმა არჩილ მეფემ ეპისტოლე გაუგზავნა და მისი სულისთვის მეოხება სთხოვა (ასურ. ც^ა 10, თარგ. 19). ხოლო პეტრე ქართველის მოალაქეობის აღმწერი ამბობს, რომ ქართველ უფლისწულს მონაზონობა ო ც ი ს წ ლ ი ს ა ს მიუღია (იქვე 33 და თარგმ. 37), ქართულ თარგმანში „ო ც და ხ უ თ ნ ი წ ე ლ ნ ი“ არის მოხსენებული (ნ. მარრის გამოც. გვ. 14), მაგრამ ეს მისი აღკვეცის თარიღი-კი არ არის, არამედ მისი ფულმოდგინე მონაზონური მოღვაწეობისა: მამასახლისმა „აკურთხნა მონაზონად ...და უწოდა... სახელი პეტრე... და წარიყუანნა მონასტერადვე და იღუწიდეს... ვიდრემდის წარვდეს ოცდახუთნი წელნი წმინდა პეტრეს ცხოვრებისანი და ესოდენ ტანჯნა ხორცნი თვისნი წმინდამან პეტრე ვიდრემდის დაშთეს ძუალნი ოდენ და ტყავნი (იქვე, 14--ასურ. ც^ა 34). ამგვარად ქართული თარგმანის მიხედვითაც გამოდის რომ პეტრე ქართველი უფრო წინათ აღკვეცილა და ამიტომ ბერად შედგომის ასაკად 20 წ. უნდა ვიცნათ, ხოლო 25 წლისა შესრულებულა, როცა მისი ასკეტური მოღვაწეობა უკვა განთქმული ყოფილა. სწორედ ამ ხნის განმავლობაში იქმნებოდა დაწერილი არჩილ მეფის ეპისტოლეც. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 421-424 წ. პეტრე ქართველი 12 წლის ყმაწვილი ყოფილა მამასადამე დაახლოვებით 409-412 წ. უნდა დაბადებულიყო. ამიტომ პეტრე ქართველი ბერად დაახლოვებით 429-432 წ. უნდა შემდგარიყო, ხოლო განთქმულ განდეგილად იგი იქნებოდა 434-437 წ. ამგვარად შეიძლება დავასკვნათ, რომ 429-437 წ. დაახლოვებით იბერიაში

მეფედ იჯდა არჩილი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიჰრი გარდაცვლილა და მისი დაქვრივებული მეუღლეც ბაკურდუხტი შვილთან აპირებდა იერუსალიმში წასვლას, მაგრამ პეტრემ განდევილური სიმკაცრითა და გულქვაობით დედის გულის ნატვრა უარჰყო (ასურ. ც^ა 12, თარგ. 20). აქეთგანა სჩანს, რომ არჩილი გამეფებულა ბუზმიჰრის მეფის გარდაცვალების შემდგომ. ზემომოყვანილი გამონაგარიშების შემდგომ იბერიის IV-V ს.ს. მეფეთა ნათესაური დამოკიდებულება აქვე დართული შტოს სახით წარმოგვიდგება (იხ. შტო).

როგორც ამ შტოთაგანა ჩანს მეფობის უფლების მემკვიდრეობის წეს-რიგი მართლაც პირდაპირი არ არის, არამედ გადადის მთელი სამეფო საგვარეულოს ამა თუ იმ წევრზე უფროსობის მიხედვით. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ასურული ცხოვრების დამწერს აღნიშნული აქვს, არჩილი მოხუცებული იყო როცა მეფობა მიიღო (ასურ. ც^ა 5-6, 8,-თარგ. 15-16, 18), და როცა თევდოსი მცირემ პეტრე უფლისწულის ბერად აღკვეცის სურვილი შეიტყო წინააღუდგა ჭაბუკს, ერმა, რომელმაც ეს ყმაწვილი მძევლად ჩამაბარა, რომ უკან მ ო მ თ ხ ო ვ ო ს, რაღა პასუხი გავცეო (ასურ. ც^ა 20, თარგ. 27). ამ სიტყვებითაგანა ჩანს, რომ თუმცა უფლისწული მეფის-ძე იყო, მაგრამ მეფობა მამის შემდგომ მაინც და მაინც მას არა ჰკუთნებია და სამეფო ტახტზე მართლაც მისი პაპის (დედის მხრივ) ძმა არჩილი ასულა.

დასავლეთი საქართველოს, ე.წ. ლაზიკის სამეფოს მეფის ხელისუფლებისა და სოციალური წესწყობილების შესახებ ს ტ რ ა ბ ო ნ ს სამწუხაროდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამისგამო ამ საკითხზე იმ დროისათვის არაფრის თქმა არ შეიძლება. მხოლოდ მერმინდელ ავტორს პრისკოს პანიელს აღნიშნული აქვს, რომ ლაზიკაში შესაძლებელი იყო მამსაცა და შვილსაც ერთსა და იმავე დროს ემეფნა (Ἰστορία Γοτθική IV, 26.-latiSevis Scy. Et. Caucasia 840-1). მაშასადამე თანამოსაყდრეობის წესი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ მოვლენა უხუცესობაზე დამყარებული ტახტის მემკვიდრეობის წესის დასარღვევად და პირმშობის კანონის განმტკიცებისატვის ლაზთა მეფეთაგან გამოყენებული საშუალება უნდა იყოს. საეჭვოა, რომ იგი ძველი ჩვეულება ყოფილიყო.

იბერიის IV-V ს.ს. მეფეთა გვაროვნობითი შტო (იხ. გვ. 180).

დასავლეთ საქართველოშიაც, ლაზიკაში რომ სამეფო ტახტის დამკვიდრების კანონი პირშობობის პრინციპზე არ მყოფილა დამყარებული და უხუცესობას ეყრდნობოდა, ამის დამტკიცება ისტორიული ცნობების საშუალებითაც შიძლება. მგ. ბიზანტიელ ისტორიკოსთა ცნობით მე-VI ს. მეორე ნახევარში ლაზიკაში მეფობდა წ ა თ ე, რომელიც გაქრისტიანდა (იხ. ქლი ერის ისტ. I) შემდეგ პ რ ო კ ო პ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი ლაზთა მეფეს იხსენიებს ო ფ ს ი თ ე-ს გუბაზის ბიძას, ე.ი. წათეს ძმას („Οφίτης Γουβαζος θείος , Βασιλεδς" , de bello Goth. I, 4, 9), მერმე გ უ ბ ა ზ ი გამეფებულა, წათეს შვილი (Agathias I, 3, გვ. 74-76 და Дестунис Прокоп. Кесар. II, 117 შენ.) შემდეგ სამეფო ტახტზე წ ა თ ე ადის, გ უ ბ ა ზ ი ს უ მ ც რ ო ს ი ძ მ ა (Agathias I, 3, გვ. 81-89). ამ ლაზთა მეფეთა სიითგან ცხადადა ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მამის შემდგომ სამეფო ტახტზე მისი შვილი-კი არ ადის , არამედ ძმა. მაშასადამე იქაც მემკვიდრეობის კანონი უხუცესობის პრინციპზე ყოფილა დამყარებული და ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მეფის ხელისუფლება საგვარეულო წესწყობილების ნიადაგზე უნდა იყოს აღმოცენებული.

რაკი აღმოსავლეთიცა და დასავლეთი საქართველოც I ს ით ქ. წ. რომაელების პოლიტიკური გავლენის სფეროდ იქცნენ, მათი მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდნენ, მათ ყმად-ნაფიც სახელმწიფოებად გახდენ. ხოლო შემდეგ მათი ადგილი ბიზანტიამ დაიკავა. მე-IV ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთი თანდათან აღმოს. საქართველოში გაბატონებას ცდილობს ჯერ ვითარცა მფარველი, შემდეგ როგორც დამპყრობელი, ამიტომ როგორც რომაელები და ბიზანტიელები, ისევე მათი მეტოქე საპარსელები, თავიანთი პოლიტიკის განსამტკიცებლად ცდილობდნენ, რომ საქართველოს სამეფო ტახტზე მათი მომხრე მჯდარიყო, ამ თავიანთი წადილის განსახორციელებლად ისინი არავითარ საშუალებას არ ზოგავდნენ, სხვათა შორის უფლისწულებიც მძევლად მიჰყავდათ და შემდეგ მათ გამეფებას ცდილობდნენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ქლი ერის ისტ. I-ში). ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მემკვიდრეობის კანონის

უხუცესობის პრინციპი არაერთხელ დაირღვეოდა და პირმშობის პრინციპის განმტკიცებას ყოველნაირად ხელი შეწყობილი ექნებოდა.

ქართული სამართლის ისტორიის შემსწავლელს უნდა კარგად ჰქონდეს გათავლისწინებული ის ძირითადი განსხვავება, რომელიც I-VI სს-ისა და IX-XIII სს-ის საქართველოსსა-მეფოს შორის იყო: თუ I-VI სს-ში სამეფოს მთელი წესწყობილება და მეფისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების ხელისუფლება გვაროვნულ წესწყობილების ნადაგზე იყო აღმოცენებული და მამასახლისობით განწარმოიშვა და განვითარდა, IX-XIII სს. მეფის ხელისუფლება ერისმთავრობის ნადაგზე აღმოცენდა და აღორძინდა. ამ გვარად აქორი სხვადასხვა სამყაროა, ცხოვრების სხვადასხვა პირობებით წარმოშობილი.

§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული

სტრაბონის სიტყვით მეორე პირი, ალბათ მეფის შემდგომ, მოსამართლეობდა და სარდლობდა, ე.ი. მართლმსაჯულებასა და სამხედრო საქმეს განაგებდა. საფიქრებელია, რომ მეფის შემდგომ მეორე პირად მიჩნევის საკითხი ამ შემთხვევაშიაც იმავე პრინციპის თანახმად იქნებოდა გადაწყვეტილი: აქაც უხუცესობასა და მახლობელობას უნდა ჰქონოდა გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ამანაირად ისე გამოდის, რომ რაოგან იბერიის უზენაესი მოსამართლე და სარდალი მეფის შემდგომ მეორე პირი იყო და იმავე დროს მეფის შემდგომ ყველაზე უხუცეს წევრადაც ითვლებოდა. მეფის გარდაცვლის შემდგომ იბერიის მეფედ უხუცესობაზე დამყარებული მემკვიდრეობის კანონის ძალით სწორედ ეს მეორე პირი, უზენაესი მართლმსაჯული და მთავარსარდალი უნდა დაესვათ.

გამოსარკვევია, თუ რა უნდა ჰქმეოდა ამ მეფის შემდგომს მეორე პირს. ამის გამოსაცნობად შიძლება ის გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომ ამ პირის უფლება მოვალეობის უზენაესი მოსამართლეობა და მთავარსარდალობა შადგენდა. რა ეწოდებოდა მერმე მაშინ ჯარის უფროსს? ამაზე მხოლოდ დაახლოვებით პასუხის მოცემა შიძლება, რათგან სტრაბონის-დროინდელი ქართული ძეგლები ჯერ არ მოგვეპოვება და ამ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ საღრმითო წერილის უძველესი თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით შიძლება.

დაბადების ქართულ თარგმანში ჯარის უფროსის აღსანიშნავად და ბერძნული ὁ ἀρχιστάτης, ხოლო სომხური սպախապետ სპარაპეტ-ის შესატყვისობად „ერისმთავარი“ არის ნახმარი (იხ. შესაქმეთად 2122 და 32). ეს რასაკვირველია ასეც უნდა ყოფილიყო. რადგან ჯარის აღმნიშვნელ ტერმინად მაშინ „ერი“ იხმარებოდა (იხ. აქვე „მოსახლეობის ერთეულები“).

რაკი გამოირკვა რომ ჯარის უფროსის, სპასპეტის აღსანიშნავად მე-V-VI სს. ქართულ ძეგლებში „ერისმთავარი“ იხმარებოდა, თავისდათავად სწყდება საკითხი იმ სახელის შესახებ, რომელიც მეუფე-მამასახლისის მომდევნო ხელისუფალს, აღმოსავლეთი საქართველოს სამეფოს სარდალს, უნდა ჰქმეოდა. მისი თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად, თუ იგი ქართული იხმარებოდა, უნდა „ერისმთავარი“, ან უკეთ რომ ვსთქვათ „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ ყოფილიყო, რათგან საფიქრებელია, რომ ერთი უზენაესი მთავარსარდალის გარდა თვითოეული თემის ჯარის უფროსებიც იქმნებოდენ და სწორედ მათი თანამდებობის აღსანიშნავად უფრო მოსალოდნელია „ერისმთავარი“, ხოლო მთელი სახელმწიფოს ჯარის უფროსის წოდებულად ალბად „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ უნდა ყოფილიყო.

§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალნი

გვაროვნული წესწყობილებისა და მეფის ხელისუფლების შესახები საკითხების განხილვის დროს უკვე გვქონდა მოყვანილი ლ. მროველისგან დაცული ცნობა, რომ ოდესღაც საქართველოში ქვეყნის საჭეთმპყრობელსა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეფე და ერისთავები-კი არ ეწოდებოდათ, არამედ მამასახლისი. მეფის შესახებ ეს ცნობა რომ მართალი უნდა იყოს, ამაზე თავის ადგილას უკვე იყო საუბარი. ეხლა გამოსარკვევი გვაქვს, რამდენად მართალი უნდა იყოს ეს ცნობა საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებაც.

ამის გამოსარკვევად, ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. სახელდობრ სომეხთა ისტორიკოსს ლ ა ზ ა რ ე ფ ა რ პ ე ლ ს ადნიშნული აქვს, რომ იეზდიგერდ სპარსთა მეფესთან გაემგზავრნენ

<i>„Багъуаараძენ ქრაც რქსჯან მხილჯაყ ს აყ სანთოსთხარჲ აჯუსარიჲნ“ (წათმ. ჰაჟიქ. ობ. წათმსაჟიჲრ ჯაჟიგ I, ტვილისი 1904 წ. გვ. 47).</i>	„ქართველთა ქვეყნიტგან არშუშა პიტიახში და სხვანი მამასახლისნი ქვეყნისანი“-ო.
---	---

როგორც ქართლისა პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის, ჰერეთის მთავრის , თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო , ისევე „მამასახლისნი ქვეყნისანი“ აღმოს. საქართველოს სამეფოს სხვადასხვა თემთა საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

მართლაც ევსტათე მცხეთელის მე VI ს. მარტვილობაში აღმოს. საქართველოს მმართველთა წრეში არშუშა ქართლისა პიტიახშის გარდა, რომელიც ნამდვილად ჰერეთის მთავარი იყო, იხსენიება „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი“-ც (საქართ. სამოთხე 315). საფიქრებელია, რომ ამავე წყაროს ცნობაში ზოგადად დასახელებული „ქართლის მთავარნი“-ც ალბათ სხვადასხვა თემის საქვეყნოდ გამრიგენი, მამასახლისნი უნდა ყოფილიყვნენ.

ლეონტი მროველის „მცხეთის მამასახლისი“-ს შესახები ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ძველ საქართველოში უძველეს ხანაში ქალაქის უფროსსაც მამასახლისი ჰრქმევია. ეს თანამდებობა და სახლი შემდეგშიაც არსებობდა , მაგრამ უკვე ჩამომცრობილი და გარკვეული ხანითგან არაბულ-სპარსულ ტერმინთან „მელიქ“-თან შეერთებით მელიქ-მამასახლისის სახით. მაგრამ ეს მერმინდელის, არაბთა ბატონობის დროინდელი ნაშთია და წინათ-კი ქალაქის თავის აღმნიშვნელ ტერმინადაც „მამასახლისი“ ყოფილა.

რაკი ქართულ უძველეს საისტორიო ძეგლებში დაბა-სოფლების ყოფა-ცხოვრება და მეტადრე წესწყობილება, ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ მე-XI ს ზე უწინარეს სოფლის მამასახლისის ხსენება ჯერ არ მოგვეპოვება, მაგრამ შეჭველია მე-XI-XIII და მერმინდელ საუკუნეებში გავრცელებული ეს ტერმინი იმ უძველესი ხანის წესწყობილების ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც დაბა-სოფლის მოსახლეობა მომეტებულ ნაწილად ერთი რომელიმე გვარის, ანუ „სახლის კაცთა“-გან შესდგებოდა და როდესაც დაბა-სოფლის უფროსი მართლაც ამ გვარის მამასახლისი უნდა ყოფილიყო.

ამ ნაირად ცხადი ხდება, რომ უმცირესი სოციალური და ადმინისტრაციული ერთეულითგან, დაბა-სოფლიტგან, მოყოლებული ყველა ერთეულები (ქალაქის, ხევისა, თემისა და

თვით მთელი სამეფოს) უფროს ხელისუფალთა აღმნიშვნელ ტერმინად „მამასახლისი“ ყოფილა. ეს იმ უცილობელი ფაქტის მომასწავებელია, რომ უძველეს საქართველოში გვაროვნული წესწყობილება მართო სოციალურის კი არა, არამედ სახელმწიფო წესწყობილების საფუძველიც ყოფილა.

აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის 523 და 532 წ. წ. მოსპობის შემდეგომ მეუფე-მამასახლისის ხელისუფლებაცა და წოდებულებაც უნდა გამქრალიყო. მაგრამ რაკი სპარსეთის მთავრობა ჩვეულებრივ დაპყრობილი ქვეყნების შინარ მართვა-გამგეობაში არ ერეოდა ხოლმე და უმთავრესად გადასახადების წესიერად მიღებიტა და პოლიტიკური ერთგულებით იყო დაინტერესებული, ამიტომ წინანდელი ადმინისტრაციული აპარატი აღმოს. საქართველოშიაც მთლიანად არ მოიშლებოდა და მოისპობოდა, არამედ მომეტებული ნაწილი ტავის უფლებას შეინარჩუნებდა და მუშაობასაც წინანდებურად განაგრძობდა. სომხეთშიაც სპარსთა ბატონობის ხანაში სპასპეტისა და ტანუტერ-მამასახლისთა თანამდებობანი კვლავინდებურად არსებობდა.

მე-VI ს. ქართველ ავტორსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართლითგან სპარსეთის მარზპანის არვანდ გუმნასპის გამგზავრების დროს „შეკრბეს ქართლისათავარნი“ და „რაფამს ამკედრდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს მთავარნი ქართლისანი და სამუელ ქართლისაკათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისამამასახლისი და არშუშად ქართლისაკიტიახში და სხუანი სეფეწულნი“ და მორზპანს ევსტათე მცხეთელის საპყრობილეთგან განთავისუფლება სთხოვეს (მარტვლობად ევსტათის მცხ.) ამ ცნობათაგან ჩანს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში აღმოს. საქართველოს ადგილობრივი უმაღლესი საერთო ხელისუფლების მქონებელნი „ქართლისათავარნი“ ყოფილან. ამ მმართველ წრეს ქართლისამამასახლისი, ქართლისაკიტიახში და „სხუანი სეფეწულნი“ ჰკუთნებიან. ცხადია, ქართლისამამასახლისი ამ დროს მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალია იმ გვარადვე, როგორც ქართლისაკიტიახში, რომლიც ამ სპარსულ სამოხელეო სახელს მხოლოდ იმიტომ ატარებდა, რომ სანაპირო თემის მმართველი იყო.

სავიქრებელია, რომ გამონათქვამი „მთავარნი ქართლისანი“ სრულად არ არის წარმოდგენილი და ეს ტერმინი სრულად უნდა ან როგორც „ერისმთავარნი ქართლისანი“ ვიგულისხმოთ, ან როგორც მამასახლისნი. მაგრამ მეორეს მხრით ცხადია, რომ მე-VI ს. ქართველი ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობაში მთავარნი ქართლისანი მხოლოდ და მხოლოდ ჯარის უფროსებად არა ჩანან, არამედ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად გვევლინებიან. მაშასადამე პირველი საუკუნის შემდგომ ცვლილება უნდა მომხდარიყო და ერისმტავრთა ხელისუფლება საგრძნობლად გაფართოვებულა და ბუნებითაც არსებითად შეცვლილა : ჯარისუფროსობისა და მოსამართლეობის მაგიერ ის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლად ქცეულა, მაგრამ ჯარის მეტაურობაცა და მართლმსაჯულების უფლებაც შეუნარჩუნებია. ამ მხივ ლეონტი მროველს რომელიდაც მასზე შედარებით ძველი წყაროთგან ამოღებული ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, სადაც ნათქვამია : „მეფემან სპარსთამან... მოუწოდა მთავართა სოფლებისათა, კიტიახშთა, და ერისთავთა სოფლებისათა“-ო (ც ~ * 171-172, გვ. 44). ამ საგულისხმო წინადადებაში გამონათქვამი „მთავარნი სოფლებისანი“ ცხადია სპარსული ტერმინის „პიტიახში“-ს ქართულ თარგმანს წარმოადგენს და სპარსული „ხმათრა“, ქვეყანა, როგორც ეს უძველეს ქართულ ენასა და მწერლობაში მე-IX ს მდე იხმარებოდა (იხ. აქვე „მიწა-წყლის ერთეულები“), „სოფელად“ არის წოდებული. ამიტომ მომდევნო ტერმინიც „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ უნდა ქვეყნის ერისთავებს ჰნიშნავდეს. რაკი „მთავარი სოფლისად“, კიტიახში

საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის სახელი იყო, ამნაირადვე „ერისთავნი სოფლებისანი“ აქ სპარსული სამოხელეო ტერმინის ქართულ ტარგმანს უნდა წარმოადგენდეს.

მაგრამ გამოსარკვევი გავაქვს საკითხი ამ ტერმინის მაშინდელი მართლწერის შესახებ, მტავრისა, ერისმტავრისა და ერისთავის ტერმინების გარეგნული, ფონეტიკური დიფერენციაციის შესახებ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ერისმთავარი და ერისთავი ამ ხანაში და თვით მე VIII-IX სს-მდე „ერისთავი“-ს ფორმით ყოფილიყო და აქ გარეგან განსხვავებულობაში ფუნქციათა სხვაობაც ხომ არ ჩანს?

იოანეს საბანისძე ამ ხელისუფლების აღსანიშნავად ამ ტერმინს ძველი სახეობითვე ხმარობს. ადგილობრივი ხელისუფლების მაშინდელ წარმომადგენელს ის „ერისმთავარს“ უწოდებს: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ სახელით წერსე ძჳ ადრნერსე კურაპალატისა და „ერისმთავარისაჲ მოწოდებულ იქმნა ქუეყნად ბაბილოვნისა... ქალაქსა მას დიდსა ბაღდადს“ (წამებაჲ ჰაბოაჲსი 15). ჰაბო ტფილელება ბაღდადითგან „ინება წარმოსვლაჲ თჳსი აქა ერისმთავრისაჲ მის წერსეს თანა“ საქართველოშიო (იქვე 15). წერსეს ქართლითგან გახიზვნის შემდგომ იოანეს საბანისძის სიტყვით მაჰდი ამირამ დაადგინა „სტეფანოზ ძე გურგენისი... ერისთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად“ (იქვე 20), რომლის „ერისმთავრობასა“-ვე უწამებიათ ჰაბო (იქვე 20), აფხაზეთის მმართველსაც ჩვენი ისტორიკოსი მთავარს ეძახის (იქვე 18, 20, 21), ამიტომ ორიოდვე სხვა ადგილას ნახმარი ფორმა „ერისთავი“ (იქვე 17, 25) მერმინდელი გადამწერის უნებლიეთ შესწორებად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ამნაირად ირკვევა, რომ მე-IX ს-მდე ამ ხელისუფლებას „ერისმტავარი“ ჰრქმევია. ამაზე გაცილებით უწინარეს-კი მისი უფლება-მოვალეობა მარტო ჯარისუფროსობით არ ამოიწურებოდა და დიდი ხანი იგი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ იყო ქცეული, რასაც სხვათა შორის ლ. მროველის თხზულებაში დაცული ტერმინი „ერისთავნი“, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას „ერისმთავარნი სოფლე ბიისანი“-ც ცხად-ჰყოფს. მაშასადამე ერისმთავრის პირვანელი უფლების გაფართოებას ამ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინის ფონეტიკური ცვლილება არ გამოუწვევია და ლ. მროველი ის ზემომოყვანილ ცნობაში „ერითავნი სოფლებისანი“ უნდა ამ მერმინდელი გადამწერის დამახინჯებული იყოს, ან თვით ლ. მროველი ის მიერ თავის დროის შესაფერისად იყოს ნახმარი.

თავი VI.

წოდებანი. სოციალური უთანასწორობა.

სტრაბონის აღწერილობის განხილვის დროს უკვე აღნიშნული გვაქონდა, რომ მოსახლეობის მთელი ერთეულისაგან ცალკე წრედ გამოყოფილნი იყვნენ ქურუმნი. არაფერი ჩანს იმის მომასწავებელი, რომ აქ წოდებრივობასთანა გვაქვს საქმე. საფიქრებელია, რომ მაშინ ქურუმობა გარკვეულ საგვარეულოებში იყო, მაგრამ რა საკვირველია ამ საგვარეულოს ყოველი წევრი ქურუმი არ იქნებოდა. ეგების იმ დროსაც ქურუმთა წრისა და დანარჩენი მოსახლეობის, მთელი ერის ისეთივე დაპირისპირება ყოფილიყო, რომლის გამოხატულებაც იაკობ ხუცესის თხზულებაში გვაქვს და შუმანიკის ერთ-ერთ სიტყვაში ა მოქცეული. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია შუმანიკის მწარე საყვედურში ნახმარი გამონათქვამები: „არცა მ დ დ ე ლ თ ა გ ა ნ ი ვინ იპოვა მოწყალჳ, არცა ერისა კაც ი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითუალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს „-აო (წამებაჲ შუმანიკისი 710~13).

შუშანიკის ამ სიტყვითგანა ჩანს, რომ მაშინ მთელი ერი, ხალხი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა, რომლითგან ერთს „მ დ ე ე ლ თ ა გ ა ნ ნ ი“, ანუ სამღვდელოება ეკუთვნოდა, მეორეს კიდეც „ე რ ი ს კ ა ც ნ ი“. ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს თხულებითგან და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობითგანაც არა ჩანს, ეომ მე-V-VI სს-შიც სამღვდელოების წოდება ყოფილიყო.

ქართული ეკლესიის სათავეში იდგა „თ ა ვ ი ეპისკოპოსთა“ (ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი, წმმდ შუშანიკისი 2027). ქართველი მატიანეების ცნობით ვახტანგ გურგასლის დროს ამ ქართლის მთავარეპისკოპოსს „კათალიკოზის“ წოდებულება მიენიჭა და ამით თითქოს ქართული ეკლესიის თვითმწყობა იწყება. მთავარეპისკოპოსს, ან კათალიკოზს ყველა სამწყსოების ეპისკოპოზები ემოჩილებოდნენ. ამ დროს და კიდეც მე-IX ს-მდე ქართულ ეკლესიაში ყველა ეპისკოპოსნი „ც ო ლ ო ს ა ნ ნ ი“ ანუ ცოლშვილიანი იყვნენ. ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ს მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკის სანახავად მივიდნენ „თავი იგი ეპისკოპოსთა სამოველ და იოვანე ეპისკოპოსი“ და „ს ა ხ ლ ე უ ლ ი თ უ რ თ თანაყოფით იყვნეს“ (წმმდ შუშანიკისი 2027~28). ხოლხო აფოც ეპისკოპოზზე ნათქვამი აქვს, რომ შუშანიკი მასა მადლობას უხდიდა „ვითარცა მამასა და მ ა მ ა მ მ უ მ ე ს ა“ (იქვე 2126~28).

ეპისკოპოზებს „ხ უ ც ე ს ნ ი“ ექვემდებარებოდნენ და „დ ი ა კ ო ნ ნ ი“ (იქვე 57, 923, 106, 1126,1324 და სხვაგანაც). ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაში იხსენიება „ა რ ქ ი დ ი ა კ ო ნ ი“, რომელიც „ს ჯ უ ლ ი ს ა მ ე ც ნ ი ე რ ი“ იყოდა, როგორც ეტყობა, ამ თანამდებობის პირთა მოვალეობას სწორედ საღმთო სჯულის სწავლება შეადგენდა (იხ. საქართ. სამოთხე გვ. 316). ი ა კ ო ბ ხ უ ც ე ს ი ს სიტყვებითგან და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობითგანა ჩანს, რომ ეპისკოპოზსა, ხუცესსა და დიაკონს შორის დამოკიდებულება მარტივი და სათნოებით აღსავესე სუფევდა.

„მატიანე ქართლისაა“ს ავტორს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მას ნათქვამი აქვს: „მეფობდა ფარსმან სხუად და კათალიკოზი იყო დასაბია მკვდრი მცხეთელი და ა ქ ა მ თ გ ა ნ ო რ თ ა **სახლთა** ა დ ი დ ე ს კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ო ბ ა დ მცხეთელთა მკვრთა“ (Опис. II 723). ამ ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი წინადადებითგან ცხადადა ჩანს, რომ განსაზღვრულ დროითგან ქართლისა კათალიკოზობა მცხეთელ „მკვდრთა“ სახლს ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში და ალბად ერთ-ერთი ამ ორი საგვარეულოს შვილთაგანი ჯდებოდა ქართული ეკლესიის საკათალიკოზო საყდარზე. თუმცა ამ შემთხვევაში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესის არსებობა არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, მაგრამ დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნისას მაინც მოგვაგონებს და საგვარეულო მემკვიდრეობისას მაინც უახლოვდება. სამწუხაროდ ამ ადგილას „მ ქ ც მ ქ დ“-მატიანეს ცნობები ქრონოლოგიურად არეული აქვს, მაგრამ მოთხრობის შემდგომითი შმდგომადობით ცხადი ხდება, რომ ეს ამბავი მე-VI ს. დამდეგს არის ნაგულისხმევი. თუ ეს ცნობა სწორეა, მაშინ ირკვევა, რომ მე- VI ს-ში გვაროვნულ პრინციპს ქართული ეკლესიის წესობილებაში გზა გაუკაფია და ქართლისა კათალიკოზობა „მცხეთელთა მკვიდრთა“ ორ „სახლს“ ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში. შესაძლებელია ამ დროს სამღვდელოება წოდებად ყოფილიყო ქცეული.

ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ს აღწერილობითგანა ჩანს, რომ I ს. ქ. წ. სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ მცირე ჩანასახი იყო. მარტო მეფესა ჰყოლია მონები, რომელნიც მას ემსახურებოდნენ ყველაფრით, რაც ცხოვრებისათვის საჭირო იყო. ამ უკანსაკნელი ცნობის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მეფის მონები (βασιλικοί δούλοι) მეფეს სასოფლო და ხხვა გვარი მეურნეობის ყველა იმ ნაწარმოებს აწვდიდნენ ხოლმე, რომელიც ადამიანის არსებობისათვის საჭიროა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისინი მიწაზე იხსდნენ და მიწისმოქმედებასა და სასოფლო მეურნეობის სხვა დარგებსაც მისდევენ.

მოსავლის გარკვეულ გადასახადს იხდიდენ მეფის სასრგებლოდ, თუ სხვა ნაირად იყო საქმე მოწყობილი, არა ვიცით რა.

ცხადია რომ რაკი მართო მეფეს ჰყოლია მონები და დანარჩეი მთელი მოსახლეობისაგან მონათა-მფლობელობის შესახებ სტრაბონი არაფერს ამბობს, მონეი მაშინ აღმოს. საქართველოში მრავალრიცხოვანნი არ უნდა ყოფილიყვნენ. ამგვარად სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ ჩანასახი ყოფილა და მთელი იბერიის მოსახლეობა თავისუფალი და თანასწორუფლებიანი ყოფილა.

სულ სხვა სურათი გვეშლება თვალწინ მე-V და მე-VI ს. ს. ქ. შ. ქართული ისტორიო მეგლების მიხედვით. იაკობ ხუცესის სიტყვებით 472 წელს მომაკვდავი შუმანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ-დიდნი და სეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (წამებად შუმანიკისი 20 33-35). მაშასადამე „სოფლისა ქართლისა“, ანუ ქართლის სამეფოს მოსახლეობა ორ მთავარ ჯგუფად ყოფილა ამ დროს დაყოფილი: ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი“. მარტოს გარემოება, რომ „უაზნო“ წარმოადგენს „აზნაურ“-ის უარყფით წარმოებას, ცხად-ჰყოფს, რომ ამ შემთხვევაში „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელი ტერმინი არ უნდა იყოს, ეს დაკვირვება რომ სრულებით სამართლიანია, ამას იაკობ ხუცესის ნაწარმოების ძველი სომხური თარგმანიც ამტკიცებს (ამ სომხური თარგმანის შესახებ იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“, წიგნი I, მე-2 გამ. გვ. 20-24), სადაც ზემომოყვანილი წინადადების შესატყვისად ნათქვამია: *„აყაყოფ ს ასაყაყოფ ძუჯაყოფის ყჩაგ“ (Սոփեթք չայქ. Թ გვ. 52)*, რაც ისევ ქართულად, მაგრამ ტანამედროვე ენით ნათარგმნი იქნება: თავისუფალნი და არა თავისუფალნი (უთავისუფლონი) ქვეყნისა ქართლისანიო. მაშასადამე „აზნაური“ იმ დროს თავისუფალსა ჰნიშნავდა.

ასეთი მნიშვნელობით არის ქართული „აზნაური“ სომხურითგან ნათარგმნი თხზულებებშიაც. მაგ. ატომისა და მოყვასთა მარტვილობაში ნათქვამია: „ქვეყანით სომხითით მოწვევულ არიან აქა აზნაურნი“ (გვ. 233 ბ), რაც უდრის სომხური დედნის *«აუჯაყოფის ჯაყოფ Իասեսაჲ են აყაყოფ» (Սոփ. չայქ. XIX, გვ. 71)*, -ან კიდევ „მონათა ჩემთა, აზნაურთა და ჩინებულთა მვედართა მიმართ ქვეყანისა სომხითისაო“ (იქვე გვ. 234ა). რომლის შესატყვისად დედანში სწერია: *«ათ... ბათայუ մեր, ათ ա գ ა տ ս ს ոսაქի ճեծեսայս չայոց աუჯაყოფი»* (იქვე გვ. 72). მაშასადამე ტერმინი „აზნაური“ ჯერ კიდევ მე-V-VIII სს-ში თავისუფალსა ჰნიშნავდა, „უაზნო“ უთავისუფლოს. მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა მისი აგებულობის ანალიზის საშუალებით შეიძლება. ჯერ კიდევ აკად. მ. ბროსსემ აღნიშნა, რომ ქართულ ტერმის „აზნაური“ უნდა სომხურ *აզն* „აზნ“--თან კავშირი ჰქონდეს (იხ. Description géographique de la Géorgie. 7) პროფ. ნ. მარრმა-კი ეს ტერმინი სომხური *აզნ* აზნ-ისა, რომლიც გვარსა ჰნიშნავდა, და „ურ“, ან „ვერ“-ისაგან წარმომდგარად მიიჩნია. ური, ან ვერი შვილსა ჰნიშნავსო (физиолог. TP VI, 81). ამგვარად აზნაურის პირველადი მნიშვნელობა გვარის შვილი, გვარიანი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარრის ეტიმოლოგია, მნიშვნელობის განმარტების მხრით, დაახლოვებით სწორე უნდა იყოს და აზნაური თითქოს მართლაც გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად, მაგრამ ამ ტერმინის პირველი ნაწილი მართლა „აზნ“-ისგან არის წარმომდგარი, როგორც მარრი ფიქრობდა? მაშინ საითგან გაუჩნდა მას ბოლოში „ა“-ნი (აზნ-

ური)? ამას გარდა, ის გარემოებები, რომ ამ „აზნ“ ძირისაგან ნაწარმოები წოდებების აღმნიშვნელი ტერმინი თავით სომხურში არ არსებობდა, ამ აზნს საექვოდ აზნდის. „აზნ“-ის ეტიმოლოგიაც სომხურში გამოურკვეველია და არც პროფ. ჰუბშიანს, არც პროფ. ნ. მარტოსის განმარტება არ მოეპოვებათ.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მეგრულში ეს ტერმინი წარმოდგენილია „ზინო-ს ქუა“-ს, „ჟინო-ს ქუა“-სა და „ჯინო-ს ქუა“-ს სახით (იხ. იოს. ყიფშიძის Грам. Мингр. Языка, 393, სქუას ქვეშე). ამ სამ ფორმათაგან უქვევლია პირველი „ზინო-ს ქუა“ უძველესი უნდა იყოს. ეს სიტყვა აზნაურს აღნიშნავს, მაგრამ აგებულობით „ზინო-ს შვილსა“ ჰნიშნავს, ე.ი. აქაც სამწერლობო ქართულის მსგავსად ბოლოში ხმოვანია, „ო“-ნი, რომელიც ალბათ უკუქცევითი ასიმილაციის წყალობით არის პირველადი „ა“-ნისგან წარმომდგარი. ამნაირად ამ ტერმინის პირველად სახედ უნდა „ზინა-ს შვილი“ ვიგულისხმოდეთ. ქართული სამწერლობო ენის „აზნაური“-სგან ის თავისი შუა ხმოვნით „ი“-ნითა და ბოლოკიდური „ური“-თ განსხვავდება. ამას გარდა მეგრულ ტერმინს თავკიდური „ა“ არ აბადია. იქნებ შემთხვევითი მოვლენა არ იყოს და მარტო თავისი ხელოვნურად შეთხზული თეორიის გამართლების სურვილით არ აიხსნებოდა ის გარემოება, რომ ლ. მროველს „აზნაური“ აზონაური-სგან წარმომდგარად მიაჩნდა, იქნებ ხალხურ გამოთქმაში მართლაც არსებობდა აზონაურის მსგავსი ფორმა, მაგ. აზანა-ური, ან აზინა-ური. მეგრული „ზინო-ს ქუა“ ამნაირად ძველი ფორმის ნაშთი იქნებოდა.

ეხლა საწმე ამ ტერმინის ეტიმოლოგიაზე მიდგეს, საფირებელი ხდება, რომ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი „აზანა“, ან „აზინა“ უნდა ყოფილიყო. საფირებელია, რომ იგი სპარსულში, ახემენიანთა დროითგან გავრცელებულ ტერმინ „ზანა“-სთან იყოს დაკავშირებული, სდაც ეს ტერმინი გვარევნობათა კავშირსა და ერსა ჰნიშნავდა. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინა „აზანა“-ას თავკიდური „ა“-ნის პირველადობისა და ბუნების საკითხი გამოსარკვევია, ამ თავკიდურ ხმოვანს მოკლებული მეგრული „ზინო-ს ქუა“-ს ფორმა ხომ უფრო ძველს სახეს არ იცავს, ან აზნაური პირველად საზანო-ური-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიაც საზანო სა-გვარეულო-ს მსგავსი წარმოება იყოს?

ამნაირად „აზნაური“ თავდაპირველად გვაროვნობათა კავშირის, ერის შვილის (ე.ი. „ჰეროვანის“ მსგავსი ტერმინია). ან გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და ამასთან დაკავშირებით თავისუფალის მნიშვნელობაც ჰქონია. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ თავისუფალი მხოლოდ ის იყო, რომელიც რომელიმე საგვარეულოს შვილად, ან წევრად ითვლებოდა. ხოლო ვინც უაზნო, ე.ი. უგვარო იყო, უცხო ქვეყნითგან შემოხიზნული, თუ ტყვედ წამოყვანილი, ის თავისუფალი არ ყოფილა. მაშასადამე თავისუფლებისა და უთავისუფლობის შესახები ცნება მთლიანად გვაროვნული წესწყობილების ცნებათა ნიადაგზეა დამყარებული და თავით ტერმინიც „აზნაური“ და „უაზნო“ იმავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. იმ დროს უაზნოთა წრეს ალბათ ის მეფის მონები ეკუთვნოდნენ, რომელთა შესახებაც სტრაბონსა აქვს ცნობა.

მაგრამ იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილ ცნობას თუ ჩავუკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ტერმინს „აზნაური“ მე-V ს-ში მარტო ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა აღარ უნდა ჰქონოდა, არამედ უკვე სპეციალური ცნების აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოებას გამონათქვამი „აზნაური დიდ-დიდნი“ ცხად-ჰყოფს, რათგან დიდი აზნაური თავისდათავად ჩვეულებრივი, ან მცირე აზნაურის არსებობასაც ჰგულისხმობს და ამნაირად თავით თავისუფალი მოსახლეობაც ერთნაირ და ერთიან სოციალურ

ერთეულად აღარ გამოდის, არამედ უფროს-უმცროს ერთეულებად დაყოფილი ჩანს. ამის გამო უეჭველი ხდება, რომ „აზნაური“ მე-V ს-ში და რასაკვირველია ამაზე გაცილებით უწინარესაც უკვე წოდებრივობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინთაგანიც იყო.

მე-V ს-ში დიდი აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღა, აზნაურნი, საკუტარი მსახურნი და მონებიცა ჰყავს. იგი უფალია, მისი მეუღლე დედოფალი. აი მაგ. რა ცნობები აქვს იმის შესახებ იაკობ ხუცესს.

მისი სიტყვით ქართლისა პიტიახში „უფალი“ იყო და ასევე უწოდებენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდელო პირნიც. იაკობ ხუცესის სიტყვით ერთმა მღვდელმა ვარსკენს უთხრა: „უფალო, რაღა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრწ ბოროტსა“-ო (10 32~33).

ქართლის პიტიახშის ვარსკენის მეუღლეს, შუშანიკსაც იაკობ ხუცესი ყველგან „დედოფალს“ უწოდებს (18 25). შუშანიკსათვის მას მაგ. უტყვამს: „ჩუენი არა ხოლო თუ დედოფალი ოდენ იყავ, არამედ ჩუენ ყოველთა ვითარცა შვილთა გუხედევდ“ (4 8~10). ამავე ავტორს მოტხრობილი აქვს: მოციქული „შევიდა წინაშე შუშანიკისა დედოფლისა ჩუენისა“ (220). თავის თავზეც მისი მოძღვარი ამბობს: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი“ (310~21). შუშანიკის სასახლესაც მისი მაზლი ჯოჯიკი „სახლსა მას სადედოფლოსა“-ს ეძახის (628-29).

დიდი აზნაურის სახლობის წევრებსაც მე-V ს-ში თავიანთი განსაკუთრებული სახელი ჰქონიათ: ქალების სახელად, როგორც ეტყობა, ყოფილა „სეპურნი დედანი“, და „სეფე ქალი“, რომელთაგან პირველი შემდეგში „ზეპურ“-ად დამახინჯდა, ვაჟებს კიდეც „სეფე-წული“ ეწოდებოდათ. ევსტათე მცხეთელის მარტვილობის ავტორს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში სპარსეთში მიმავალი ქართლისა მარზპანის გასაცილებლად მისულან „ქართლისა მთავარნი... და სამოელ ქართლისა კატალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწული“ (სა-ქართ. სამოთხე 315).

რას ჰნიშნავდა „სეფე“? როგორც პროფ. ნ. მარრს გამორკვეული აქვს, ამის მსგავსი ტერმინი სომხურშიც არსებობდა, რომელიც „სეპუჰ“-ად (*սեպուհ*) გამოითქმოდა. თავის მხრით სომხური „სეპუჰ“ სპარსულითგან შთვისებულ სიტყვას წარმოადგენს. სპარსულად „ვისო-პუთრა“, ან „ვისპურ“ სახლის შვილისა ჰნიშნავდა (იხ. ნ. მარრის წერილი ЗВОРА6. ტ. V, გვ. 286-9 და ტ. XI, გვ. 165-170). სომხურსა და ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავკიდური „ვი“ მარცვალი აქვს ცამოცილებული.

ნ. მარრი ფიქრობდა, რომ ქართულს ეს ტერმინი სპარსულითგან სომხურის საშუალებით უნდა ჰქონოდა შთვისებული. მაგრამ რაკი მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ამ ტერმინის „სეპური“ ფორმა აქვს მოყვანილი, რომელიც სპარსულ „ვი-სპურ“-ს თავის დაცული ბოლოკიდური „რ“-ასეთი სომხურ *սեպուհ* „სეპუჰ“-ზე მეტად უახლოვდება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ქართულს სპარსულითგან უნდა ჰქონდეს სეპირად შეთვისებული.

ეხლა თვით ამ სიტყვის მნიშვნელობა გვაქვს გამოსარკვევი. პროფ. ნ. მარრის აზრით სომხური „სეპუჰ“-ი და ქართული „სეფე“ სახლის მხოლოდ უფროსი შვილის აღმნიშვნელი იყო (იქვე). მაგრამ მისი სპარსული აგებულობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ „სეპური დედანი“, ან „სეფე-ქალი“ და „სეფე-წული“ საგვარეულოს ყოველი წევრის,

ყოველი გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ ტერმინის უცხო ენითგან შეთვისებულობის გამო ეს სიტყვა უქვევლია დიდ აზნაურთა გვარისშვილების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მარტოს გარემოებაც, რომ აღმოს. საქართველოში „ზეპურნი დედანი“ ყოფილანი და „სეფეკალები“ იყვნენ, ცხად-ჰყოფს ნ. მარრის აზრის მცდარობას, რათგან ქალთა ურთიერთშორის უფროსობას სოციალურ ცხოვრებაში არავითარი მნიშვნელობა არ შიძლება ჰქონოდა. სომეხთა ისტორიკოსსაც მოსე ხორენელს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში სეფეკალები მეფეთა ნათესაობის, შთამომავლობის წევრებს ეწოდებოდათ (*«ի գամիქ թագաւորաց առաջնոց. որպէս ի այժմ ի վրաց աշխարհին որ Սեփծոյն կոչի»* (Պատմ. չ. II, ს). მამასადამე სომეხთა ისტორიკოსის ცნობით მეფეთა შთამომავლობის წევრების აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა მოსე ხორენელის დროს. ამისდა მიხედვით ტერმინი „სეფეკალები“ უდრის „უფლისწულ“-ს. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეორე მთლად ქართული ტერმინია, პირველი-ვი სპარსულ-ქართული. მამასადამე ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა დაუკარგავს და „სეფეკალები“

ილისა-კი არა, არამედ უფლის აღმნიშვნელი გამხდარა. ამ დებულებას ტერმინი „სეფისკვერი“-ც ამტკიცებს, რომელიც უფლის კვერსა ჰნიშნავს რასაკვირველია და არა სახლისუფროსი შვილის კვერს, როგორი მნიშვნელობაც ამ სიტყვას უნდა ჰქონოდა, ნ. მარრის განმარტებით რომ სწორედ ყოფილიყო¹.

პირველად როდის უნდა ქცეულიყო „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელ ტერმინადაც, დანამდვილებით თქმა ძნელია, მაგრამ დიონ კასიოსის სიტყვით იბერიის მეფე ფარსმანი თანამეცხედრითურთ რომ ადრიანე კეისარს სწვევია სტუმრად, კეისარს მარიხის ჰიპოდრპში ამ ქართველთა მეფის, მისი შვილისა და „სხვა პირველ იბერთა“ ჯირითი და იარაღით ვარჯიშობა უნახავს (Epit. LXIX. 15-ლათიშევ. Scy et Caucasia 622). მარკოზის სახარების 621 ქართულ თარგმანში ბერძნული πρῶτοι-ს, „პირველთა“ და სომხური **մևծամեծ**-ის შესატყვისად ნახმარია „აზნაური“. ამიტომ იხადება საკითხი, დიონ კასიოსის ზემომოყვანილ ცნობაშიც იბერიის პირველთა შესახებ ხომ აზნაურნი არ იგულისხმებიან. მაგრამ საკითხი საქართველოში წოდებრივობის წარმოშობისა და განვითარების საფეხურების შესახებ I-VII სს-ში მომავალი კვლევა ძიების საქმეა.

დიდ აზნაურთა ხელქვეშეთ აზნაურთ გარდა მე-V-VI სს. მეგლებში იხსენიებიან კიდევ „მსახურნი“, „საკუთარნი“ და „მონა-მკვევალნი“. აი მაგ. იაკობ ხუცესს რაცნობები აქვს თავის თხზულებაში:

ვარსქენ პიტიახში რომ „მოიწია... საზღვართა ქართლისათა ქუეყანასა მას ჰერეთისასა, ზრახვა იყო რადთა აუწყოს და წინამოეგებნენ მას აზნაურნი და მისი ძენი და მსახურნი მისნი... და წამოჰმართა სადისპანო მთაცხენითა მონა მთვსი“ (იაკობ ხუცესი. წამებად შუშანიკისი 212-16). ქართლისა პიტიახშის ამალისა და მახლობელთა წრის შესახებ რომ სრული ცნობები გვქონდეს, უნდა ვიცოდეთ, რომ მას ჰყავდა აფრეთვე „საკუთარნი“. ისტორიკოსის სიტყვით განრისხებული პიტიახშის გაბოროტებული გული თურმე სწორედ მან დაამშვიდა, როდესაც „ჰრქუა ვინმე პიტიახშსა საკუთარ მან მისმან“, რომ დიდ მარხვის დროს შუშანიკის დევნისათვის თავი დაენებებინა.

ვარსქენის ძმის ჯოჯიკის შესახებ ნათქვამია, რომ შუშანიკის აღსასრულის მოახლოებისთანავე „წარვიდა და თანა წარიყვანა ცოლი და შვილნი და მონა-მკვევალნი მისნი“ შუშანიკის

სანახავად ციხეში (18²³⁻²⁷). როცა მას უნახავს თავისი რძალი, ჯოჯიკს თურმე შუშანიკისათვის უთხოვნია: „მაკურთხე მე და ცოლი ჩემი, მკვალნი შენი, და შვილნი ჩემნი და მონა - მკეველნი ჩემნი“ (19¹⁷⁻¹⁸). მა თავის მაზლის ეს თხოვნა აუსრულებია კიდევაც და „აკურთხნა ჯოჯიკ და ცოლი შვილნი მისნი და მონა - მკეველნი მისნი და ყოველი ეზოდ და პალატი მისი (20¹⁷⁻¹⁸).

აღსანიშნავია, რომ მონა - მკეველები მე-VI ს. შუა წლებში საქართველოში მართო აზნაურებს - კი არ ჰყოლიათ, არამედ უფრო დაბალი წოდების წარმომადგენლებსაც, მაგ. ხელოსნებსაც - კი.

ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში ნათქვამია, რომ როცა „წარმერთებოდეს ევსტათი და სტეფანე ტფილისს, ჰრქუა ევსტათი სიდედრსათვის და მონა - მკეველთათვის“, გმორდებით სამუდამოდ. ტფილისისაკენ გამგზავრებულ ევსტათეს თურმე „სახლეულნი, ნათესავნი და თჳსნი მისტიროდეს უკანა“.²¹

როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, სოციალური ცხოვრებისა და უაზნოთა ჯგუფის უმდაბლეს საფეხურზე „მონა - მკეველები“ იდგენ. „მკეველი“ იგივე მონაა, მხოლოდ ქალი. აღსანიშნავია, რომ უაზნოთა, ანუ უთავისუფლოთა ჯგუფში, არსად მე-V-VIII სს. ძეგლებში „ყმათა“ ხსენება არ არის. თვით სიტყვა „ყრმა“ მაშინაც იხმარებოდა, მაგრამ იმ დროს ეს ტერმინი მხოლოდ ბავშვს აღნიშნავდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით სამოელ ეპისკოპოსსა და იაკობ ხუცესს რომ თატბირი ჰქონიათ, „მოვიდა ყრმა ერთი და თქუა: «იაკობ მინდა არსა?» და მე ვარქუ ვითარმედ „რა გინებს?“ და მან მრქუა: „უწესს პიტიახში“ (წამებაა შუშანიკისი 9-10). „იხილა პიტიახშმან ამბოხი იგი ტირილი მამათა და დედათა, მოხუცებულთა და ყრმათა“ (წამებაა შუშანიკისი 1217-18). ამ წინადადებითგან ნათლად ჩანს, რომ იაკობ ხუცესს „ურმა“ ყმაწვილის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ყველგან მის ნაწარმოებში. ამსვე ადასტურებს შუშანიკის პასუხიც, რომელიც მას ცოდვათა მიტევების მთხოვნელი ჯოჯიკისათვის მიუცია: თუ შნ სხუად სახედ ყრმებ არა-რაა ჰქმენ, ღმერთმან მოგიტევნეს შენ“-ო (196-8). ე.ი. რაც შნ ბავშვობით, ანუ ყმაწვილობის დროს ჩაგიდენია, იმის ცოდვები გეპატიოსო, რათგან „ყრმებრ“ ჩადენილი ცოდვა ისედაც ცოდვად არ შეერაცხებოდა ადამიანს.

ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ „ყრმა“, ან ყრმ წოდების აღმნიშვნელი ტერმინად არც მერმინდელ მე VIII-IX სს-ის ძეგლებში გვხვდება. მაგრამ იმავე დროს ამ ხანაში საქართველოში მონების არსებობის შესახები ცნობები ჯერ მეტად იშვიათი ხდება, ხოლო მერმე სრულებით ქრება კიდევ.

ეს გარემოება ხადი იქნება, თუ ადამიანი მე XIII-X სს. საისტორიო ძეგლებს გადიკითხავს. მაგ. იოანე საბანისძის თხზულებაში ჰაბო ტფილელის შესახებ ნათქვამია, რომ ნერსე ერისმთავრის ქ. ბაღდათში ყოფნის დროს „შეეყო იგი მსახურად მისა“ და იქითგან საქართველოში წამოჰყვა (გვ. 15) ალბათ ვითარცა „მენელსაცხებლჳ კეთილად შემზადებელი სუნელთა მათ საცხებელთა“ (გვ. 28). ნერსე ერისმთავარი რომ არაბთა დევნას გაჰქცევია, თან ხაზართა ქვეყანაში წაუყვანია „ერისაგან მისისად ვითარს ამასოდენ მამაკაც“, რომელთა

²¹ ნ. მარრი შემდეგაც (იხ. Ж. М. Н. Пр. 1908 წ. მაისის № გვ. 219-220) თავისი აზრის სიმართლეს იცავდა, მაგრამ სომხურის შესახებ ამის საწინააღმდეგო საბუთები იხ. ნ. ადონციის Армения в эпоху Юстиниана 472-473.

შორის ჰაბო ტფილელიც ყოფილა უექველია როგორც მსახური (გვ. 17). ხოლო „დედა და ცოლი და შვილნი და მოანაგები და ყოველი სახლისა მისისანი“ ნერსეს აფხაზეთში გაუგზავნია ხიზნად (გვ.18). „მონა-მვევლები“ აქ არა ჩანან, იმ გვარადვე როგორც ყმები.

გრიგოლ ხანძთელი წოდებრივად დიდებული აზნაურის შვილი იყო და როდესაც მისი დედა თავის ძეს, ამ დროს უკვე განთქმულ სამონასტრო მოღვაწესა და კლარჯეთის უდაბნოთა არქიმანდრიტსეწვია, ის თურმე „წამოვიდა სავედრითა და თანა იყვნეს მსახურნი მისნი, მამანი და დედანი“ (გ. მერჩული გვ. ლდ.). გრიგოლის დედამ თავის ძეს „თანამოსრულნი იგი სახელეულნი თვისნი შეჰვედრნა“ და სთხოვა: „ჩემდა მსგავსად ესენი გვედიან შვილო, რომელთა გულმოდგინედ მსახურებდა ჩემი თავს იღვეს“-ო. ამის საპასუხოდ ხანძთელ მამს ტიმოთეს I ეპისტოლეს 5,8 დაუმოწმებია: „უკუეთუ ვინმე თვისთა და უფროდს სახელეთა არა იღუწიდეს ეგვიტარსა მას სარწმუნოებად უვარ-უყოფიეს“-ო (ც~ე გ~ლ ხ~ნძთლსჲ გვ. ლე).

მხოლოდ აშოტ დიდი კურაპალატის სატრფოს, გ. მერჩულის სიტყვით, „მვევალნი“ უნდა ჰყოლოდა არტანუჯის ციხეში. როდესაც გრიგოლ ხანძთელი იქ მივიდა და მისი ნახვა მოისურვა, აშოტის სატრო გრიგოლთან „ორთა თანა მჯევალთა თვისთა“ თანხლებით მოვიდა. როგორც მოთხრობის შმდეგი მიმდინარეობითგანა ჩანს, ეს ორი მვევალი მისი „მსახურნი დედანი“ ყოფილან (ც~ე გრგ~ლ ხნძ~თლსჲ გვ. ნვ). როცა კურაპალატის ამ სატრფოსთან მოლაპარაკების შემდგომ, იგი დედათა მონასტერში შესვლაზე დაიყოლია, გრიგოლ ხანძთელმა „უბრძანა მვევალთა მათ მისთა წარსალვად ციხედვე“ (იქვე ნხ.).

ზემოაღნიშნული გარემოება საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია. სრული სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში I-VII სს-ში იმხოლოდ მონობა იყო, პატრონყმობა მაშინ არ არსებობდა. მე-X სს-ის მეორე ნახევრითგან - კი საქართველოში მართოპატრონყმობა - ღა იყო, მონობა, როგორც საზოგადო მოვლენა, უკვე აღარ არსებობდა. ამ მხრივ I-VII სს-ის საქართველოსა და მე-X-XIII სს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის არსებითი განსხვავებაა, რაც ყველას კარგად გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს. მე-XII-IX სს-ში მონობის ხსენება ქრება, მაგრამ პატრონყმობა ჯერ არ არის. ამ ხანას გარდამავალი ხანის თვისებები აქვს და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, რანაირი სოციალური დამოკიდებულება სუფევდა მაშინ უფალთა და იმ მსახურთა, ან სახლეულთა შორის, რომლნიც ამ დროს ძეგლებში მოხსენიებული არიან. ძეგლების სიმცირე ამ საგულისხმო საკითხის გაშუქებას ამ ჟამად აძნელებს, მაგრამ მომავალში იმედია ახალი მასალები აღმოჩნდება და ამასაც შუქი მოეფინება.